

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 33

**ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ЗАВАЛЬНЮКА**

Кам'янець-Подільський
2021

Н16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 12 від 28 вересня 2021 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

П. Гай-Нижник – доктор історичних наук (м. Київ);

В. Марчук – доктор історичних наук, професор (м. Івано-Франківськ)

Редакційна колегія тому:

В. Магась, кандидат історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолий**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **В. Газін**, доктор історичних наук, професор; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **О. Комарніцький**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кружляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябченко**, доктор історичних наук, професор; **І. Собковьяк-Табака**, доктор габілітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, доцент; **А. Філінюк**, доктор історичних наук, професор.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т. 33: До 70-річчя від дня народження професора Олександра Завальнюка. 248 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» Переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 33

**TO THE 70th ANNIVERSARY OF THE BIRTH
OF PROFESSOR OLEKSANDR ZAVALNIUK**

Kamianets-Podilskyi
2021

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus**, **OUCI**,
Google Scholar

Reviewers:

P. Hai-Nyzhnyk – Doctor of Historical Sciences (Kyiv);
V. Marchuk – Doctor of Historical Sciences, Professor (Ivano-Frankivsk)

Editorial college:

V. Mahas, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*);
V. Smoliiy, academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor;
L. Bazhenov, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Borovets**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow; **V. Hazin**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **A. Hlushkovetskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy editor-in-chief*); **A. Diachenko**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow; **O. Zaval'niuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **O. Komarnitskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **V. Lozovyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melnychuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania); **O. Ryabchenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab, Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **A. Filinyuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University:

History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2021. Vol. 33: To the 70th anniversary of the birth of Professor Oleksandr Zavalniuk. 248 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14, Tatars'ka St., Kamianets-Podilskyi, 32300*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ЗАВАЛЬНЮКА

Валерій Степанков, Олександр Комарніцький. ОЛЕКСАНДР ЗАВАЛЬНЮК: БІОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ЯСКРАВОЇ ОСОБИСТОСТІ, ТАЛАНОВИТОГО ВЧЕНОГО, ВИЗНАЧНОГО ПЕДАГОГА І МЕНЕДЖЕРА ВИЩОЇ ОСВІТИ9

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ігор Опря. ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ..... 42

Сергій Куксенко. ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО УГОДОВСТВО ТА НОНКОНФОРМІЗМ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УРСР У ПЕРІОД УТИСКІВ 1950-1960 рр. 52

Ігор Смуток, Ярослав Лисейко, Леся Смуток. ДОКУМЕНТИ ЛЬВІВСЬКОГО ШЛЯХЕТСЬКОГО СУДУ (1784-1855) ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ГЕНЕАЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ШЛЯХТИ ГАЛИЧИНИ 64

Олександр Федьков, Антон Ковальчук. СПІВПРАЦЯ ПОДІЛЬСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ІЗ ГАЗЕТОЮ «ПРАВДА» (1908-1912 рр.)..... 74

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Володимир Газін. МОСКВА, ВАРШАВА ТА ЧИГИРИН В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ВІЛЕНСЬКО-РАДНОТСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КОНФІГУРАЦІЇ (друга половина 50-х рр. ХVІІ ст.)..... 87

Сергій Тимофійко. ДИСКУСІЇ СТОСОВНО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ, ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ТА КООРДИНАЦІЇ АНТИСАМОДЕРЖАВНИХ СИЛ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПАРИЗЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТА ОПОЗИЦІЙНИХ ПАРТІЙ (30 ВЕРЕСНЯ – 9 ЖОВТНЯ 1904 р.) 103

Артем Грачов. ПРОРИВ «ГЕБЕНА» ТА «БРЕСЛАУ» В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ 113

Лариса Ямпольська, Юлія Матей. ПРОБЛЕМА СТАТУСУ КАСПІЙСЬКОГО МОРЯ У ГЕОПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЯХ ЗАЦІКАВЛЕНИХ ДЕРЖАВ НА РУБЕЖІ ХХ-ХХІ ст. 128

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Наталія Гриськова.** ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА У ПОДІЛЬСЬКОМУ РЕГІОНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ 30-х рр. XIX ст. 144
- Олександр Добржанський.** ЛІДЕРИ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ НА БУКОВИНІ. ПОРІВНЯННЯ ІДЕЙНИХ ПЕРЕКОНАНЬ ТА ДІЯЛЬНОСТІ С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО І М. ВАСИЛЬКА 164
- Сергій Олійник.** «ВЕЛИКОРУСЬКА» ФУНКЦІЯ ГАЛИЧАНИНА ІВАНА ФІЛИПЧАКА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 178
- Микола Яцюк.** СОЦІАЛІСТИЧНА І КОНСЕРВАТИВНА ТЕЧІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У 1918 р.: БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ І ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВПЛИВИ 187
- Юрій Хоптяр, Андрій Хоптяр.** ПОЛЯКИ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НАПРИКІНЦІ 30-х рр. XX ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ЯРМОЛИНЕЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ) 201
- Ольга Лабур.** «РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ТА УСПІШНІСТЬ»: ЖІНКИ ТА БІЛЬШОВИКИ В КОМУНІКАТИВНІЙ ВЗАЄМОДІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х рр. В УКРАЇНІ 213
- Павло Кліщинський.** ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СФЕРІ ОСВІТИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ 226

РЕЦЕНЗІЇ

- Анатолій Філінюк.** ІВАНЕВИЧ Л. А. ТРАДИЦІЙНА НОША УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ПОДІЛЛЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XXI ст.): ІСТОРІЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ, КОНСТРУКТИВНО-ХУДОЖНІ ТА РЕГІОНАЛЬНО-ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ: МОНОГРАФІЯ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ФОП МЕЛЬНИК А. А., 2021. 797 с.: іл. 242

CONTENTS

TO THE 70TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF PROFESSOR OLEKSANDR ZAVALNIUK

Valeriy Stepankov, Oleksandr Komarnitskyi. OLEKSANDR ZAVALNIUK: PROFILE OF A BRIGHT PERSONALITY, A TALENTED SCIENTIST, A PROFESSIONAL EDUCATOR AND FACILITATOR IN HIGHER EDUCATION	9
---	---

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Ihor Opria. ORTHODOX-CATHOLIC RELATIONS IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURY IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY	42
Serhii Kuksenko. HISTORICAL SCIENCE ON THE AGREEMENT AND NONCONFORMISM OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE USSR DURING THE PERIOD OF OPPRESSION IN 1950-1960	52
Ihor Smutok, Yaroslav Lyseyko, Lesia Smutok. THE DOCUMENTS OF THE LVIV NOUBLE COURT (1784-1855) AS A SOURCE OF THE GENEALOGY AND HISTORY OF THE HALYCH GENTRY	64
Oleksandr Fedkov, Anton Kovalchuk. COOPERATION BETWEEN PODOLSK SOCIAL-DEMOCRATS AND NEWSPAPER «THE PRAVDA» (1908-1912).....	74

WORLD HISTORY

Volodymyr Hazin. MOSCOW, WARSAW AND CHYHYRYN IN THE CONDITIONS OF THE FORMATION OF THE VILNO-RADNOT POLITICAL CONFIGURATION (the second half of the 50's of the XVII century)	87
Serhij Tymofijko. DISCUSSIONS ON THE NATIONAL QUESTION, POLITICAL SYSTEM AND COORDINATION OF ANTIAUTOCRATIC FORCES IN THE RUSSIAN EMPIRE AT THE PARIS CONFERENCE OF THE REVOLUTIONARY AND OPPOSITION PARTIES (September 30 – September 30, 1904)	104
Artem Grachov. THE BREAK-THROUGH OF “GOEBEN” AND “BRESLAU” IN BRITISH FOREIGN POLICY	113

Larysa Yampolska, Yullia Matei. THE PROBLEM OF THE STATUS OF THE CASPIAN SEA IN THE GEOPOLITICAL STRATEGIES OF THE INTERESTED STATES AT THE TURN OF THE XX-XXI CENTURIES..... 128

HISTORY OF UKRAINE

Natalia Griskova. PECULIARITIES OF THE CHURCH-RELIGIOUS POLICY OF THE RUSSIAN AUTOCRACY IN PODILLYA AT THE END OF XVIII – AT THE BEGINNING OF THE 30S OF THE XIX CENTURY 144

Oleksandr Dobrzhanskyi. LEADERS OF THE UKRAINIAN MOVEMENT IN BUKOVYNA. COMPARISON OF IDEOLOGICAL BELIEFS AND ACTIVITIES OF S. SMAL-STOTSKYI AND M. WASYLKO 164

Serhiy Oliinyk. «GREAT RUSSIAN» FUNCTION OF GALYCHANYN IVAN FILIPCHAK DURING THE FIRST WORLD WAR 178

Mykola Yatsiuk. SOCIALIST AND CONSERVATIVE MOVEMENTS OF UKRAINIAN STATE FORMATION IN 1918: THE STRUGGLE FOR POWER AND INFLUENCES OF FOREIGN POLICIES 187

Uriy Khoptiar, Andrii Khoptiar. THE POLES IN PODILLYA AT THE END OF THE XVIII CENTURY – END OF THE 1930S (ON THE MATERIALS OF YARMOLINETSK DISTRICT OF KHMELNYTSKYI OBLAST) 201

Olha Labur. “EFFICIENCY AND SUCCESS” OF WOMEN AND THE BOLSHEVIKS IN THE COMMUNICATIVE INTERACTIONS OF THE SECOND HALF OF THE 1920S IN UKRAINE 213

Pavlo Klishchynsky. TRANSFORMATION PROCESSES IN THE EDUCATION SECTOR OF KHMELNYTSKYI OBLAST DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE: HISTORICAL AND STATISTICAL ANALYSIS..... 228

REVIEWS

Anatoly Filinyuk. IVANEVYCH L. A. TRADITIONAL LOAD OF UKRAINIAN PEASANTS OF PODILLIA (SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XXI CENTURY): HISTORY, CLASSIFICATION, CONSTRUCTIVE-ARTISTIC AND REGIONAL-LOCAL FEATURES: MONOGRAPH. KHMELNYTSKYI: FOP MELNYK A.A., 2021. 797 p. : ill..... 242

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ЗАВАЛЬНЮКА

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.9-41
УДК 53:378.147]

СТЕПАНКОВ Валерій – академік УАІН, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (stepankovk@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2963-6726>

ResearcherID <https://publons.com/researcher/3298585/valery-stepankov/>

STEPANKOV Valeriy – Academician of UAIN, Doctor of History, Professor, the Head of the Department of World History, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine

КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр – академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kob-1974@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

ResearcherID ABC-6699-2020

KOMARNITSKYI Oleksandr – NANVO Academician of Ukraine, Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (kob-1974@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Степанков В., Комарніцький О. (2021). Олександр Завальнюк: біографічний портрет яскравої особистості, талановитого вченого, визначного педагога і менеджера вищої освіти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 9-41.

ОЛЕКСАНДР ЗАВАЛЬНЮК: БІОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ЯСКРАВОЇ ОСОБИСТОСТІ, ТАЛАНОВИТОГО ВЧЕНОГО, ВИЗНАЧНОГО ПЕДАГОГА І МЕНЕДЖЕРА ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Метою статті є наукове моделювання біографічного портрета талановитого вченого і менеджера вищої освіти професора Олександра Михайловича Завальнюка. **Методологічні засади дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності, всебічності й системності. Також використано методи: описовий, проблемно-генетичний, проблемно-хронологічний, біографічний, структурно-функціонального аналізу, синхронний та діахронний. **Наукова новизна** дослідження полягає у спробі втворення цілісного образу життя і діяльності видатної постаті Подільського краю, котра понад 50 років віддала здобуттю фаху, науковій, освітньо-педагогічній і управлінській діяльності й продовжує сьогодні самовіддано працювати на благо України та її народу. **Висновки.** Вивчення життєвого шляху Олександра Завальнюка дозволило визначити у ньому п'ять періодів, кожен з яких відзначався своїми приметними рисами. Перший охоплює час від його народження у 1951 р. і до завершення навчання в аспірантурі у 1979 р. Упродовж цього часу відбулося становлення його особистості з притаманним їй антропоцентричною системою світогляду та яскраво вираженими духовними ціннісними орієнтаціями, що визначили духовний тип поведінки, який став провідним у подальшому житті й діяльності. Другий період започатковується його роботою на посаді асистента кафедри історії СРСР й УРСР Кам'янець-Подільського педінституту (жовтень 1979 р.) і завершується його обранням деканом історичного факультету (квітень 1993 р.). Третій період в житті і діяльності Олександра Михайловича тривав до листопада 2001 р. – часу призначення його на посаду в.о. ректора. Він виділявся надзвичайно енергійною діяльністю, спрямованою на запобігання занепаду факультету в умовах гострої економічної кризи першої половини 90-х рр. До його честі, зваливши на свої плечі цю відповідальність, опираючись на підтримку колективу, добився фантастичного результату. Обійняття ректорської посади започаткувало четвертий період його життя і діяльності, що тривав до липня 2012 р., який став зоряним часом науково-дослідної й управлінської діяльності Олександра Завальнюка. Упродовж нього сповна розкрився талант блискучого менеджера вищої освіти. Продовжував інтенсивно займатися науково-дослідною діяльністю. У 2011 р. захистив докторську дисертацію. П'ятий період охоплює часовий проміжок з липня 2012 р. по сьогоднішній день. Характеризується його виключно науково-педагогічною діяльністю на посаді професора кафедри історії України й участю у різноманітних громадських заходах.

Ключові слова: університет, факультет, ректор, викладач, професор.

OLEKSANDR ZAVALNIUK: PROFILE OF A BRIGHT PERSONALITY, A TALENTED SCIENTIST, A PROFESSIONAL EDUCATOR AND FACILITATOR IN HIGHER EDUCATION

Abstract. The aim of the work is a scientific reconstruction of the profile of the talented scientist and facilitator in higher education, Professor Oleksandr Mykhailovych Zavalniuk. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness and systematics. Also, descriptive, problem-genetic, problem-chronological, biographical,

structural-functional analysis, synchronous and diachronic methods are used. The scientific novelty lies in the attempt to create a gestalt of life and activity of a prominent person of the Podillya region, who devoted more than 50 years to professional, scientific, educational and facilitative activities and continues to work selflessly for Ukraine and its people. Conclusions. The study of Oleksandr Zavalniuk's life allowed us to identify five periods in it, each of which was distinguished by its own peculiar features. The first period covers the events from his birth in 1951 to the completion of postgraduate studies in 1979. During this time, the formation of his personality with its inherent anthropocentric worldview and pronounced with the spiritual system of values, which determined the spiritual type of behavior, which became leading in later life and activity. The second period began with his work as an assistant at the Department of History of the USSR and the USSR at Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute (October 1979) and ended with his election as Dean of the Faculty of History (April 1993). The third period in the life and work of Oleksandr Mykhailovych lasted until November 2001 – the time of his appointment to the post of the acting rector. It was distinguished by extremely vigorous activities aimed at preventing the decline of the faculty in the acute economic crisis of the first half of the '90s. To his credit, having laid this responsibility on his shoulders, relying on the support of the team, he achieved a fantastic result. Holding the post of the rector marked the beginning of the fourth period of his life and activity, which lasted until July 2012, which became the heyday of Oleksandr Zavalniuk's research and management activities. During the given period, the talent of a brilliant facilitator of higher education was fully revealed. He continued to be intensively engaged in research activities. In 2011 he earned PhD degree. The fifth period covers the time from July 2012 to this day. It is characterized exclusively by scientific and pedagogical activity as a professor of the Department of History of Ukraine and his participation in various public events.

Key words: university, faculty, rector, lecturer, professor.

Постановка проблеми. Однією із складних і водночас благородних завдань сучасної біографістики залишається написання праць про представників інтелектуальної еліти, котрі продовжують і нині жити й творити на благо суспільства. Давно уже пора відмовитися від традицій їх творення про осіб, що відійшли в інший світ. Спільнота має право знати про своїх сучасників, плеяду творчих особистостей, які, виконуючи функцію «життєвого пориву», всі разом формують епоху, в якій живемо. До цього золотого фонду науковців, освітян й управлінців безсумнівно належить і Олександр Михайлович Завальнюк. Попри наявність значної частини публікацій, що проливають світло на ті чи інші аспекти його біографії, наукової спадщини, освітньої й управлінської праці, все ж цілісної картини про його життєвий шлях і соціальну значимість діяльності не модельовано. Робимо спробу хоча б частково окреслити найголовніше.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу дослідження складають опубліковані спогади й матеріали з історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, в яких міститься інформація про прикметні риси особистості та діяльність Олександра Михайловича. З останніх досліджень відзначимо праці Л. Баженова (З любов'ю до України, 2006, с. 129-132), О. Григоренка (Григоренко, 2013), О. Кеби (Кеба, Комарницький, 2008), О. Комарницького (З любов'ю до України, 2006, с. 7-32), І. Конета (У по-

шуках історичної правди, 2016, с. 49-55), С. Копилова (3 любов'ю до України, 2006, с. 144-148), В. Прокопчука (Прокопчук, 2021), В. Смоля (Смолій, 2012), В. Степанкова (Степанков, Комарницький, 2005; 2018), О. Реєнта (У пошуках історичної правди, 2016, с. 3-6), А. Філінюка (У пошуках історичної правди, 2016, с. 31-48) тощо. Дякуючи їм, відтворено основні віхи його біографії, наукової творчості, освітньої діяльності, багатогранної управлінської праці на посадах декана історичного факультету та ректора університету. Водночас, ряд проблем, які торкаються насамперед аналізу його наукового доробку, розробки актуальних питань навчально-методичного забезпечення лекційних курсів і семінарських занять, підготовки наукових кадрів, громадської діяльності потребують подальшого вивчення.

Метою статті є наукова реконструкція біографічного портрета талановитого вченого і менеджера вищої освіти професора Олександра Михайловича Завальнюка.

Виклад основного матеріалу. Олександр Завальнюк народився 28 листопада 1951 р. у м. Сміла на Черкащині в сім'ї фронтовика-військовослужбовця Михайла Опанасовича, котрий відзначався внутрішнім інтуїтивним потягом до здобуття нових знань, а відтак інтелектуального збагачення. Тому, окрім військової служби, наполегливо здобував освіту у старших класах вечірньої середньої школи. Попри тогочасні всілякі труднощі, навчався дуже добре (лише одна четвірка стала на перешкоді отримання срібної медалі). Цьому сприяли не тільки природні здібності, але й властиві йому висока самодисципліна, що органічно перепліталася із вимогливістю до себе й інших, цілеспрямованістю й працелюбністю. Покохавши чарівну дівчину Ольгу, суворий вояка невдовзі з нею одружився. Вона мала, на відміну від чоловіка, м'який характер й емоційно-поетичний склад душі, випромінювала доброту, щирість й життєрадісність, була гостинною й вмілою господинею і, як глибоко віруюча людина, завжди готовою прийти на допомогу, кожному, хто її потребував. Попри це могла й наполягти на своєму, зокрема, наприклад, потай охрестила Сашка, котрому було близько 2-х років (3 любов'ю до України, 2006, с. 8).

Демобілізувавшись у 1952 р. старшина Михайло Опанасович за покликом серця й душі перебрався із сім'єю у рідне Поділля, поближче до села Шустівці, де народився і виріс. Певний час працював в Орининському військкоматі, однак швидко переконався, що це не те, що його вабало. Поселившись у с. Підпилип'ї, поступив на заочне відділення фізико-математичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту, яке вельми успішно закінчив. Обравши престижну тоді у суспільстві професію педагога, став трудитися вчителем місцевої середньої школи. З врахуванням організаторських здібностей, у 1957 р. призначається тимчасово виконуючим обов'язки директора школи (цікаво, що з таким формулюванням очолював її до 1985 р.) (3 любов'ю до України, 2006, с. 9).

У цей час в Сашка з'являється сестричка Світланка (1956 р. народження). Становлення засад його моральних принципів й світоглядних уявлень

проходило під визначальним впливом двох чинників: своєрідного пуританізму (притаманного сільській інтелігенції 50–60-х рр. минулого сторіччя), устоїв життя сім'ї (панував культ чесності, порядності, скромності, вимогливості, самовідданої праці й потягу до збагачення знань) та всепроникаючого духу атмосфери шкільного колективу (через брак власного житла сім'ї доводилося мешкати у шкільному приміщенні). 1958 року хлопчик став учнем місцевої школи, в якій навчався блискуче. Зростав емоційним, вольовим, енергійним, з почуттям власної гідності і товариським. Закоханий у книги, дуже багато читав, пізнаючи через слово світ. Щоправда, як «вчительська (директорська) дитина», у вимогливих батьків змушений був в усьому слугувати «зразком» для інших, тому доводилося вчитися контролювати власні вчинки, відмовляти собі у типових для того часу пустошах у школі й поза нею. Хоча, не завжди виходило так, як це хотілося б батькам... Попри в чомусь негативний вплив «всевидячого ока» контролю, був і позитив: формувалося почуття відповідальності за свої вчинки, народжувалося розуміння того, що свобода завжди крокує поруч з обов'язком.

У 1962 р. його спіткало велике горе – померла мати. І біль від цієї трагічної втрати у душі й серці Олександра Михайловича продовжує щеміти і дотепер. Згодом батько одружився з Ольгою Пилипівною – вчителькою української мови та літератури, котра мала сина Валерія від першого шлюбу. На щастя вона виявилася напрочуд чуйною й мудрою жінкою, котра, проживши до цього не легке життя, дуже тактовно намагалася стати підлітку і його сестричці справжньою матір'ю. І домоглася успіху. Інтелігентна за духом, добра, дуже працьовита, вольова й водночас поступлива, спромоглася зберегти, а в чомусь й збагатити попередню атмосферу в сім'ї. А її залюбленість українською літературою, мовою й культурою вчинила істотний вплив на формування україноцентричного духовного світу Олександра – підлітка і юнака, а також на розвиток у нього поетично-образного сприймання світу, переданого йому на генетично-рівні матір'ю (Досліджуючи духовні скарби, 2011, с. 11).

Після закінчення восьмирічної школи, у 1966 р. пішов до 9-го класу Приворотської школи, в якій продовжував навчатися на «відмінно». Як і раніше, був залюблений у читання книг, часописів і газет. Легко давалися предмети як природничо-математичного циклу, так й гуманітарного. Все ж переважав потяг до останніх, особливо історії. Окрім природних задатків, у цьому зіграв неабияку роль вплив педагогічного таланту таких прекрасних учителів, як М. Березовська, М. Слабоус та ін. Тому, закінчивши у 1968 р. із золотом медалью школу, без особливих вагань подав документи для вступу на історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту. Успішно подолавши екзаменаційні випробування, став студентом 1-го курсу, чим пишається і нині.

Одна з прикметних рис тогочасного студентства полягала у перевазі в його спільноті не випускників шкіл, а стажистів (котрі уже мали за спиною щонайменше 2 роки роботи) і демобілізованих із лав армії вояків. Тим

не менш, дякуючи почуттю власної гідності, інтелігентності, ерудиції, товариськості, чистосердечності, доброти й принциповості, Олександр швидко завоював в однокурсників авторитет й постійно обирався комсоргом академ-групи. І ще, він володів Богом даною харизмою, яка виділяла його з-поміж інших, спонукала ставитися до нього з повагою, трансформувала в яскраву особистість. Як згадував його однокурсник і близький товариш Іван Васильович Рибак (згодом – професор, завідувач кафедри історії Росії й спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка), уже на першому курсі «кинулося в очі, що наші старші однокурсники, які пройшли армійську службу, якщо по-дружньому, без традиційної зверхності, ставилися до хлопчини, якого вони називали Сашком. У той же час як до нас, вчорашніх десятикласників, ставилися як до «салаг» і полюбили командувати тоном, який не міг викликати будь-яких заперечень» (Досліджуючи духовні скарби, 2011, с. 12).

Потоваришував із Іваном Рибак, Русланом Постоловським, Геннадієм Бондаренком і Михайлом Михайлюком. Образ юнака буде неповним, якщо не згадати, що захоплювався поезією (писав вірші), володів вишуканим естетичним смаком, витонченими манерами поведінки. В нього виразно проявлялися риси людини соціонічного типу екстраверт: володіння швидким, ясним і тверезим розумом, уміння логічно й розумно діяти, естетизм, працелюбність, пунктуальність, добросовісність, відповідальність, комунікабельність, емоційність, високорозвинутий мотив самоактуалізації й самореалізації (З любов'ю до України, 2006, с. 154-156). А також додамо, майже непомітну владність, що проявлялася у м'якій (еластичній) формі, цілеспрямованість, самокритичність і щедрість душі.

Дякуючи професійній гідності, ліберально-демократичним настроям та високим моральним якостям декана факультету, доцента Анатолія Копилова, завкафедр професора Леоніда Коваленка й доцента Іона Винокура, викладачів – доцентів Петра Щербини, Петра Лаптіна й інших, на факультеті панувала демократична духовна атмосфера, що передбачала насамперед повагу до особистості як викладача, так і студента, право на власну думку і свободу творчості, а відтак у значній мірі нейтралізовувало компартійну заідеологізованість офіційного життя факультету. Вона дозволяла реалізовуватися творчому потенціалу обдарованим особистостям з-поміж студентської спільноти, насамперед у сфері наукової творчості. Мабуть, це було щасливою посмішкою долі, що, навчаючись на другому курсі, талановитий студент записався до гуртка доцента П. Щербини – улюбленця студентів, надзвичайно обдарованої особистості з оригінальним, в чомусь навіть парадоксальним, мисленням, щирої вдачі й, що особливо важливо, вільнолюбивої й незалежної у судженнях. Він ніколи не нав'язував гуртківцям і дипломникам власних поглядів, давав максимум свободи (можливий у тогочасних реаліях) для наукового пошуку й висловлення власних міркувань, суворо вимагаючи лише одного – відштовхуватися від всестороннього аналізу джерел. Пройшовши гарний фаховий ви-

шкіл (П. Щербина де-факто стояв не на марксистських, а на позитивістських методологічних засадах пізнання минулого), Олександр спромігся засвоїти основне – визначальну роль джерельної інформації у проведенні дослідження, повагу й увагу до історичного факту. Копітка праця над темою «Колокол» Герцена і буржуазні реформи 60-х рр. у Росії» принесла перші творчі здобутки у студентській науковій роботі. Надіслана ним робота на Всесоюзний конкурс студентських наукових праць, одержала диплом першого ступеня. А написана дипломна робота не лише була оцінена на «відмінно», а й відзначена ДЕК однією з найкращих на курсі (3 любов'ю до України, 2006, с. 11).

Не можна обійти мовчанкою помітного впливу на формування його особистості спілкування з «батьком» історичного факультету, талановитим вченим – учнем видатного історика О. Оглоблина – засновником першої наукової школи у тодішньому педінституті, Людиною з великої літери, доктором історичних наук, професором Леонідом Коваленком. За щирю любов до України та повагу до її минулого зазнавав репресій і «неприємностей», а відтак змушений був кілька разів змінювати місце роботи. Саме під час спілкування з ним Олександр Завальнюк вперше отримав правдиві відомості («дід Леонід», як люблячи називали його між собою викладачі й студенти, умів кількома реченнями передати сутність події чи процесу) про діяльність Центральної Ради, насильницьку колективізацію, голодомори 1932-1933 та 1947 рр., масові репресії тощо. Вони стали тим маленьким чистим джерельцем історичної Правди, яке і в наступні роки, не дозволяло «замулитися» ідеологією тоталітаризму професійному потягу науковця до з'ясування об'єктивної Істини. Теплим словом вдячності він згадує завжди А. Копилова, І. Винокура, П. Лаптіна, М. Александрю, В. Радіоненка й інших викладачів, котрі навчали його, сприяли становленню особистості (3 любов'ю до України, 2006, с. 12).

Закінчивши у 1972 р. з відзнакою інститут, за призначенням поїхав працювати вчителем історії до Крилівської середньої школи Корецького району (Рівненщина). В травні наступного року розпочав службу у лавах радянської армії у складі військового контингенту в Німецькій Демократичній Республіці, що збагатила власне розуміння сутності життя в його різних іпостасях. Демобілізувавшись, спочатку працював вихователем піонерського табору профспілки медпрацівників Хмельницької області (червень-серпень 1974 р.), а пізніше – вчителем історії та географії Орининської середньої школи-інтернату Кам'янець-Подільського району (У пошуках історичної правди, 2016, с. 9). Швидко опановував таємниці педагогічної професії, здобував заслужені повагу й авторитет серед колег й учнів, але все ж нестримно тягнуло до реалізації свого «я» у сфері науки, оскільки відчував внутрішній потяг до інтелектуальної творчості. Так зародилась мрія про аспірантуру. Поступити до неї у ті часи вчителю, до того ж непартійному, по суті було неможливо. На щастя, це бажання знайшло підтримку з боку уже проректора з наукової роботи А. Копилова, котрий проводив цілеспрямований курс на підготовку для вишу власних науково-педагогічних кадрів. За його безпосереднього сприяння, вда-

лося досягти домовленості з ректором Київського педінституту про виділення місця в аспірантурі, до якої восени 1976 р. Олександр і поступив. Цьому сприяло й те, що молодий учитель за 1 рік успішно склав екстерном три іспити кандидатського мінімуму (Степанков, Комарницький, 2005, с. 151).

Почалася якісно нова сторінка у біографії Олександра Завальнюка, що започаткувала його становлення як вченого. Науковим керівником було призначено відомого історика, доктора історичних наук, професора М. Березовчука (до речі у 50-60-х рр. працював у Кам'янець-Подільському педінституті), котрий запропонував тему кандидатської дисертації, присвячену вивченню селянського руху у Правобережжі впродовж 1917 р. В остаточній редакції отримала таку назву: «Селянський аграрний рух на Правобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)». Її сильні сторони полягали в тому, що вона виявилася не особливо (як на ті часи) заполітизованою й заідеологізованою, передбачала опрацювання архівного матеріалу й відкривала доступ до розуміння ментальності українського селянства, причин кволості його національно-визвольних устремлінь до здобуття Україною незалежності й висунення ним на чільне місце у шкалі цінностей соціальних завдань.

Слід віддати належне аспіранту, він сповна скористався наданим долею шансом. Упродовж кількох років не вилазив з архівів й наукових бібліотек, наполегливо досліджуючи складну наукову проблему. Було зібрано й систематизовано (за хронологічним й адміністративно-територіальним принципами) багатющий фактичний матеріал, що дозволяв відтворити панораму причин потужного селянського руху, особливостей розвитку й соціальних наслідків. Його осмислення знайшло відображення у публікаціях, що побачили світ у 1979 р. Прикметно: перша з них з'явилася у найпрестижнішому науковому періодичному виданні істориків – «Українському історичному журналі» (№7), що безперечно засвідчувало високий фаховий рівень дослідження. В тому ж році одна брошура (1,4 др. арк.) вийшла з друку, а друга (2 др. арк.) була депонована в ІНІСН АН СРСР (м. Москва). На час завершення навчання в аспірантурі текст дисертації було подано на обговорення кафедри історії СРСР та УРСР. Після виправлення висловлених зауважень вона успішно захищається у жовтні 1980 р. (Степанков, Комарницький, 2005, с. 152). Зрозуміло, з позицій сьогодення можна (і не без підстав) і публікаціям, і дисертації закидати наявність заідеологізованості, перебільшення ролі більшовицької партії, односторонності у зображенні політичних симпатій селянства, ідеалізації класової боротьби, негативної оцінки діяльності Центральної Ради й українського уряду та ін. Добре відомо, що всі вони обумовлювалися жорсткими межами існуючої концепції перемоги соціалістичної революції в Україні, але не ці недоліки визначили сутність їхнього змісту. Адже вперше в історіографії було доведено масовий характер селянського руху, розкрито його причини, визначено соціальні вимоги й ідеали. Було зроблено успішну спробу в'янути вплив соціальних цінностей ментальності найчисельнішого прошарку населення Правобережжя на його політичні погляди, а відтак для неупередженого читача ставали зрозумі-

лими причини кволоті місцевих органів влади Центральної Ради, що в кінцевому рахунку зумовили її поразку.

Роки навчання в аспірантурі стали не тільки часом формування засад фаху науковця, але й важливим періодом у розвитку й змушніння людських якостей, серед яких друзі й колеги виділяють, насамперед, шляхетність, доброту, щирість і великодушність. Як згадував у 2006 р. його друг В. Кузь (ректор Уманського державного педагогічного університету ім. П.Г. Тичини), «Санька, як ми тоді по-дружньому його називали, вистачало на все: заняття в бібліотеці, написання статті, реферату, відвідування театру, допомоги друзям. Не знаю, чи вірив він у Бога (в ті часи таким сокровенним мало хто ділився), однак любов до ближнього у нього завжди була діяльною, а головне – щирою. Пам'ятаю як Руслан Постолювський покалічив ногу. Було це наприкінці його перебування в аспірантурі. І Санько тут же запропонував другу свою допомогу, хоча й сам був переобтяжений роботою. Як тепер, перед очима: лежить Руслан з ногою на витяжці, а перед ним біля друкарської машинки Олександр набирає текст дисертації. Кажуть, що вища наука – бути мудрим, а вища мудрість – бути добрим» (З любов'ю до України, 2006, с. 150).

У жовтні 1979 р. (відразу ж після закінчення аспірантури) тепер уже ректор Кам'янець-Подільського педінституту А. Копилов запросив Олександра Завальнюка до вишу на посаду асистента кафедри історії СРСР й УРСР. Невдовзі після успішного захисту дисертації він обирається (у червні 1981 р.) на посаду старшого викладача. Надзвичайно інтенсивно й, що особливо важливо, творчо опановував лекційні курси історії Росії XIX ст. та історії радянського суспільства. Відразу ж активно включився у життя колективу факультету, в якому швидко зарекомендував себе талановитим науковцем й здібним педагогом. Його поважали за принциповість, доброзичливість, щирість, товариськість, готовність прийти на допомогу, організаційно-комунікативні здібності. Не випадково з серпня 1982 р. призначається заступником декана доцента Лева Баженова, у творчій співпраці з яким опановував ази адміністративної роботи (З любов'ю до України, 2006, с. 130). Відбуваються істотні зміни в особистому житті: у 1980 р. одружується з коханою дівчиною Ольгою, багато рис якої нагадували материнські. З часом у щасливій сім'ї народилося дві доньки: Олеся (1981 р.) й Оксана (1984 р.).

У сфері наукових інтересів 80-ті рр. стали часом нелегкого пошуку проблеми наукового дослідження, яка б стала віссю майбутньої роботи. Аналіз опублікованих праць (впродовж 1980-1990 рр. їх вийшло з друку 64) дозволяє виявити такі тенденції. Це, по-перше, прагнення автора «залишатися» у буремній епісі української історії 1917-1921 рр., а відтак започатковується вивчення різних аспектів проблеми аграрних відносин у Правобережжі у 1918-1921 рр., себто в період Української революції, хоча відкрито про неї не говорилося; по-друге, виразно окреслюється краєзнавча спрямованість географічних меж тематики досліджень (терени Поділля). Визнанням наукових здобутків Олександра Завальнюка стало запрошення його Інститутом

історії УРСР до підготовки монографічного дослідження «Історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», опублікованого у 1987 р. Разом із співавторами С. Гуменюком, І. Рибаким та А. Суровим написав три розділи книги «Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю історії» (1990 р.) (Досліджуючи духовні скарби, 2011, с. 18).

Рубіж 80-90-х рр. ХХ ст. стає переломним як у розвитку національно-політичної свідомості вченого, так і в методологічних засадах пізнання ним історичного минулого. Ґрунтовне знання джерельного матеріалу визвольних змагань українців 1917-1921 рр., вивчення опублікованих у другій половині 80-х рр. раніше заборонених праць і мемуарів про їхню сутність, сумління науковця дозволили Олександрові Завальнюку порівняно швидко (хоча й не безболісно) переосмислити зміст головніших подій новітньої історії України й відмовитися від панівної у радянській історіографії концепції їхнього тлумачення. Помітними віхами цього процесу слугують праці «Винним себе визнав ...» (у співавторстві з М. Петровим) про життя і діяльність відомого репресованого краєзнавця В. Гериновича, «Іван Огієнко – міністр народної освіти УНР» (у співавторстві з С. Дмитрієвим), «І. Огієнко й українізація освітнього та духовного життя в 1918-1920 рр.», «Вінницьке селянство й українська держава в другій половині 1919 р. (До історії селянських з'їздів на Україні)», «Українізація культурного життя подільських міст у 1917-1920 рр.», «Хлібозаготівлі і голод 1932-1933 років на Хмельниччині: Матеріали на допомогу вчителю історії» та ін. А в 1993 р. з'явилися перші роботи, присвячені висвітленню проблеми становлення вищої освіти в Українській державі 1918-1921 рр.: «Кам'янець-Подільський державний український університет: становлення і діяльність (1918-1921)» та «Кам'янець-Подільський університет і українська державність (листопад 1919 – липень 1920 рр.)». Так визначалися контури нової проблеми, що стала провідною в науковій творчості майбутніх десятиліть.

Завершується становлення молодого вченого як і високопрофесійного викладача ЗВО. Восени 1986 р. йому присвоюється ухвалою ВАК при Раді Міністрів СРСР вчене звання доцента. Ініціативність, генерування нових ідей щодо поліпшення роботи історичного факультету, працелюбність, самовідданість при виконанні посадових обов'язків й доручень, щиросердечність у стосунках з викладачами, співробітниками й студентами стали підвалиною неухильного зростання його авторитету у колективі. З ініціативи значної частини колег у 1988 р. вперше балотувався на посаду декана факультету й для перемоги не вистачило лише одного голосу. Вона прийшла у квітні 1993 р., коли рада факультету одногослосно (таємним голосуванням) висловилася у підтримку його кандидатури (З любов'ю до України, 2006, с. 16).

Започаткувалася нова віха біографії Олександра Завальнюка – віха управлінської діяльності. Звалена на плечі ноша виявилася надзвичайно важкою. Адже скрутні часи становлення молодого держави не могли не позначитися негативно на становищі вишу, а відтак і факультету. По суті припинилося їх повноцінне фінансування, інфляція «з'їдала» незначні кошти, що ви-

ділялися на ремонт корпусів і гуртожитків, реальна заробітна платня викладачів катастрофічно зменшувалася, а невдовзі почалися затримки по 4-5 місяців із її виплатою тощо. Було від чого опустити руки й «попливти за течією»: «мовляв я тут ні при чому; Ви ж самі бачите, що змінити ситуацію на краще не в моїх силах». На щастя для колективу факультету цього не трапилося. Олександр Михайлович не став у позу постороннього спостерігача, а відразу ж, опираючись на підтримку колег й ректорату, розгорнув надзвичайно енергійну діяльність, спрямовану не тільки на уникнення занепаду, а й на реалізацію перспектив його подальшого розвитку. Й вона принесла блискучі результати: на кінець 90-х рр. факультет став одним із кращих історичних факультетів України. Постає запитання: які дії, кроки, заходи керівника підрозділу забезпечили цей успіх? Торкнемося найголовнішого:

- це особисті прикметні риси: самовідданість справі, адже він «днював і ночував» на роботі; організаторські здібності; відповідальність за колектив; постійна готовність надати допомогу кожному, хто її потребує (від студента до професора), й поступитися власним, особистим в ім'я реалізації спільних інтересів; хист господарника. Як згадувала завідувачка навчальним відділом О. Мігіна, «на історичний факультет приємно було приходити з робочими питаннями. Завжди можна було одержати влучну пораду. Перевіряючи виконання певних розпоряджень, була впевнена, що вони виконуються. Творча атмосфера на факультеті надихала і мене. Я ділилася враженнями з іншими деканами, що у свою чергу, спонукало до змагання між факультетами»;

- вірно обраний стратегічний курс, спрямований на примноження кращих традицій колективу, формування у ньому атмосфери добропорядності, взаємодопомоги, вимогливості до самих себе; розвиток почуття гордості за колектив, повноправним членом якого себе відчуваєш. Зокрема, створюється меморіальна аудиторія, в якій увічнювалася пам'ять про покійних викладачів, започатковується прекрасна традиція відзначення днів народження науково-педагогічних працівників та співробітників, а також друкування збірників наукових праць на пошану докторів наук, котрим виповнюється 60 років. Організовується постійнодіюча виставка наукових праць викладачів кафедр факультету, виготовляються стенди із щорічними списками (по роках) випускників факультету денної і заочної форм навчання, із переліком випускників, які захистили кандидатські і докторські дисертації, а також тих, які досягли помітних успіхів на ниві науки й педагогічної праці та в інших сферах діяльності. Один з них було присвячено показу особового складу кафедр – розміщено фотографії викладачів й співробітників із стислими біографічними даними про їх життя й діяльність. Поряд – Дошка пошани студентів – відмінників навчання. Щодо останніх, то впроваджується звичай, за якого кожного семестру (після проведення екзаменаційної сесії) викладачі визначали десять кращих студентів курсу, котрі отримували символічні відзнаки-нагороди від деканату. Про їхні успіхи сповіщалися також батьки. Не можна не погодитися з думкою О. Мігіної, що «все – оформ-

лення корпусу, починаючи зі слів, викарбуваних золотими літерами, «Вас вітає один з найдавніших історичних факультетів», виставки літератури, картини, стенди, календарі, вислови відомих людей – створювало почуття, що ти потрапив у царство історії, науки, краси, доброзичливості» (З любов'ю до України, 2006, с. 157-158);

■ постійне вдосконалення освітнього процесу, створення сприятливих умов для наукової роботи. До початку ХХІ ст. тричі вносилися істотні зміни до навчальних планів. З ініціативи Олександр Михайловича кілька разів викладачі, співробітники, випускники факультету й студенти робили пожертвування науковою і навчально-методичною літературою на користь бібліотеки (всього було передано бл. 2 тис. примірників). За допомогою спонсорів започатковується комп'ютеризація освітнього процесу. Великим досягненням стало відкриття аспірантури й магістратури; надавалася всебічна допомога становленню й функціонуванню Центру дослідження історії Поділля, утвореного Інститутом історії України НАН України. Його заслугою стало поновлення випусків «Наукових праць історичного факультету», а також видання збірників наукових праць (на 2001 р. вийшло з друку 13 книг). І, не може не вражати той факт, що всі вони проходили через його руки як редактора й ректора. Водночас приділяв велику увагу організації проведення на базі факультету міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій, круглих столів, історичних читань.

Важко переоцінити масштабність роботи, спрямованої на організацію зусиль колективу для зміцнення матеріально-технічної бази факультету, істотного покращення естетичного вигляду інтер'єру навчального корпусу. При цьому декан одночасно виступав у ролях коменданта, завгоспа, дизайнера, художника-оформлювача та ін. Дякуючи його кипучій енергії й таланту господарника, всупереч загальній тенденції погіршення ситуації, на факультеті відбувалися якісні зрушення у кращу сторону. Зокрема, було перепрофільовано приміщення колишнього спортзалу під конференційний зал на 200 місць, навчальний корпус під'єднано до міської теплотережі (а відтак розв'язалася проблема «перемерзання» викладачів, співробітників й студентів у зимовий період навчання), відремонтовано його фасад, упорядковано прилеглу територію. Було проведено ремонти у приміщеннях бібліотеки, деканату, лекторської, кафедр, навчальних кабінетів, створено кімнату відпочинку для викладачів. До виконання багатьох робіт залучалися й студенти. Так, стало доброю традицією випускниками стаціонарної і заочної форм навчання на добру згадку про себе залишати належним чином оформлені аудиторії. Не можна не сказати й про разючі зміни, що сталися в інтер'єрі корпусу, перетвореного в храм історичної науки, який сприяв формуванню у студентів національної свідомості, любові до рідного краю, естетичних смаків тощо. Зокрема, звертали увагу на себе виготовлені стенди «Конституція України», «Відродження України», «Вони жили і працювали у Кам'янці-Подільському», «Люби і знай свій рідний край», фото-

монтаж «Мій незабутній Кам'янець», фотолітописи життя факультету впродовж останніх 35 років, невеличка картинна галерея та ін.

Усі ці різючі зміни, що відбувалися, як на наш погляд, свідчили про ефективність менеджменту Олександра Михайловича, що зароджувався і формувався в роки його деканства (1993-2001). Основними прикметними рисами його стали винятково м'які (доброзичливі) спосіб і манера спілкування з колегами, співробітниками, студентами, відсутність бюрократичних важелів керування, вражаюче уміння організації ефективної співпраці із завідувачами кафедр, студентським самоврядуванням, спрямованої на досягнення поставленої мети, а також мистецтво використання владного потенціалу, застосування якого майже не було помітним. Усе функціонувало як чудово налагоджений управлінський механізм.

Попри зайнятість у деканаті, Олександр Михайлович продовжував активно працювати у сфері науки. У 1993-2001 р. світ побачило понад 100 його праць. В центрі творчого пошуку – проблема становлення української вищої освіти в добу визвольних змагань 1917-1921 рр. Вона ж стає темою докторської дисертації. Її розробка стосувалася переважно вивчення процесу створення й функціонування у той час одного з перших першого в Україні власне національного ЗВО – Кам'янець-Подільського державного українського університету. А відтак у публікаціях вченого цей аспект посідає вагоме місце. З-поміж публікацій доцільно назвати такі, як «І. І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.)» (1995), «І. Огієнко і українське студентство» (1998), «Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет» (1998), «Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до ліквідації» (1999) (співавтор А. Копилов), «Українська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.)» (1999), «Слов'янознавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.)» (2000), «С. В. Петлюра і національне університетське будівництво в Україні у 1917-1920 рр.» (2001). У співавторстві з Ю. Телячим було опубліковано монографію «Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920)» (2001 р.) (Степанков, Комарніцький, 2005, с. 157-158), внаслідок чого українська історіографія того часу істотно збагатилася творчим доробком автора, в якому реконструював складний процес освітньої політики українського уряду, діяльність багатьох осіб, які сприяли утворенню Кам'янець-Подільського університету, а також його викладачів.

Дотично досліджувалися й інші (переважно краєзнавчого характеру) питання тогочасної української історії. Серед них назвемо функціонування профспілкових організацій Вінниці, збройну боротьбу за Проскурів, Шепетівку й Полонне, діяльність «Просвіти» у Кам'янці-Подільському й Теребовлянщині, становище Проскурова в часи Директорії, незнані сторінки історії Дунаєвеччини у 1917-1920 рр., роль УГА у визвольних змаганнях на Поділлі, взаємини селян Кам'яниччини й української влади, союзницькі

дії польсько-українських військ на Поділлі у 1920 р. тощо. Одним із перших в українській історіографії об'єктивно проаналізував далеко не прості взаємовідносини українців та євреїв у роки Української революції, спростовуючи поширені (особливо в єврейській історіографії) міфи про споконвічний антисемітизм українців («Українська влада і єврейське питання на Поділлі (1919-1920 рр.)», «Від політичного авантюризму – до трагедії євреїв (повстання і єврейський погром 1919 р. у Проскуріві)», «Єврейська громада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.)»). У 2001 р. побачила світ монографія «Українська Галицька Армія на Поділлі. Липень 1919 – травень 1920 рр.» (співавтор С. Олійник) (Степанков, Комарніцький, 2005, с. 158), що стало новим словом у з'ясуванні даної проблеми.

Чимало зусиль докладав Олександр Михайлович для розробки нового лекційного курсу (з 1992 р. почав читати «Історію України новітнього часу») та його навчально-методичного забезпечення. З метою поліпшення якості опанування студентами особливо складних тем взявся за розробки методичних порад, рекомендацій та навчальних посібників. Зокрема, було підготовлено для них матеріали з таких тем як «Хлібозаготівлі і голод 1932-1933 рр. на Хмельниччині», «Україна напередодні і в перші дні війни з гітлерівською Німеччиною». В 1996 р. побачив світ навчальний посібник «Україна в роки Другої світової війни» (7,7 др. арк.), яким успішно користувалися бакалаври, магістранти, вчителі й учні старших класів. У наступному році у співавторстві з А. Філінюком та Е. Мельником публікує методичну розробку «Українська національно-демократична революція. Відновлення державності українського народу».

Водночас, успішно керував написанням дисертацій аспірантами. Один з перших з-поміж них – Ю. Телячий – її захистив у 2000 р. Чимало зусиль докладав у роботі з дипломниками (Степанков, Комарніцький, 2005, с. 159). Активно займався й громадською роботою. У 1998-2002 рр. був депутатом міськради, очолював постійну депутатську комісію з питань освіти, культури, молоді й спорту.

Самовіддана праця Олександра Михайловича, його високий професіоналізм, щирість, безкорисність, відкритість у спілкуванні, принциповість у відстоюванні інтересів, як окремих осіб, так і факультету в цілому, не могли не сприяти утвердженню високого авторитету у колективі всього університету. Не випадково січнева 2002 р. конференція трудового колективу, позитивно оцінивши сформульовану ним програму розвитку університету на прийдешні 5 років, майже одностайно висловила у підтримку його кандидатури на посаду ректора (з листопада 2001 р. за наказом державного секретаря Міністерства освіти й науки був призначений в.о. ректора). Дана позиція колективу знайшла розуміння і схвалення у членів конкурсної міністерської комісії. А 24 січня колегія Міністерства освіти й науки України офіційно призначила Олександра Михайловича Завальнюка ректором Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

До його честі, він відразу ж продовжив стратегічний курс попереднього ректора (свого вчителя і наставника професора А. Копилова) на його трансформацію в один з кращих гуманітарних закладів освіти України. У зв'язку з чим першорядну увагу приділив нарощуванню науково-педагогічного потенціалу, відкриттю нових спеціальностей, утворенню кафедр й факультетів, збільшенню ліцензійного обсягу підготовки фахівців. Зокрема, у структурі інституту соціальної реабілітації та розвитку дитини розпочав функціонування соціально-педагогічний факультет. Філологічний факультет реструктуризується на окремі факультети іноземної й української філології. На перспективу мав працювати утворений факультет післядипломної освіти, було якісно поліпшено роботу факультету довузівської підготовки. У м. Шепетівці відкривається навчально-консультаційний центр, який дозволяв отримати на заочній формі навчання вищу освіту жителям північних районів Хмельницької області. На історичному факультеті почали діяти кафедра філософських дисциплін, а також новостворена кафедра політології й соціології; до складу факультету фізичної культури включено кафедру фізичного виховання, а фізико-математичного факультету – кафедри економічної теорії й економіки підприємства. В цілому ж з 2001 по 2006 р. число кафедр зросло з 28 до 39. Відповідно помітно збільшилася кількість науково-педагогічних працівників: з 266 у 2001 р. до 501 осіб у 2006 р., серед них докторів наук, професорів – з 27 до 44 осіб, а кандидатів наук, доцентів – з 170 до 222 осіб. Чисельність адміністративно-господарських та навчально-допоміжних працівників зросла з 366 осіб до 559 (Завальнюк, Комарніцький, 2011. До історії..., с. 10, 16, 21).

Як ніхто, усвідомлював (з досвіду історичного факультету) значимість духовного і морально-психологічних чинників для збереження і подальшого розвитку кращих традицій колективу університету, утвердженню в ньому духу взаємоповаги й доброзичливості, культивування поваги до особистості кожного з його членів, формування нестерпної атмосфери до проявів фаворитизму, інтриг, заздрощів, пліткарства та ябедництва. Чи не вперше звернув увагу на нагальну необхідність плекання почуттів шанобливого ставлення до ветеранів університету, котрі присвятили його розвитку десятки років, а також до світлої пам'яті уже покійних «сіячів доброго й вічного». Зміцненню цього золотого ланцюга єдності поколінь викладачів реально посприяла реалізація шляхетного задуму ректора опублікувати серію томів видання «Кам'янець-Подільський державний університет в особах». У 2003 р. вийшов з друку його перший том, присвячений висвітленню біографій осіб, котрі пропрацювали у виші понад 30 років, почесних професорів і членів колективу, меценатів і знаних випускників. У 2005 р. побачив світ другий том, в якому вміщено нариси про ветеранів, котрі віддали університету понад 20 років свого творчого життя, а в 2008 р. – третій. З ініціативи Олександра Михайловича у фойє головного корпусу університету було відкривається також «Галерея слави», в якій вміщено портрети найвідоміших випускників.

У 2006 р. запроваджуються відзнаки «За вагомий внесок у розвиток освіти і науки в Кам'янець-Подільському державному університеті», «Ветеран праці» й «Почесний професор К-ПДУ».

Однією із яскравих особливостей менеджменту ректора став його спосіб і манера спілкування з людьми – чи то з представниками управлінського апарату закладу, чи то з викладачами й технічним персоналом, чи то зі студентами. В них не було жодної краплини для бюрократично-холодного ставлення до членів колективу, абсолютно домінували повага до їх особистості, людяність, доброта, розуміння інтересів, прагнення допомогти у розв'язанні професійних чи життєво-побутових проблем. Манера поведінки – виключно виважена, спокійна, доброзичлива. Ніхто ніколи не чув від нього крику, підвищеного тону, не кажучи вже про погрози, як це традиційно полюбляє начальство у будь-яких установах. За це його любили і поважали, що ставало вирішальною мотивацією прагнення якомога краще виконувати доручення чи розпорядження, а не острах перед наганям чи покаранням. Щоправда траплялися і випадки зловживань добротою ректора зі сторони деяких членів колективу, котрий хоча знав про це, але спокійно ставився, слухно вважаючи, що нехай це залишиться на їх совісті.

Дуже сильною стороною менеджменту Олександра Михайловича залишалися уміння організовувати директивне функціонування управлінського апарату, мистецтво керування й уміле використання владного ресурсу, часто непомітного для стороннього ока. Завдяки цьому університет інтенсивно розвивався. Так, швидко зросло число спеціальностей і спеціалізацій (у 2006 р. їх налічувалося вже 64). Наприклад, у 2002 р. відкрилися спеціальності «Дошкільне виховання» й «Географія»; на заочному відділенні історичного факультету запроваджується спеціалізація «Правознавство». Вперше проводяться набори студентів на непедагогічні спеціальності: «Економічна теорія», «Економіка підприємства», «Психологія праці й управління». У наступному році було ліцензовано такі спеціальності як «Політологія», «Екологія», «Фізична реабілітація»; запроваджено нові спеціалізації: «Польська мова», «Методика виховної роботи» тощо. Водночас, вживалися максимальні зусилля для вдосконалення освітнього процесу, зростання якісного рівня кадрового складу науково-педагогічних працівників, створення максимально сприятливих умов для наукової діяльності, поліпшення комплектування бібліотечного фонду, зміцнення матеріально-технічної бази тощо. Зокрема, очевидні позитивні зрушення відбувалися в інформатизації навчання (у 2006 р. кількість комп'ютерів складала понад 350 одиниць), на факультетах обладнувалися комп'ютерні класи, було організовано інформаційно-комп'ютерний центр. Нарощувалися виробничі потужності видавничого відділу. Майже на 70 тис. примірників поповнилась наукова бібліотека, стала стійкою тенденція зростання з року в рік кількості наукових праць, опублікованих викладачами й співробітниками (лише у 2006 р. вийшла з друку 2251 робота, у т.ч. 29 монографій, 106 підручників і навчальних посібників). Щорічно прово-

дилися десятки міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій, круглих столів, читань тощо. Помітними стали успіхи студентів університету у спортивному житті краю та України в цілому. Зокрема, І. Гешко став дворазовим призером чемпіонатів світу з легкої атлетики, Г. Білодід – чемпіоном Європи з дзюдо, 5 спортсменів здобули ліцензії на XXVIII Олімпійські ігри у Греції (2004 р.), на яких Ірина Мерлені виборола золоту медаль (3 любов'ю до України, 2006, с. 24-26).

Дякуючи наполегливості Олександра Михайловича, помітно зросли навчальні площі (на 7 тис. м²). Міська рада ухвалила передачу вишу трьох будівель, які після переобладнання почали використовуватися в освітньо-виховному процесі. У 2002-2006 рр. проводиться низка ремонтних робіт у навчальних корпусах й гуртожитках, газифіковано навчальний корпус № 9, умебльовувалися навчальні корпуси №№ 3, 9 і 10 й приміщення, орендовані у ЗОШ № 1 та ін. Було відремонтовано й оснащено на сучасному рівні студентську їдальню (Досліджуючи духовні скарби, 2011, с. 27).

Активно проводився курс на міжнародне співробітництво, насамперед із ЗВО Польщі, Німеччини, Франції та Росії. Підтримувалися зв'язки з 53 організаціями й установами з 15 країн світу.

Зусилля ректора й колективу принесли вагомі успіхи. Перевірка експертної комісії Державної інспекції навчальних закладів Міністерства освіти й науки у травні 2002 р. роботи педуніверситету встановила, що якість підготовки спеціалістів відповідає критеріям і вимогам ВНЗ IV рівня акредитації. А 17 березня 2003 р. указом Президента було відновлено історичну справедливість – університет отримав статус класичного. Ця подія безперечно стала однією із найважливіших в його історії. У 2003 і 2005 рр. він став лауреатом рейтингу «Кращі підприємства України» у номінації «Вища освіта»; у 2003-2004 н.р. – Всеукраїнського рейтингу вищих закладів освіти «Софія Київська» у номінації кращих гуманітарних й педагогічних вишів. Було отримано й перші міжнародні відзнаки – «Нагороду тисячоліття» за заслуги перед людством (липень 2003 р.) та «Лаври слави» (січень 2004 р.), присуджених Європейською Діловою Асамблеєю (м. Оксфорд, Англія). У березні 2004 р. Агестаційна колегія МОН України з питань наукової та науково-технічної діяльності включила університет до найвищої (першої) групи. Належним чином поціновувалася й плідна праця Олександра Михайловича: нагороджується орденом «Святий князь Володимир» IV ступенів, срібною медаллю «Незалежність України», Почесною відзнакою «Свята Софія». У червні 2004 р. отримує найвищу фахову нагороду – почесне звання «Заслуженого працівника освіти України», 2005 р. – золоту медаль «За заслуги в освіті», а 2006 р. – срібну медаль «За патріотизм» II ступеня (Досліджуючи духовні скарби, 2011, с. 28).

Проте, ні здобутки університету, ні особисті нагороди не навіювали соляного дурману самозакоханості й самозаспокоєння. Він тверезо оцінював результати особистих зусиль й праці колективу, бачив упущені можливості і прагнув надолужити прогаєне, намагався вчасно виявляти й виправляти

зроблені прорахунки і помилки. Адаже у здоровому скептицизмі до похвал, самокритичності, максимальній вимогливості до себе, увазі й повазі до інших, щирості спілкування – вбачав запоруку збереження власного імунітету від вірусу зарозумілості, самовдосконалення як вченого, педагога й очільника університету.

Роки ректоратування не стали, як можна було очікувати через брак часу, періодом наукового застою. Навпаки, використовуючи кожну вільну годину, Олександр Михайлович інтенсивно розробляв тему докторської дисертації «Українські університети у 1917-1921 рр.» й працював над монографічним дослідженням «Формування та функціонування національної університетської освіти в Україні у 1917-1920 рр.». Упродовж 2002-2006 рр. світ побачило понад 150 наукових праць, включаючи 13 монографій і посібників, підготовлених індивідуально і у співавторстві: «Кам'янець-Подільський державний університет: Історичний нарис», «Минуле і сучасне Кам'янець-Подільського», «Новітня аграрна історія України» та ін. Найвагомішими з-поміж них стали монографія «Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)» (2006 р.; 58,3 др. арк.) та посібник «Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі» (2005 р.; 28,8 др. арк.), що істотно збагатили історіографію дослідження даної проблематики. Враховуючи наукові здобутки, його обрали до Національної ради України з історичного краєзнавства та міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України. Плідним виявилось й керівництво науковою роботою аспірантів: С. Олійник, О. Комарницький та В. Стецюк захистили у 2004-2009 рр. кандидатські дисертації, а чотири інші аспіранти успішно працювали над ними. Почалося формування його наукової школи. Як і раніше, продовжував брати саму активну участь у НДРС, тому кожного року успішно захищалося по 4-5 дипломних і магістерських робіт, подаючи і в цьому відношенні гарний приклад іншим викладачам університету. Невипадково, весною 2006 р. отримує вчене звання професора кафедри історії України (3 любов'ю до України, 2006, с. 30-31).

Зрозуміло, що ненормована робота на посадах декана й ректора, наукові студії майже не залишали вільного часу, який можна було б сповна присвятити сім'ї. Не є великою таємницею і той факт, що часто така зайнятість чоловіка породжує чимало явних і прихованих драм. На щастя Олександра Михайловича, його дружина Ольга Йосипівна належала до сузір'я жінок-подвижниць, спроможних пожертвувати багато чим в ім'я збереження сімейного щастя. Ніжно любима, вона з великим розумінням ставилась і ставиться до зайнятості, звалюючи на тендітні плечі тягар щоденних сімейних турбот. Саме її невидима для стороннього ока усестороння підтримка слугувала і слугує надійною підвалиною успішної роботи чоловіка. Усвідомлюючи це, Олександр Михайлович звів у добрий культ свою сім'ю і щирі стосунки у ній. Все це і стало складовою їхнього щастя, нелегкого, але зате не фальшивого. Доньки виростили. Олеся стала викладачем факультету іноземної філо-

логії, захистила кандидатську дисертацію. Вийшовши заміж, вона народила двох синів – Олександра і Андрія, яких дідусь безмежно любить. Оксана працює на факультеті корекційної педагогіки і психології, подарувала батькам онука Макара і внучку Улянку. Однак, життя кожної людини складається не лише із радісних подій, але й гіркоти втрат. Чи не найбільшу з них Олександр Завальнюк пережив у 2002 р., коли після важкої хвороби помер батько Михайло Опанасович, який назавжди залишився у його свідомості ідеалом порядної і відповідальної Людини. Теплом синівської любові обігрівав душу старенької матері Ольги Пилипівни; з великою увагою й шанобою ставився й до батьків дружини – Леонтії Петрівни та Йосипа Васильовича. На жаль, усі вони пішли з життя (Досліджуючи духовні скарби, 2011, с. 30).

На початку 2007 р. колектив, оцінюючи самовіддану працю Олександра Михайловича, одногласно переобрав його на посаду ректора, засвідчуючи таким чином повну підтримку його менеджменту, спрямованого на перетворення університету в один з кращих гуманітарних вишів. Як і в попередній каденції, основну увагу приділяв реалізації поставленої мети, а відтак нарощуванню науково-педагогічного потенціалу, утворенню нових кафедр і факультетів, утвердженню демократичних засад функціонування підрозділів, формуванню атмосфери культу науки й поваги до особистості. На травень 2012 р. успішно функціонували 10 факультетів й 46 кафедр (у 2007 р. – 42) (Звіт про роботу, 2012, с. 5). Студенти у 2010-2011 н.р. отримували фах за 12 галузями знань, 25 напрямками підготовки та 22 спеціальностями IV рівня акредитації, 4 спеціальностями III рівня акредитації, 2 напрямками II рівня акредитації (Звіт про роботу, 2012, с. 7). Якісні зміни продовжували відбуватися у професорсько-викладацькому складі колективу, чисельність якого зросла до 747 осіб у 2012 р. У цьому ж році у виші працювало вже 67 докторів наук й професорів та понад 330 кандидатів наук і доцентів (Звіт про роботу, 2012, с. 26).

Передбачаючи, що в українських реаліях середини й другої половини першої декади XXI ст. загострюватиметься конкурентна боротьба за кожного майбутнього студента, Олександр Михайлович постійно спрямовував ректорат, вчену раду, деканати й кафедри на якісне поліпшення фахової репутації випускників університету. Докладалися максимальні зусилля для створення оптимальних умов для заняття науковою роботою професорсько-викладацького складу вишу, зокрема функціонування докторантури, аспірантури і магістратури. 2009 року на історичному факультеті започатковується діяльність спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності «Історія України». Чимало було зроблено для вдосконалення освітнього процесу й поліпшення його науково-методичного забезпечення, зростання комп'ютерного парку (з понад 350 до 1035 одиниць) й збагачення бібліотечного фонду (кількість примірників зросла з 900,7 тис. у 2006 р. до 1 млн. 96 тис. у 2012 р.) (Звіт про роботу, 2012, с. 44). Крім того, навчальні площі зросли з 71,6 тис. м² до 200,7 тис. м², а площа гуртожитків з 26,8 тис. до 42,3 тис. м². Кошторис університету за 2007-2012 рр. зріс у 2,3 раза і до-

сяг 76,2 млн. грн., у т.ч. понад 26 млн. спецфонду (Степанков, Комарницький, 2018. Ректор, професор О.М. Завальнюк, с. 379).

Докладені зусилля принесли на осінь 2011 р. вагомі здобутки у найважливіших сферах функціонування університету. Постійно зростало число захистів докторських й кандидатських дисертацій (у 2007-2011 рр. захищено відповідно 13 і 152 дисертацій) (Звіт про роботу, 2012, с. 27). У 2007-2011 рр. було проведено 142 наукові конференції, з них понад 74 міжнародні, опубліковано понад 13 тис. наукових праць, з них 164 монографії та 668 підручників і навчальних посібників, кількість фахових видань зросла до 12 (Звіт про роботу, 2012, с. 27, 32, 34; Прокопчук, Комарницький, 2011, с. 82, 86). Університет увійшов до Євразійської та Інтернаціональної асоціації університетів, Консорціуму університетів України і Варшавського університету, співпрацював з 86 міжнародними організаціями і фондами 17 країн світу. Не менш вагомими виявилися й здобутки студентів, чисельність яких упродовж цього часу щорічно складала понад 8 тис. осіб. Зокрема, ними у 2007-2011 рр. було опубліковано понад 3 тис. наукових праць (Звіт про роботу, 2012, с. 36). Близько 50 осіб посіли призові місця на наукових всеукраїнських олімпіадах і конкурсах, бл. 100 співаків, музикантів і майстрів пензля вибороли призові місця на різноманітних конкурсах, а спортсмени здобули близько 577 медалей, у т.ч. понад 249 золотих (Звіт про роботу, 2012, с. 43). Очевидні успіхи дозволили закладу домогтися на початку 2008 р. отримання високого статусу національного університету. У серпні того ж року він отримав ім'я свого першого ректора, видатного сина українського народу Івана Огієнка.

Попри велику зайнятість, ректор слугував прикладом самовідданого наукового пошуку, продовжуючи старанно вивчати функціонування української університетської освіти у 1917-1921 рр. Упродовж 2007-2011 рр. опублікував 158 праць, у т.ч. 30 монографій, книг-нарисів, навчальних посібників і брошур. Своє концептуальне завершення розробка цієї актуальної наукової проблеми знайшла у фундаментальній монографії «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.)» (37,5 др. арк.), опублікованій 2011 р. Написана на основі величезної джерельної бази (використано понад 10 тис. документів з понад 560 архівних справ, понад 600 газетних матеріалів і кількох десятків мемуарів), вона стала фундаментальною підвалиною зробленого автором важливого теоретичного положення: модерна національна вища освіта України з'явилася у добу національно-демократичної революції 1917-1921 рр. й органічно вписувалася у параметри тогочасної європейської університетської освіти. Вчений не тільки з'ясував чинники, які сприяли її появі, нормативно-правову базу функціонування університетів, їхній кадровий потенціал і студентський контингент, але й висвітлив роль університетів у національному державотворенні, церковному і культурно-освітньому відродженні України. Важко переоцінити зроблений ним украй актуальний для нашого сьогодення висновок, що лише патріотично налаштована влада в умовах глибокої економічної кризи і низьких сус-

пільних стандартів спроможна успішно розв'язувати нагальні завдання творення національної вищої освіти. Ця монографія й трансформувалася у докторську дисертацію, що була блискуче захищена 28 жовтня 2011 р.

Активно і плідно працював Олександр Михайлович і в інших сферах науково-дослідної діяльності. Так, під його керівництвом 7 аспірантів захистили кандидатські дисертації. Завершилося формування очолюваної ним наукової школи «Проблеми історії України кінця XIX ст. – 30-х рр. XX ст.». Особисто редагував такі видання, як «Освіта, наука і культура на Поділлі» (всього вийшло 25 томів), «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта» (16 випусків), «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Збірник за підсумками наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів» (31 том), виконував функції члена редколегії 4-х наукових фахових видань тощо.

Не залишався осторонь і громадської діяльності. Зокрема, став членом Національної спілки краєзнавців України і Національної спілки журналістів України, Національної ради з питань краєзнавства, головою осередку Українського історичного товариства ім. М. С. Грушевського. Продовжував виконувати депутатські обов'язки, у 2003-2006 рр. входив до складу виконкому міськради, з 2010 р. успішно виконував обов'язки депутата обласної ради. Плідна праця ректора належним чином поцінована у суспільстві – нагороджений понад 20 державних і рейтингових нагород, серед яких орден «За заслуги» III ступеня (Прокопчук, Комарніцький, 2011, с. 152-153), орден Святого Володимира II ступеня

Улітку 2012 р., після завершення другого терміну перебування на посаді ректора, Олександр Завальнюк повертається в статусі штатного працівника професора на рідну кафедру, де у роки ректорування працював за сумісництвом. Як правило, особи, котрі тривалий час обіймали керівні посади, у психологічному плані досить таки часто важко (болісно) при звичаються до старих-нових умов життя звичайного (рядового) члена колективу, яким раніше доводилося керувати. Адже, на превеликий жаль, нерідко у них знаходяться такі особи, котрі раніше могли улесливо проявляти свою «повагу» до шефа, заппадливо демонструючи її при першій-ліпшій нагоді (надіючись на преференції чи приховуючи заздрощі), а тепер не без зловтіхи та ехидства могли засвідчувати своє «співчуття», «розуміння» ситуації тощо. Проте це аж ніяк не стосувалося Олександра Михайловича. По-перше, внутрішньо уже відчував перевтому від перенапруження («вигорання» особистості), а тому волів змінити звичаєний спосіб життя, зайнявшись улюбленою справою; по-друге, як для мудрої людини, влада для нього ніколи не уявлялася «альфою і омегою» свого життя; по-третє, зроду не «хворів» на самозакоханість, тому не звертав уваги на прояви з боку деяких підлеглих заппадливості і нахвалюваності, знаючи їм ціну; по-четверте, людиноцентрична спрямованість його менеджменту не могла породжувати серед колег неприязне ставлення, не кажучи вже про озлобленість. Тим паче на історичному факультеті, де у всіх користував-

ся шанобливістю й повагою. Тому з новою енергією віддався улюбленій викладацькій і науково-дослідній праці. Так, заповзівся до вдосконалення курсу з новітньої історії України для студентів-четвертокурсників. Не без задоволення узявся викладати магістрантам спецкурс «Проблеми становлення національної освіти в період Української революції (1917-1920 рр.)» (У пошуках історичної правди, 2016, с. 32), важливий для розуміння внутрішньої політики уряду. Згодом розробив важливий курс «Актуальні проблеми історії України», акцентуючи увагу на з'ясуванні їх дискусійних аспектів. Майбутнім докторам філософії розпочав читати лекції з навчальної дисципліни «Україна в геополітичних концепціях ХХ – початку ХХІ ст.». У 2021-2022 н.р. розробив і приступив до викладання на ОС магістр (середня освіта, історія) курсу «Історія університетської освіти в Україні». У притаманній йому манері вміло подавати «сухий» теоретичний матеріал в образному обрамленні, на основі глибокого аналізу різноманітних джерел та невеликої історичної літератури надзвичайно аргументовано обґрунтовував висловлені судження й умовиводи. Проведені ним лекції і семінарські заняття слугували для студентської молоді взірцем як власне потрібно викладати матеріал, навчати слухачів аналітично мислити, розуміння історичного процесу.

Важливою сферою його науково-дослідної роботи стала підготовка випускових (кваліфікаційних) робіт студентів, а також консультування аспірантів і докторантів у написанні і захисті ними кваліфікаційних робіт. Зокрема, у 2016 р. докторську дисертацію захистив М. Олійник (У пошуках історичної правди, 2016, с. 37), а у 2018 р. – О. Комарніцький, у 2019 р. – А. Трембіцький. Аспірант Р. Лякович завершив виконання дисертації на здобуття ступеня доктора філософії з історії та археології (захист призначено на 10 грудня 2021 р.). Нині продовжує керувати підготовкою двох аспіранток, одна з яких, Д. Яблонська, виборола стипендію Кабінету Міністрів України. Не цурається самовідданої праці у керівництві (з власної ініціативи) студентським науковим гуртком «Події Української революція 1917-1921 рр.: всеукраїнський і регіональний вимір». Гуртківці активно досліджують різні питання цієї складної проблеми, щороку виступають на студентських конференціях, які проводяться в університеті. За його сприяння і допомоги підготували і опублікували у факультетському та університетському наукових збірниках з історії та археології понад 60 статей. Показово: найбільш здібні з них продовжували навчання в аспірантурі.

Як і раніше, залюбки бере участь у семінарах учителів Дунаєвського (2018, 2019), Чемеровецького (2017), Хмельницького (2019) та інших районів Хмельницької області. Упродовж 2017-2021 рр. читав лекції і проводив семінарські заняття з історії України на курсах підвищення кваліфікації учителів історії півдня Хмельниччини, що проводилися на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Не можемо не відзначити той вражаючий факт, що саме 2012-2021 рр. стали вершиною науково-дослідної творчості видатного вченого. Не скова-

ний управлінською діяльністю, увесь свій потужний інтелектуальний потенціал спрямував на вивчення цілого комплексу актуальних наукових проблем з історії університетського будівництва в період революції 1917-1921 рр.; збройної боротьби і політичних процесів утвердження української влади на Поділлі у 1917-1921 рр.; ролі Івана Огієнка у державотворчих процесах 1917-1920-х рр.; освітніх процесів в Україні у 1920-1930-х рр.; біографій сучасних діячів науки і вищої школи України та ін. Водночас, приділяв велику увагу пошуку й публікації документів й інших матеріалів, віднайдених в архівах, написанню підручників і посібників тощо.

Вражає кількість опублікованих у 2012-2021 рр. 340 наукових і навчально-методичних робіт. Загалом, за весь час науково-педагогічної діяльності Олександр Завальнюк видав 870 праць. Зокрема, такі монографії, книги, нариси, як «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» у 1941-1944 рр. (2012, у співавторстві), «Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.)» (2013, у співавторстві), «Митна справа на Правобережній Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) (2014, у співавторстві) (У пошуках історичної правди, 2016, с. 35-36), «Подільські вчені й освітяни – незалежній Україні. Персональний вимір: Нариси» (2016), «Архівна справа на Хмельниччині: історія та сучасність» (2017, у співавторстві), «Анатолій Трембіцький: історик, педагог, особистість» (2020, у співавторстві); ювілейне видання «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: Перші 100 років поступу» (2018, у співавторстві), історичний нарис «Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції 1917-1920 рр.» (2017), книги «Зачарований українською історією: до 65-річчя від дня народження і 45-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, академіка УАІН Валерія Степановича Степанкова» (2012), «Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці (з нагоди 60-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка) (2013), «Рідний край у дослідженнях професора В. С. Прокопчука» (2014), «Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності» (2014, у співавторстві), «Юрій Телячий: учений, педагог, краєзнавець» (2015, у співавторстві), «Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.)» (2016, у співавторстві); «Юрій Телячий – український історик, освітянин-управлінець, громадський діяч» (2020, у співавторстві); а також навчальні посібники: «Україна в період Другої світової війни» (2012, у співавторстві), «Новітня історія України (1914-1939 рр.)» (2013), «Україна в період Другої світової війни: хронологічний матеріал» (2013, у співавторстві), «Проблеми становлення національної освіти в Україні в 1917-1920 рр.» (2014), «Поділля і Південно-Східна Волинь за Центральної Ради» (2017, у співавторстві).

Разом з архівістами Державного архіву Хмельницької області взяв участь в укладанні таких збірників документів і матеріалів: «Архівна справа на Хмельниччині» (2012), «Війна очима прокурівського підпільника: щоденник Карла Кошарського» (2013), «Подояни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)» (2013), «Війна очима чемеровецького підпільника: щоденник Йосипа Протоцького» (2013), «Дунаєвеччина в роки Великої Вітчизняної війни» (2015), «Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.)» (2015), «Красилівщина в роки Другої світової війни» (2016), «В боротьбі за Україну: протистояння Якова Гальчевського більшовицькій владі в 1921-1924 рр. на Поділлі» (2018), «Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність» (2019, перше видання; 2020, друге видання, перероблене і доповнене), «Епістолярії Другої світової війни (із фондів Державного архіву Хмельницької області)» (2020). З аспірантом О. Марчуком уклав збірник матеріалів «Інститут Головноуповноваженого уряду Української Народної Республіки у висвітленні періодики 1919-1920 рр.» (2018).

Не випадково ряд праць стали лауреатами низки наукових конкурсів, що засвідчує їх безсумнівно високий рівень професійного виконання. Разом із проф. С. Копиловим став лауреатом I премії конкурсу «Краще видання року» Академії наук вищої освіти України (2018) за книгу «Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах» у номінації «Навчальний посібник»; разом з професорами С. Копиловим і А. Філінуком – лауреатом II премії конкурсу «Краще видання року» Національної Академії наук вищої освіти України (2019) за роботу «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу» у номінації «Монографії». У 2017-2018 рр. виявився переможцем XII і XIII обласних конкурсів науково-дослідних робіт в номінації «Гуманітарні НДР» за праці: «Красилівщина в роки Другої світової війни» із серії «Невідомі сторінки історії», «Архівна справа на Хмельниччині: історія та сучасність» із врученням I та II премій.

Найбільш чисельним науковим доробком Олександра Михайловича стали статті, яких лише за останні 5 років опубліковано понад 140, з них: 2 в «Українському історичному журналі», що індексується у міжнародній наукометричній базі Web of Science, 4 – у науковому збірнику «Іван Огієнок і сучасна наука та освіта» (Index Copernicus), 12 – у фахових виданнях з історії («Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки», «Освіта, наука і культура на Поділлі», «Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки»), решта – в інших виданнях.

Відзначимо таку важливу сферу наукової діяльності Олександра Михайловича як рецензування дисертацій, монографій, посібників та написання відгуків на автореферати дисертацій. За цей час учений прорецензував тексти 9 докторських і 15 кандидатських дисертацій, 15 монографічних

робіт, 17 навчально-методичних посібників, зробив 24 відгуки на автореферати докторських і кандидатських дисертацій, як науковий редактор сприяв появі у світ 3 монографій; опонував 5 докторських і 2 кандидатські дисертації. Викликає захоплення і вражає інтенсивність участі у міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях, круглих столах, методологічних семінарах, – всього у понад 250 наукових форумах.

Плідно працює заснована ним наукова школа «Україна наприкінці XIX – у 30-х рр. XX ст.», до складу якої входять 8 докторів і 12 кандидатів історичних наук. Станом на 2021 р. вони опублікували бл. 3 тис. праць, зокрема 120 монографій.

Про видатний талант ученого й важливу наукову цінність його доробку переконливо свідчать такі дані про його використання науковцями. Так, станом на серпень 2021 р. в проєкті єдиного міжнародного реєстру вчених ORCID загальна кількість оцифрованих публікацій професора становить 165 позицій. В системі ResearcherID на платформі Publons зафіксовано 143 його публікації, причому h-index становить 2, загальна кількість цитувань нараховує 64 у 48 журналах, збірниках та інших наукових виданнях. В українській пошуковій бібліометричній системі Google Scholar індексовано 226 наукових робіт історика, зафіксовано 708 цитувань, причому h-індекс становить 13, 10-індекс – 19. За даними, які враховують усі його наукові публікації, у т.ч. і неоцифровані, станом на початок 2017 р. лише українські дослідники понад 1100 разів цитували науковий доробок вченого. На кінець серпня 2021 р. цей показник уже перевищив 1700 позицій. За останні 5 років вчені послуговувалися працями Олександра Завальнюка у 6 докторських і 15 кандидатських дисертаціях, 34 монографіях і окремих наукових виданнях. У 2008-2017 рр. вчений 5 разів очолював науковий рейтинг працівників університету із врученням дипломів переможця.

Докладав чимало зусиль у сфері редагування праць. Так, працює членом редколегій часопису «Краєзнавство», 8-ми періодичних збірників наукових праць, відповідальним редактором видання «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта». У 2017-2021 рр. входив до складу редакційних колегій 13-ти окремих збірників доповідей і повідомлень за результатами проведених всеукраїнських і регіональних наукових і науково-практичних конференцій.

У 2013-2016 рр. успішно працював головою спеціалізованої вченої ради К 71.053.01 з правом розгляду кандидатських дисертацій, а у 2017 р. очолив спеціалізовану вчену раду Д 71.053.01 з правом розгляду докторських і кандидатських дисертацій з історії України. У травні 2021 р. був головою разової спеціалізованої вченої ради із захисту дисертації на здобуття ступеня доктора філософії з гуманітарних наук із спеціальності 032 Історія та археологія.

Не шкодує часу і на громадську роботу. До жовтня 2015 р., як депутат обласної ради, добросовісно виконував депутатські обов'язки у Хмельницькій обласній раді. Нині він входить до складу комісії Хмельницької обласної ради з проведення щорічного конкурсу на кращі праці в галузі фундаментальних, прикладних, економічних і гуманітарних наук. Крім того, у 2017 р. виголосив

доповідь про розвиток Хмельницької області на велелюдних урочистих зборах представників громадськості міст і районів Хмельниччини, присвячених 80-річчю утворення цього регіону держави. До 29-ї річниці проголошення незалежності України виступив по міському радіо. Дав широке інтерв'ю обласному радіо з нагоди 102-ї річниці існування гетьманської держави Павла Скоропадського. 18 серпня 2021 р. у Хмельницькому на пленарному засіданні всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська незалежність: 30 років поступу» виголосив доповідь про роль національно-патріотичних сил у проголошенні незалежності сучасної України, яка отримала високу оцінку учасників форуму. Регулярно вчений робить пожертвування наукової літератури бібліотекам університету і міста. Після відповідних звернень надає консультації мешканцям області, міста і району з питань суспільно-політичного, економічного, наукового і освітньо-культурного життя країни, функціонування її територіальних громад тощо.

Продовжує працювати у Президії правління Національної спілки краєзнавців України. У 2017 р. на VI з'їзді НСКУ його переобрали до складу Президії; увійшов до складу правління обласної організації НСКУ. Успішно очолює осередок Українського історичного товариства Михайла Грушевського, продовжує перебувати у складі правління Всеукраїнського товариства Івана Огієнка, працює радником президії Національної академії наук вищої освіти. У 2018 р. очолив Кам'янець-Подільський регіональний осередок Української Академії історичних наук. Брав участь у заходах керівного органу УАІН у Києві та Переяславі.

Цілком зрозуміло, що Олександр Михайлович продовжує активно працювати на благо рідного університету. Зокрема, виконує функції заступника голови вченої ради і члена консультативно-дорадчої наукової ради, є членом вченої і науково-методичної рад історичного факультету. Входить до групи розробників освітніх програм. Брав участь у процесі акредитації трьох програм, спілкувався з експертами Національного агентства забезпечення якості вищої освіти. Учасник багатьох різноманітних зустрічей, семінарів, презентацій, урочистих заходів тощо, які відбуваються в колективі навчального підрозділу.

З великим болем сім'я Олександра Завальнюка сприйняла територіальні втрати і війну на Сході України. Старший зять Віктор – учасник АТО, молодший Мирослав – учасник бойових дій. Олександр Михайлович вірив і вірить у торжество української державної ідеї, перемогу України над ворогом, утвердження у ній демократичних цінностей, європейських стандартів життя, не запліщуючи при цьому очей на істотні прорахунки владних структур. Його сім'я постійно бере участь у фінансовій допомозі добровольцям на фронті. Вона всіляко підтримує функціонування університетської церкви Різдва Христового. Разом з дружиною Ольгою Йосипівною надає дітям і внукам посильну матеріальну і моральну підтримку, дбає про зміцнення їхньої віри у мирне, європейське майбутнє України. Важко Олександр Михайлович пережив смерть сестри Світлани, яка відійшла в інший світ 16 березня 2021 р.

Самовіддана праця Олександра Завальнюка гідно поцінована. Зокрема, у 2013-2021 рр. за науково-педагогічну та громадську роботу отримав низку відзнак. У 2017 р. нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України. Тоді ж удостоєний подяк Міністерства освіти і науки України і Хмельницької обласної ради, у 2021 р. – Грамоти Хмельницької обласної ради. Був нагороджений почесними грамотами Інституту історії України НАН України (2018), Національної спілки краєзнавців України (2018), орденами «Гордість і слава України» (2018), Св. Володимира II ст., відзнакою «Науковець року» (2020), медалями імені Івана Івановича Огієнка (2019), «За жертвність і любов до України» (2019), «За професійні здобутки» (2019) тощо. Крім того, отримав звання лауреата всеукраїнських премій імені Героя України Михайла Сікорського, імені Героя України Петра Тронька, обласної Премії імені історика Пилипа Клименка. А відтак цілком заслужено фото-портрет Олександра Завальнюка займає почесне місце в галереї «Провідні вчені К-ПНУ імені Івана Огієнка».

Отже, у своє 70-річчя ювіляр перебуває у розквіті науково-педагогічних сил. Широко зичимо йому міцного-премічного здоров'я, довгих років щасливого і сповненого творчості життя, наснаги й удачі в реалізації задумів.

Висновки. Вивчення життєвого шляху Олександра Завальнюка дозволило визначити у ньому п'ять періодів, кожен з яких відзначався своїми прикметними рисами. Упродовж першого з них відбулося становлення його особистості, для якої властиві високі людські якості, що заклали основу для подальшого розвитку і збагачення. Водночас обирає науково-педагогічний профіль трудової діяльності, закінчує аспірантуру й завершує написання кандидатської дисертації.

Другий період пов'язаний з роботою на рідному історичному факультеті. Одружився, двічі став батьком, сприяв розвитку своєї гарної сім'ї. Став надійним членом трудового колективу, сформувався як вишівський лектор, дослідник, краєзнавець. Досягненням стали захист кандидатської дисертації і присвоєння вченого звання доцента. Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. переосмислив радянську концепцію історії України, відмовився від її постулатів і повернувся до методологічних засад неопозитивізму та школи «Анналів». Його працелюбність, самовідданість і відповідальність при виконанні посадових обов'язків, наукові успіхи, людяність, організаторські здібності обумовили високий авторитет у колективі.

Наступний, третій, період присвячений виконанню обов'язків декана історичного факультету і одночасно посади доцента на кафедрі історії України. Дбав про недопущення занепаду факультету в умовах гострої економічної кризи першої половини 90-х рр. У колективі склалася атмосфера добропорядності, вдосконалювався освітній процес, зміцнювалася матеріально-технічна база, активізувалося наукове життя. Докладаючи особистих людських і організаційних якостей, за підтримки колективу, добився високих досягнень у розвитку навчального підрозділу, привівши його до високого рей-

тингу (факультет став одним з провідних серед педвиші). Вчений, взявся за дослідження проблеми становлення і діяльності українських університетів у 1917-1921 рр., зумів опублікувати на 2001 р. понад 100 наукових праць.

Четвертий період пов'язаний з виконанням упродовж двох п'ятирічних термінів ректорських обов'язків і став для керівника зоряним часом науково-дослідної й управлінської діяльності. Проявився талант блискучого менеджера вищої освіти – вдосконалювалися усі без винятку складові діяльності найстарішого ЗВО Поділля. Завдяки величезним зусиллям ректора і колективу заклад виборів статус спочатку класичного, а згодом і національного університету імені Івана Огієнка, що увінчало солодкі мрії і тривалу боротьбу української еліти за ці рішення. Керівник показував приклад активної науково-дослідної роботи, за цей період видав понад 400 наукових праць, захистив докторську дисертацію, збагатив українську історіографію цінними монографіями. У 2011 р. захистив докторську дисертацію. Чесно виконував депутатські обов'язки у міській і обласній рада, виконкомі міської ради.. Продовжував брати активну участь в інших сферах громадського життя всеукраїнського рівня.

П'ятий період розпочався з переходом на посаду професора кафедри історії України після звершення ректорської кар'єри. Він насичений активною участю у освітньому процесі на рідному факультеті, різноманітних громадських заходах. Велику увагу приділяє багатоплановій науково-дослідній роботі. Продовжує досліджувати раніш облюбовані історичні проблеми. Багато праць привчено сучасним вченим, краєзнавцям, громадським діячам. Став одним із найбільш продуктивних авторів і укладачів. Активно розвиває свою наукову школу. Активно працює з талановитою студентською молоддю, допомагає їм виконувати наукові праці, добиватися високих результатів. Серед професури факультету підготував найбільшу кількість докторів наук. Успішною є його робота з підготовки докторів філософії. Упродовж останніх 7 років очолював спецради із захисту кандидатських і докторських дисертацій.

За наполегливу і високоефективну керівну, викладацьку і громадську роботу вчений удостоєний значної кількості державних, багатьох відомчих нагород і громадських відзнак.

Список використаних джерел і літератури:

Байдич, В. Г., Завальнюк, О. М. & Комарницький, О. Б. (2017). *Архівна справа на Хмельниччині: історія та сучасність*. Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 390 с.

Григоренко, О. П. (2013). Унікальна постать доктора історичних наук, професора, видатного ученого сучасності і талановитого організатора вищої школи Олександра Михайловича Завальнюка. *Духовні витoki Поділля: педагоги в історії краю*: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. Хмельницький: ПП Заколотний М.І., 162–168.

Завальнюк, О. М. (2006). *Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах*. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 632 с.

Завальнюк, О. М. (2016). *Подільські вчені й освітяни – незалежній Україні. Персональний вимір*: Нариси. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 380 с.

Завальнюк, О. М. (2014). *Проблеми становлення національної освіти в Україні в 1917-1920 рр.*: навч. посібник для спецкурсу. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 300 с.

Завальнюк, О. М. (2005). *Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917-1920 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 496 с.

Завальнюк, О. М. (2011). *Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.)*: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 644 с.

Завальнюк, О. М. (2012). *Звіт про роботу за період з 11 липня 2007 по 5 червня 2012 р.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 82 с.

Завальнюк, О. М. (Творч. задум та заг. ред.) (2003). *Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення*. Кам'янець-Подільський: Оіюм.

Завальнюк, О. М., Войцещук, А. Д. & Поташнікова, Г. В. (2014). *Митна справа на Правобережній Україні (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)* (2-е вид., доп.). Хмельницький: ФОП Крисюк, 448 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2011). *До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1918-2010 рр.)*: довід.-стат. матеріали. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 112 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2011). *Кам'янець-Подільський: історія і сучасність*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 136 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2010). *Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр.*: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 116 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2012). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.)*: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 340 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2008). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 768 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2005). *Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 320 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2004). *Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.)*: Дослідження. Документи. Матеріали. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 512 с.

Завальнюк, О. М. & Олійник, С. В. (2013). *Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.)*: монографія (2-е вид., доп. і перероб.). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 304 с.

Завальнюк, О. М. & Олійник, Ю. В. (2012). *Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» у 1941-1944 рр.* Хмельницький: «Поліграфіст-2», 300 с.

Завальнюк, О. М. & Стецюк В. Б. (2009). *Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 220 с.

Завальнюк, О. М., Прокопчук, В. С. & Гавришук, А. П. (2010). *Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни: дослідження, документи і матеріали, спогади*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 448 с.

Завальнюк, О. М., Філіпчук, А. Г., Іваневич, Л. А. & Трембіцький, А. А. (2020). *Анатолій Трембіцький: історик, педагог, особистість*. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 317 с., іл.

Кеба, О. В. & Комарніцький, О. Б. (2008). *Олександр Завальнюк. Інформаційний вісник Академії наук вищої освіти України*. Київ: вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 122–130.

Комарницький, О. Б. (Уклад.) (2006). *З любов'ю до України, з повагою до людей ... До 30-річчя науково-педагогічної діяльності професора О.М. Завальнюка*. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 212 с.

Комарницький, О. Б. (Уклад.) (2011). *Досліджуючи духовні скарби України. До 60-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності професора О. М. Завальнюка*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 368 с.

Копилов, С. А. & Завальнюк, О. М. (Уклад. і автори вступ. статті). (2014). *Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 384 с.

Копилов, С. А. & Завальнюк, О. М. (Уклад. і автори вступ. статті). (2016). *Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 864 с.

Копилов, С. А., Завальнюк, О. М., Філінюк, А. Г., Комарницький, О. Б. & Трубчанінов, С. В. (2018). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 208 с.

Прокопчук, В. С. & Комарницький, О. Б. (2011). *Від університету педагогічного – до університету національного. Дослідження. Документи*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 680 с.

Професор Завальнюк О. М. – український вчений, управлінець і освітянин. (2021). *Прокопчук В. С. Творці історії Подільського краю*. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Видавець Д.Г. Звoleyко, 236–251.

Смолій, В. А. (2012). Олександрів Завальнюку – 60. Людина сумлінної і подвижницької праці. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. збірник. Серія: історична та філологічна*, (9). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 311–313.

Степанков, В. С. & Комарницький, О. Б. (2018). Декан О. М. Завальнюк: нові якості історичного факультету в 1993-2001 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (25). Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 718–737.

Степанков, В. С., Філінюк, А. Г. & Комарницький, О. Б. (2005). Завальнюк Олександр Михайлович. *Кам'янець-Подільський державний університет в особах* (в 3 т., Т.2, сс. 145–165). Кам'янець-Подільський: Оіюм.

Степанков, В. С. & Комарницький, О. Б. (2018). Ректор, професор О. М. Завальнюк і реалізація курсу на підвищення ролі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка в регіональних процесах (2002-2012 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (25). Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 374–390.

Степанков, В. С., Філінюк, А. Г. & Комарницький, О. Б. (Уклад.) (2016). *У пошуках історичної правди: до 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка О. М. Завальнюка*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 464 с.

References:

Baidych, V. H., Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2017). *Arkhivna sprava na Khmelnychyni: istoriia ta suchasnist* [Archivistics in Khmelnytskyi Oblast: history and modernity]. Vinnytsia: TOV «Niland-LTD», 390 s. [in Ukrainian].

Hryhorenko, O. P. (2013). *Unikalna postat doktora istorychnykh nauk, profesora, vydatnoho uchenoho suchasnosti i talanovytogo orhanizatora vyshchoi shkoly Oleksandra*

Mykhailovycha Zavalniuka [The unique figure of the doctor of historical sciences, professor, outstanding scientist of the twentieth century and talented organizer of higher education Oleksandr Mikhaylovich Zavalniuk]. *Dukhovni vytoky Podillia: pedahohy v istorii kraiu*: Materialy vseukr. nauk.-prakt. konf. Khmelnytskyi: PP Zakolodnyi M.I., 162–168. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2006). *Istoriia Kamianets-Podilskoho derzhavnogo ukrainskoho universytetu v imenakh* [History of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University in names]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 632 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2016). *Podilski vcheni y osvitiiany – nezalezhnii Ukraini. Personalnyi vymir* [Scientists and educators in Podillya – independent Ukraine. Personal measurement]: Narysy. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 380 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2014). *Problemy stanovlennia natsionalnoi osvity v Ukrainy v 1917-1920 rr.* [Problems of formation of national education in Ukraine in 1917-1920.]: navch. posibnyk dlia spetskursu. Kamianets-Podilskyi: Medobory-2006, 300 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2005). *Ukrainska elita i tvorennia natsionalnoi universytetskoï osvity: fundatory i budivnychi (1917-1920 rr.)* [Ukrainian Elite and the Creation of National University Education: Founders and Builders (1917-1920)]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 496 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2011). *Utvorennia i diialnist derzhavnykh ukrainskykh universytetiv (1917-1921 rr.)* [Establishment and activity of Ukrainian state universities (1917-1921)]: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 644 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2012). *Zvit pro robotu za period z 11 lypnia 2007 po 5 chervnia 2012 r.* [Work report for the period from July 11, 2007 to June 5, 2012]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I.Ohiiienka, 82 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (Tvorch. zadum ta zah. red.) (2003). *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet: mynule i sohodennia* [Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University: past and present]. Kamianets-Podilskyi: Oiiium. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M., Voitseshchuk, A. D. & Potashnikova, H. V. (2014). *Mytna sprava na Pravoberezhnii Ukraini (60-ti rr. XIX st. – 1914 r.)* [Customs affairs in the Right Bank Ukraine (60s of the XIX century – 1914)] (2-e vyd., dop.). Khmelnytskyi: FOP Krysiuk, 448 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2011). *Do istorii Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiiienka (1918-2010 rr.)* [To the history of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University (1918-2010)]: dovid.-stat. materialy. Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 112 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2011). *Kamianets-Podilskyi: istoriia i suchasnist* [Kamianets-Podilskyi: history and modernity]. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 136 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2010). *Kamianets-Podilskyi v Ukrainskii revoliutsii 1917-1920 rr.* [Kamianets-Podilskyi in the Ukrainian Revolution of 1917-1920]: navch. posib. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 116 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2012). *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka (1918-2012 rr.)* [Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University (1918-2012)]: ist. narys. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 340 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2008). *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka u dobu nezalezhnoi Ukrainy* [Kamianets-Podilskyi National

Ivan Ohienko University at the time of independent Ukraine]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 768 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2005). *Podilski mistechka v dobu Ukrainскої revolutsii 1917-1920 rr.* [Towns in Podillya during the Ukrainian Revolution of 1917-1920]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 320 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2004). *Silskohospodarskyi fakultet Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu (1919-1921 rr.): Doslidzhennia. Dokumenty. Materialy* [Faculty of Agriculture, Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (1919-1921): Research. Documents. Materials]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 512 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Oliinyk, S. V. (2013). *Ukrainska Halytska armiiа na Podilli (lypen 1919 – traven 1920 rr.)* [Ukrainian Galician Army in Podillya (July 1919 – May 1920)]: monohrafiа (2-e vyd., dop. i pererob.). Kamianets-Podilskyi: Medobory-2006, 304 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Oliinyk, Yu. V. (2012). *Natsytskyi okupatsiinyi rezhym v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia» u 1941-1944 rr.* [The Nazi occupation regime in the general district “Volyn-Podillya” in 1941-1944]. Khmelnytskyi: «Polihrafist – 2», 300 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Stetsiuk V. B. (2009). *Zemstva Podillia v dobu Ukrainскої revolutsii 1917-1920 rr.* [Country councils of Podillya during the Ukrainian Revolution of 1917-1920]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 220 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M., Prokopchuk, V. S. & Havryshchuk, A. P. (2010). *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi uchytskyi instytut u roky Velykoi Vitchyznianoї viiny: doslidzhennia, dokumenty i materialy, spohady* [Kamianets-Podilskyi State Pedagogical University during the Great Patriotic War: research, documents and materials, memoirs]. Kamianets-Podilskyi: Oium, 448 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M., Filiniuk, A. H., Ivanevych, L. A. & Trembitskyi, A. A. (2020). *Anatolii Trembitskyi: istoryk, pedahoh, osobystist* [Anatoliy Trembitsky: historian, pedagogue, personality]. Khmelnytskyi: FOP Strykhar A. M., 317 s., il. [in Ukrainian].

Keба, O. V. & Komarnitskyi, O. B. (2008). Oleksandr Zavalniuk [Oleksandr Zavalniuk]. *Informatsiinyi visnyk Akademii nauk vyshchoi osvity Ukrainy*. Kyiv: vyd-vo NPU im. M. Drahomanova, 122–130. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (Uklad.) (2006). *Z liuboviu do Ukrainy, z povahoiu do liudei ... Do 30-richchia nauko-vedahohichnoi diialnosti profesora O.M. Zavalniuka* [With love to Ukraine, with respect to the people ... To the 30th anniversary of scientific and pedagogical activity of professor O.M. Zavalniuk]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 212 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (Uklad.) (2011). *Doslidzhuiuchy dukhovni skarby Ukrainy. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia i 35-richchia nauko-vedahohichnoi diialnosti profesora O.M. Zavalniuka* [Researching the spiritual treasures of Ukraine. To the 60th anniversary of the birth and 35th anniversary of scientific and pedagogical activity of Professor O. M. Zavalniuk]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 368 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zavalniuk, O. M. (Uklad. i avtory vstup. statti). (2014). *Ivan Ohienko – orhanizator, kerivnyk i oboronets Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu (1918-1920 rr.): Dokumenty. Materialy. Svitlyny. Khronika diialnosti* [Ivan Ohienko – fscilitator, leader and defender of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (1918-1920): Documents. Materials. Photos. Chronicle of activities]. Kamianets-Podilskyi: Medobory-2006, 384 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Zavalniuk, O. M. (Uklad. i avtory vstup. statti). (2016). *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet (1918–1921 rr.)* [Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (1918–1921)]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 864 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A., Zavalniuk, O. M., Filiniuk, A. H., Komarnitskyi, O. B. & Trubchaninov, S. V. (2018). *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. Pershi 100 rokiv postupu* [Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiiienko University. The first 100 years of development]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 208 s. [in Ukrainian].

Prokopchuk, V. S. & Komarnitskyi, O. B. (2011). *Vid universytetu pedahohichnoho – do universytetu natsionalnoho. Doslidzhennia. Dokumenty* [From the Pedagogical University to the National University. Research. Documents]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, 680 s. [in Ukrainian].

Profesor Zavalniuk O. M. – ukrainskyi vchenyi, upravlinets i osvitiannyn [Professor Zavalniuk O.M. is a Ukrainian scientist, administrator and educator]. (2021). *Prokopchuk V.S. Tvortsia istorii Podilskoho kraiu*. Dunaivtsi; Kamianets-Podilskyi: Vydavets L.H.Zvoleiko, 236–251. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (2012). Oleksandrovi Zavalniuku – 60. Liudyna sumlinnoi i podvyzhnitskoi pratsi [Oleksandr Zavalniuk – 60. The man of conscientious and selfless labor]. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: nauk. zbirnyk. Seriia: istorychna ta filolohichna*, (9). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. Ivana Ohiiienka, 311–313. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. & Komarnitskyi, O. B. (2018). Dekan O.M.Zavalniuk: novi yakosti istorychnoho fakultetu v 1993-2001 rr. [Dean O.M. Zavalniuk: new qualities of the Faculty of History in 1993-2001]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (25). Kamianets-Podilskyi: TOV Drukarnia «Ruta», 718–737. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. & Komarnitskyi, O. B. (2005). Zavalniuk Oleksandr Mykhailovych [Zavalniuk Olexandr Mykhailovych]. *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet v osobakh* (v 3 t., T.2, ss. 145–165). Kamianets-Podilskyi: Oiiium. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. & Komarnitskyi, O. B. (2018). Rektor, profesor O.M. Zavalniuk i realizatsiia kursu na pidvyshchennia roli Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka v rehionalnykh protsesakh (2002-2012 rr.) [Rector, Professor O. M. Zavalniuk and the implementation of the course to enhance the role of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiiienko University in regional processes (2002-2012)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (25). Kamianets-Podilskyi: TOV Drukarnia «Ruta», 374–390. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S., Filiniuk, A. H. & Komarnitskyi, O. B. (Uklad.) (2016). *U poshukakh istorychnoi pravdy: do 65-richchia vid dnia narodzhennia i 40-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti doktora istorychnykh nauk, profesora, akademika O.M. Zavalniuka* [In search of historical truth: to the 65th anniversary of the birth and 40th anniversary of scientific and pedagogical activity of Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician O. M. Zavalniuk]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 2016. 464 s. [in Ukrainian].

Отримано: 10.09.2021

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.42-51

УДК 901(477)«20»:2-67:[271.2:272](477.4)«18/19»

ОПРЯ Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (igoroprya555@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2847-2088>

OPRIA Ihor – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (igoroprya555@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Опря, І. (2021). Православно-католицькі відносини у Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 42-51.

ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. Мета дослідження – виявити основні досягнення історичної науки та перспективи подальшого наукового пошуку у сфері православно-католицьких відносин у Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Методологія дослідження* ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, цілісності та системності. У роботі використано методи аналізу та синтезу, узагальнення, порівняння. *Наукова новизна* полягає у тому, що було визначено основні здобутки сучасної української історичної науки та перспективи подальшого наукового пошуку у сфері православно-католицьких відносин у Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Висновки.* У другій половині XIX – на початку XX ст. у Правобережній Україні мали місце два протилежні місіонерські процеси. З одного боку, російська влада та православні місіонери намагалися послабити позиції Римо-католицької церкви та завітувати якнайбільше католиків до переходу у православ'я, а з іншого – католицькі ксьондзи протистояли цим спробам і досить успішно наvertали православних мирян до латинської віри. Частково ці процеси висвітлені в сучасній українській

історіографії, втім ряд важливих аспектів вказаної теми потребують подальших наукових досліджень. Слід: 1) проаналізувати відносини православного й католицького духовенства в зазначений період; 2) вивчити діяльність змішаних православно-католицьких церковних братств; 3) дослідити взаємини католицького духовенства Волині з чеськими католиками, які виявляли бажання перейти до православного віросповідання; 4) здійснити порівняльний аналіз православної та католицької освіти, моральної поведінки православного та католицького кліру в зазначеному регіоні; 5) скласти таблиці переходів з православ'я до католицизму й навпаки та виявити їхні причини. Це дасть змогу відтворити цілісну картину православно-католицьких відносин і визначити їхню специфіку в кожній з трьох губерній Правобережної України.

Ключові слова: Російська православна церква, Римо-католицька церква, конфесія, місіонерська діяльність, історіографія.

ORTHODOX-CATHOLIC RELATIONS IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The work aims to identify the main achievements of historical science and prospects for further scientific research in the field of Orthodox-Catholic relations in the Right Bank Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, integrity, and systematics. **The methods of analysis and synthesis, generalization, comparison** are used in the work. **The scientific novelty** is that the main achievements of modern Ukrainian historical science and prospects for further scientific research in the field of Orthodox-Catholic relations in the Right Bank Ukraine in the second half of the nineteenth – the early twentieth century were determined. **Conclusions.** In the second half of the XIX – early XX century two opposite missionary processes occurred in Right-Bank Ukraine. On the one hand, the Russian authorities and Orthodox missionaries tried weakening the position of the Roman Catholic Church and persuade as many Catholics as possible to convert to Orthodoxy, and on the other hand, Catholic priests resisted these attempts and converted Orthodox people to the Latin faith. These processes are partially investigated in modern Ukrainian historiography, but some important aspects of this topic require further research. It is necessary: 1) to analyze the relations between the Orthodox and Catholic clergy in this period; 2) to study the activities of mixed Orthodox-Catholic church fraternities; 3) to investigate the relations of the Catholic clergy of Volhynia with the Czech Catholics who expressed a desire to convert to the Orthodox religion; 4) to conduct a comparative analysis of Orthodox and Catholic education, moral behavior of the Orthodox and Catholic clergy in the region; 5) to compile tables of conversions from Orthodoxy to Catholicism and vice versa and identify their reasons. This will make it possible to recreate a holistic picture of Orthodox-Catholic relations and determine their specificity in each of the three provinces of Right-Bank Ukraine.

Key words: Russian Orthodox Church, Roman Catholic Church, denomination, missionary activity, historiography.

Постановка проблеми. Після розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності істотно змінились пріоритети в наукових історичних дослідженнях. Одні теми втрачають свою актуальність та наукову значимість, натомість на перший план виходять ті, що в радянські часи знаходились під заборо-

ною, або перебували на периферії наукового пошуку. Серед таких популярних напрямків опинилася й історія християнської церкви загалом, та історія окремих конфесій, зокрема. У 90-ті роки ХХ ст. було написано ряд праць, які стосувались релігійної тематики, втім частині з них притаманна певна упередженість, а саме, ідеалізація процесів, які відбувались у релігійному житті. Якщо у радянський період дослідники підкреслювали консервативну, контрреволюційну та реакційну діяльність церкви та її діячів, то у перші роки незалежності України у центрі уваги опинились освітній, просвітницький, культурний та благодійницький напрямки роботи церковних інституцій, а діяльність духовенства подавалася виключно у позитивному ключі. Здавалося, що історики намагались відбілити образ церкви, який вони, чи їхні колеги, старанно очорнювали у попередні роки. Таким чином, замість об'єктивної картини релігійного життя ми отримали односторонній позитивний (замість негативного) образ церкви та її діячів. У наступні роки (перші десятиліття ХХІ ст.) більшість істориків церкви відмовляється від такого підходу, бере на озброєння західну методологію та намагається всебічно й об'єктивно дослідити процеси релігійного життя. Втім, однією з проблем, що заважає досягненню поставленої мети є конфесійна приналежність окремих авторів, які мимоволі виходили з позицій власного релігійного світогляду. Особливо ця залежність простежується у вивченні міжконфесійних відносин.

Аналіз джерел та останні дослідження. Серед праць українських істориків, які торкалися питань міжконфесійних взаємин, насамперед слід виділити роботи О. Баковецької (Баковецька, 2015; 2016), Б. Бойка (Бойко, 2008), О. Буравського (Буравський, 2013), С. Жилюка (Жилюк, 1996), І. Лісевича (Лісевич, 1997), Г. Надтоки (Надтока, 1998. Православна церква...; Надтока, 1998. Міжконфесійні відносини...; Надтока, 2001), В. Нестеренка (Нестеренко, 2003), І. Опрі (Опря, 2008), Ю. Поліщука (Поліщук, 2012), І. Сторожук (Сторожук, 2015), Ю. Хитровської (Хитровська, 2012), Г. Шпиталенко (Шпиталенко, 2014). Крім конкретно історичних робіт окремо потрібно згадати статтю В. Волонич та А. Гузь, у якій здійснено аналіз історіографії діяльності Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Автори виокремили етапи розвитку історіографії, дослідили питання правового регулювання діяльності Римо-католицької церкви, культурно-освітньої та благодійницької роботи, фінансово-господарського забезпечення храмів і монастирів, особливостей становища та розвитку римо-католицьких орденів, участі духовенства у польському визвольному русі (Волонич & Гузь, 2020, с. 7), втім питання міжконфесійних відносин згадуються лише побіжно, що зайвий раз свідчить про актуальність теми.

Мета статі. Відповідно, метою статті є виявлення основних досягнень історичної науки та перспектив подальшого наукового пошуку у сфері православно-католицьких відносин у Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Переважна більшість сучасних українських істориків погоджується з тезою, що російська влада, хоча й декларувала рівність у здійсненні релігійної діяльності для всіх християнських церков в імперії, однозначно підтримувала православну церкву, а до католицької ставилася з пересторогою, вбачаючи у ній потенційну загрозу розвитку «польського сепаратизму». Очевидно, що два польські повстання 1830-1831 рр. і 1863-1864 рр. дали владі можливість переконатися, що підозри щодо католицької церкви були недаремними, адже частина ксьондзів брала участь у цих повстаннях, і, користуючись становищем духовних наставників, впливала на свою паству, припускаючись у тому числі і негативних висловлювань на адресу Російської православної церкви (далі – РПЦ). Зокрема, О. Буравський, О. Баковецька підкреслили, що після придушення польських національно-визвольних повстань римо-католицькі релігійні громади зіткнулись з різко негативним ставленням російської влади, яка задіяла різноманітні методи для боротьби з латинською церквою (Буравський, 2013, с. 136-137; Баковецька, 2016, с. 22).

Цілком природно, що ці процеси позначились і на православно-католицьких відносинах. Представники РПЦ звинувачували католицьке духовенство у пропаганді та місіонерській діяльності. Втім, попри релігійне протистояння між представниками духовенства, за умов поліконфесійного середовища, що мало місце у Правобережній Україні, неминуче відбувались процеси взаємовпливу та взаємопроникнення між різними конфесіями. Зокрема, цікаву інформацію щодо цього знайшов В. Нестеренко, який зазначив, що в XIX ст. на Поділлі та Волині діяли змішані православно-католицькі церковні братства, члени яких спільно відвідували православні та латинські храми. В деяких місцях православні поклонялись католицьким іконам. Траплялися й зворотні випадки, коли католики відвідували православні церкви, якщо поряд не було костелу (Нестеренко, 2003, с. 363). Проте, на жаль, більш розгорнутої інформації з цього питання історик не надав. Інші дослідники або не знайшли таких фактів, або не приділили їм належної уваги. Отож, конкретна діяльність цих змішаних братств на сьогодні залишається на початковій стадії вивчення.

Такі дослідники як О. Буравський, Г. Надтока, І. Опря, Ю. Хитровська звернули увагу на те, що в другій половині XIX – на початку XX ст. рядові віруючі римо-католицького віросповідання вказаного регіону в цілому доброзичливо ставились до православних мирян і до їхніх священників, неодноразово відвідували храми східної церкви тощо (Буравський, 2013, с. 145-146, 158; Надтока, 1998. Православна церква..., с. 90; Надтока, 1998. Міжконфесійні відносини..., с. 93; Надтока, 2001, с. 112-113; Опря, 2008, с. 333; Хитровська, 2012, с. 125). Одна з головних причин цього явища полягала в етнічному складі католицького населення Правобережної України, серед якого вагому частку становили українці, колишні греко-католики (Опря, 2008, с. 333).

С. Жилюк, у свою чергу, вказав на позитивне ставлення частини православних мирян Правобережжя до латинської віри, що виявлялось у їхніх причащеннях у католицьких храмах (Жилюк, 1996, с. 147). У світлі вищесказаного важко погодитись з думкою про те, що православно-католицькі взаємини в Правобережній Україні досягли піку загострення наприкінці XIX – на початку XX ст. (Хитровська, 2012, с. 132-133).

У відносинах між духовенством обох конфесій, то вони зберігали в основному напружений і навіть ворожий характер (Надтока, 1998. Православна церква..., с. 101-102; Надтока, 1998. Міжконфесійні відносини..., с. 96; Надтока, 2001, с. 115; Хитровська, 2012, с. 119-120). У науковій літературі зафіксовані лише поодинокі випадки толерантних взаємин між православним і католицьким кліром (Опря, 2008, с. 332-333). Тому ми вважаємо, що цей аспект потребує подальших досліджень.

Сучасні українські дослідники зацікавились також питанням переходів чехів-католиків Волині у православну віру в останній третині XIX ст. Ці сюжети знайшли відображення в працях Б. Бойка, С. Жилюка, Ю. Поліщука, Г. Шпиталенко. Торкуючись причин таких переходів, Ю. Поліщук та Г. Шпиталенко наголосили, що вирішальну роль у цьому процесі відіграв економічний чинник. Річ у тім, що в 1892 р. була видана постанова російської влади, що дозволяла православним чехам купувати земельну власність на Волині. Цей указ викликав масовий перехід чехів у православ'я (Поліщук, 2012, с. 318; Шпиталенко, 2014, с. 57-58). Крім цього, чехи-католики приєднанням до панівної східної церкви бажали довести свою лояльність російській владі та зберегти пільги, надані їм під час переселення до Волинської губернії (Бойко, 2008, с. 16). С. Жилюк, у свою чергу, підкреслив, що важливу роль у процесі навернення чехів-католиків Волині до православної віри відіграли православні місіонери (Жилюк, 1996, с. 142-145, 152).

Г. Шпиталенко звернула увагу на вороже ставлення польських ксьондзів до чехів-католиків Волині, які переходили в православну віру (Шпиталенко, 2014, с. 62-63). Проте питання відносин католицького духовенства Волині та чеських неопітів потребує подальших, більш ґрунтовних досліджень.

Українські історики з'ясували, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у регіоні активізувалася й діяльність католицьких місіонерів (Нестеренко, 2003, с. 364). Вони використовували різні методи прозелітизму – урочисту гру органу в костелах, особливо пишні богослужіння, хресні ходи, похоронні процесії тощо (Буравський, 2013, с. 144; Опря, 2008, с. 329-330; Сторожук, 2015, с. 72). Як специфічний місіонерський прийом використовувалися також змішані шлюби, коли одружувалися представники різних конфесій і під впливом одного з подружжя інший змінював свою релігійну приналежність. І російська влада, і православна церква пильно слідкували за такими випадками і намагалися їх мінімізувати. І. Сторожук дійшла висновку, що внаслідок репресивної політики влади у той час кількість змішаних шлюбів на Волині зменшилась (Сторожук, 2015, с. 70). На нашу думку, доціль-

но було б на підтвердження цієї тези навести статистичні дані чи результати підрахунків.

Інший український дослідник Г. Надтока у своїх роботах неодноразово стверджував, що російське законодавство кінця XIX – початку XX ст. стосовно змішаних шлюбів було застарілим і дискримінаційним щодо католиків (Надтока, 1998. Православна церква..., с. 91-92; Надтока, 1998. Міжконфесійні відносини..., с. 91; Надтока, 2001, с. 110). Варто нагадати, що до 1905 р. будь-які спроби переходу до латинської церкви розцінювались царською владою, як зрада «батьківської віри». Російські можновладці разом із представниками РПЦ послідовно вели боротьбу з прозелітизмом католиків. Покарання за таку провину чекало не лише на самого винуватця, але й на духовну особу, що проводила місіонерську діяльність, або за тодішньою термінологією «спокушала» до зміни віросповідання (Буравський, 2013, с. 158; Надтока, 1998. Православна церква..., с. 90, Надтока, 2001, с. 110). Проте й після революції 1905-1907 рр. російська влада продовжувала чинити перешкоди римо-католикам, а їхній прозелітизм серед православних розцінювався як злочин та переслідувався згідно «букви закону». Тому судові процеси над католицькими ксьондзами та їхнє покарання залишались буденним явищем у міжцерковних відносинах (Буравський, 2013, с. 385; Лісевич, 1997, с. 198-202; Опря, 2008, с. 330-331). Водночас, важко погодитися з поширеною думкою в історіографії, що місіонерсько-проповідницька діяльність Російської православної церкви у справі боротьби з католицькою пропагандою у Правобережній Україні здійснювалася лише за сприяння поліції та адміністративного тиску. Як визначено вище, мотивація до переходу чехів-католиків Волині у православ'я формувалася переважно під впливом економічних чинників та без адміністративного тиску на віруючих.

Аналіз місіонерської діяльності католицької церкви у подальші роки та особливо під час Першої світової війни привів дослідників до висновку, що ця діяльність або згортається, або припиняється зовсім. Це насамперед пояснювалося побоюванням репресій по відношенню до католицького духовенства з боку російської влади (Надтока, 1998. Православна церква..., с. 96; Надтока, 2001, с. 113; Хитровська, 2012, с. 121).

Практично усі науковці відмітили, що, починаючи з 1905 р. внаслідок часткової лібералізації російського релігійного законодавства, у Правобережній Україні значно збільшилась кількість переходів православних мирян у католицьку віру (Жилюк, 1996, с. 151; Лісевич, 1997, с. 206; Сторожук, 2015, с. 72; Хитровська, 2012, с. 120). Історики ретельно вивчили це питання та виявили ряд факторів, які зумовили привабливість латинської віри для частини місцевого населення, а саме: 1) поступове усвідомлення частиною віруючих парафіян Російської православної церкви як союзника імперії та знаряддя національного гноблення українського народу (Надтока, 1998. Православна церква..., с. 103; Надтока, 2001, с. 115); 2) ретельніше дотримання ксьондзами норм культурно-релігійного спілкування з віруючими,

краща організація парафійного життя та дисципліна в католицькій церкві; (Надтока, 1998. Православна церква..., с. 103; Надтока, 1998. Міжконфесійні відносини..., с. 96; Надтока, 2001, с. 115-116; Нестеренко, 2003, с. 365-366; Хитровська, 2012, с. 123-124); 3) богослужіння та проповіді в костьолах проводились не лише польською, але й українською мовами, що приваблювало українських віруючих (Буравський, 2013, с. 143; Надтока, 1998. Православна церква..., с. 94; Надтока, 2001, с. 111); 4) широка благодійна робота католицької церкви (Нестеренко, 2003, с. 365-366); 5) наявність польських шкіл, де православні діти навчалися різним ремеслам, (Буравський, 2013, с. 369-371; Нестеренко, 2003, с. 366); 6) католицьке духовенство мало вищі здобутки в галузі освіти, ніж православний клір (Надтока, 1998. Православна церква..., с. 103; Надтока, 2001, с. 115; Хитровська, 2012, с. 123-124).

Дія вище вказаних чинників ще потребує подальшого вивчення та додаткової аргументації з наведенням фактів з архівних джерел і ретельних підрахунків, що може стати предметом подальших досліджень. До прикладу, наведемо міркування щодо останнього чинника. По-перше, після польських повстань XIX ст. царський уряд ліквідував в українських землях Російської імперії добре організовану католицьку освітню мережу з якісною системою навчання (Баковецька, 2016, с. 28). Щоправда, на початку XX ст. на Правобережжі відновилась Житомирська римо-католицька семінарія, однак про її діяльність є лише окремі згадки (Буравський, 2013, с. 354-355, 376-377). Частина ксьондзів здобувала освіту не лише там, але й у римо-католицьких академіях у Петербурзі та Римі, де освітній рівень був досить високим (Буравський, 2013, с. 377; Лісевич, 1997, с. 209).

Щодо православної церковної освіти, то її нижча та середня ланки (духовні училища та семінарії) у досліджуваний період дійсно мали невисокий рівень і поступались католицьким духовним освітнім закладам. Проте вища православна богословська освіта в той час стояла на дуже високому рівні і, на нашу думку, нічим не поступалась католицькій. У Правобережній Україні діяла Київська духовна академія, зі стін якої вишло багато визначних українських церковних, наукових та громадських діячів (Зінченко, 1997, с. 68). Цінним спадком цього закладу є значна рукописна колекція дисертацій, яка ще потребує серйозного опрацювання дослідниками. Варто згадати й те, що після жовтневого більшовицького перевороту 1917 р. частина професури Київської духовної академії виїхала до зарубіжних слов'янських країн, де вона була високо оцінена за свої професійні якості, свідченням чого стало те, що частина науковців продовжила плідну працю в університетах Софії, Белграду та в ряді інших європейських міст.

Висновки. Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. у Правобережній Україні мали місце два протилежні місіонерські процеси. З одного боку, російська влада та православні місіонери намагалися послабити позиції Римо-католицької церкви та загітувати якнайбільше католиків до переходу у православ'я, а з іншого – католицькі ксьондзи протистояли цим спро-

бам і досить успішно наvertsали православних мирян до латинської віри. Частково ці процеси висвітлені в сучасній українській історіографії, втім ряд важливих аспектів вказаної теми потребують подальших наукових досліджень. Слід: 1) проаналізувати відносини православного й католицького духовенства в зазначений період; 2) вивчити діяльність змішаних православно-католицьких церковних братств; 3) дослідити взаємини католицького духовенства Волині з чеськими католиками, які виявляли бажання перейти до православного віросповідання; 4) здійснити порівняльний аналіз православної та католицької освіти, моральної поведінки православного та католицького кліру в зазначеному регіоні; 5) скласти таблиці переходів з православ'я до католицизму й навпаки та виявити їхні причини. Це дасть змогу відтворити цілісну картину православно-католицьких відносин і визначити їхню специфіку в кожній з трьох губерній Правобережної України.

Список використаних джерел і літератури:

- Баковецька, О. О.** (2015). *Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX столітті*. Миколаїв: Іліон, 360 с.
- Баковецька, О. О.** (2016). *Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII – XIX століть: вплив на суспільно-політичний розвиток*: (автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Запоріжжя, 36 с.
- Бойко, Б. Є.** (2008). Етноконфесійна структура населення Волині у XIX – на початку XX ст. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*, Луцьк, 12–16.
- Буравський, А. О.** (2013). *Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 452 с.
- Волоніць, В. С. & Гузь, А. М.** (2020). Діяльність римо-католицької церкви на території Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.: історіографічний дискурс. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, (27), 7–19.
- Жиліюк, С. І.** (1996). *Російська православна церква на Волині (1793–1917)*. Житомир: Журфонд, 174 с.
- Зінченко, А.** (1997). *Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського*. Київ: Дніпро, 424 с.
- Лісевич, І. Т.** (1997). *Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 240 с.
- Надтока, Г. М.** (1998). Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*, 5, 86–99.
- Надтока, Г. М.** (1998). *Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект*. Київ: Знання, 271 с.
- Надтока, Г. М.** (2001). Римо-католицька церква під владою Російської імперії. *Історія релігій в Україні* (в 10 т. Т. 4: Католицизм, сс. 92–116). Київ.
- Нестеренко, В. А.** (2003). Українці-католики на Поділлі на рубежі XIX – XX ст. *Історія релігій в Україні: Праці XIII Міжнародної наукової конференції* (сс. 362–366), (1). Львів.

Опря, І. А. (2008). Особливості розвитку православно-католицьких відносин на Поділлі на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (11). Кам'янець-Подільський: Оюм, 328–334.

Поліщук, Ю. М. (2012). *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 432 с.

Сторожук, І. А. (2015). *Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії в 1804-1905 рр.*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 240 с.

Хитровська, Ю. В. (2012). *Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець ХVІІІ – початок ХХ століть)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 482 с.

Шпиталенко, Г. А. (2014). Релігійне життя волинських чехів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Чехи на Волині: історія та сучасність*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 39–65.

References:

Bakovetska, O. O. (2015). *Rymo-katolytska tserkva v Ukraini v kintsi ХVІІІ – ХІХ stolitti* [The Roman Catholic Church in Ukraine in the late ХVІІІ – ХІХ centuries]. Mykolaiv: Plion, 360 s. [in Ukrainian].

Bakovetska, O. O. (2016). *Rymo-katolytska tserkva v Ukraini kintsia ХVІІІ – ХІХ stolit: vplyv na suspilno-politychnyi rozvytok* [The Roman Catholic Church in Ukraine in the late ХVІІІ – ХІХ centuries: impact on social and political development]: (Doctoral thesis). Zaporizhzhia, 36 s. [in Ukrainian].

Boiko, B. Ye. (2008). Etnokonfesiina struktura naseleння Volyni u ХІХ – na pochatku ХХ st. [Ethno-confessional structure of the population of Volhynia in the ХІХ – early ХХ centuries]. *Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu*, Lutsk, 12–16. [in Ukrainian].

Buravskiy, A. O. (2013). *Rymo-katolytska tserkva na Pravoberezhnii Ukraini (kinets ХVІІІ – pochatok ХХ st.)* [Roman Catholic Church on the Right Bank of Ukraine (late eighteenth – early twentieth century)]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU imeni I. Franka, 452 s. [in Ukrainian].

Volonyts, V. S. & Huz, A. M. (2020). Diialnist rymo-katolytskoi tserkvy na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsі ХVІІІ – na pochatku ХХ st.: istoriohrafichnyi dyskurs [Activities of the Roman Catholic Church on the territory of the Right Bank of Ukraine in the late ХVІІІ – early ХХ century: historiographical discourse]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Istorіia. Politolohіia*, (27), 7–19. [in Ukrainian].

Zhyliuk, S. I. (1996). *Rosiiska pravoslavna tserkva na Volyni (1793 – 1917)* [Russian Orthodox Church in Volyn (1793 – 1917)]. Zhytomyr: Zhurfond, 174 s. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. (1997). *Vyzvolytysia viroiu: Zhyttia i diiannia mytropolyta Vasyliа Lypkivskoho* [Liberate by Faith: The Life and Activities of Metropolitan Vasyl Lypkivsky]. Kyiv: Dnipro, 424 s. [in Ukrainian].

Lisevych, I. T. (1997). *Dukhovno sprahli (dukhovne zhyttia polskoi natsionalnoi menshyny na Naddniprianskii Ukraini v 1864–1917 rr.)* [Spiritually thirsty (spiritual life of the Polish national minority in the Dnieper Ukraine in 1864-1917)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 240 s. [in Ukrainian].

Nadtoka, H. M. (1998). Mizhkonfesiini vidnosyny v Ukraini na pochatku XX st. [Interfaith relations in Ukraine in the early twentieth century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 86–99. [in Ukrainian].

Nadtoka, H. M. (1998). *Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900 – 1917 rokiv: sotsialno-relihiinyi aspekt* [The Orthodox Church in Ukraine 1900 – 1917: socio-religious aspect]. Kyiv: Znannia, 271 s. [in Ukrainian].

Nadtoka, H. M. (2001). Rymo-katolytska tserkva pid vladoiu Rosiiskoi imperii [The Roman Catholic Church under the rule of the Russian Empire]. *Istoriya relihiyi v Ukrayini (v 10 t. T. 4: Katolytyzym, ss. 92–116)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Nesterenko, V. A. (2003). Ukraintsi-katolyky na Podilli na rubezhi XIX – XX st. [Ukrainian Catholics in Podillia at the turn of the 19th and 20th centuries]. *Istoriya relihiy v Ukrayini: Pratsi KHIII-yi Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (ss. 362–366)*, (I). L'viv. [in Ukrainian].

Opria, I. A. (2008). Osoblyvosti rozvytku pravoslavno-katolytskykh vidnosyn na Podilli na pochatku XX st. [Peculiarities of the development of Orthodox-Catholic relations in Podillia in the early twentieth century]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (11). Kamianets-Podilskyi: Oium, 328–334. [in Ukrainian].

Polishchuk, Yu. M. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [National minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of ethnic policy of the Russian Empire (late XVIII – early XX centuries)]. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 432 s. [in Ukrainian].

Storozhuk, I. A. (2015). *Suspilno-politychna ta kulturno-osvitnia diialnist dukhovenstva Volynskoi hubernii v 1804 – 1905 rr.* [Socio-political and cultural-educational activities of the clergy of the Volyn province in 1804 – 1905]. (Candidate's thesis). Kyiv, 240 s. [in Ukrainian].

Khytrovska, Yu. V. (2012). *Khrystyianski konfesii Pravoberezhnoi Ukrainy u suspilno-politychnykh protsesakh rehionu (kinets XVIII – pochatok XX stolit)* [Christian confessions of Right-Bank Ukraine in the socio-political processes of the region (late XVIII – early XX centuries)]. (Candidate's thesis). Kyiv, 482 s. [in Ukrainian].

Shpytalenko, H. A. (2014). Relihiine zhyttia volynskykh chekhiv u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The religious life of the Czechs in Volyn in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Cheky na Volyni: istoriia ta suchasnist*. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 39–65. [in Ukrainian].

Отримано: 17.08.2021

КУКСЕНКО Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри обліку та фінансів Черкаського державного бізнес-коледжу, вул. В'ячеслава Чорновола, 243, м. Черкаси, індекс 18028, Україна (kuksenko.si@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4660-5083>

KUKSENKO Serhii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Accounting and Finance Department, Cherkasy State Business College, 243 Vyacheslav Chornovil Str., Cherkasy, index 18028, Ukraine (kuksenko.si@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Куксенко, С. (2021). Історична наука про угодовство та нонконформізм Руської православної церкви в період утисків 1950-1960 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 52–64.

ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО УГОДОВСТВО ТА НОНКОНФОРМІЗМ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УРСР У ПЕРІОД УТИСКІВ 1950-1960 рр.

Анотація. Мета дослідження: проаналізувати публікації щодо взаємин між Руською православною церквою (РПЦ) і органами влади в УРСР у 1950-1960 рр. Дослідити питання угодовства та пристосування Церкви, проявів нонконформізму та опозиційності, захисту інтересів вірян. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, проблемності, всебічності, системності та об'єктивності. Названі принципи реалізуються за допомогою методів аналізу, синтезу та узагальнення, історико-порівняльного, історико-генетичного, історико-типологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що нами проведено історіографічний аналіз проблем угодовства та нонконформізму діячів РПЦ у ставленні до держави. Виявлено, що радянські та офіційні церковні автори уникали розгляду гострих моментів взаємин між владою та Церквою. Більшість зарубіжних, дисидентських і сучасних українських та російських дослідників вказують на відсутність активних дій з боку Московської патріархії (МП) для захисту прав та інтересів вірян від утисків держави, звинувачують її у співпраці з владою у справі закриття церков. Проте, ступінь і мотиви цієї співпраці дослідники оцінюють по-різному. Поширеною є думка, що Патріархія, намагаючись «вижити» в умовах атеїстичної політики, «присотуватися» до радянської держави та комуністичної ідеології, вимушеними поступками владі зберігала структуру та соціальні позиції Церкви. **Висновки.** Більшість дослідників, аналізуючи ставлення архієреїв РПЦ до антирелігійної політики партійних і державних органів, звертають увагу на пасивність керівництва Церкви, пристосування і примиренство до дій влади. В УРСР спільно як органи влади, так і МП проводили русифікаторську політику, нереслідували будь-які прояви незгоди з централізаторською великодержавницькою політикою. МП не лише не наважився на активні протести, а й співробітничав з владою у питаннях обмеження богослужінь та скороченні релігійної мережі. Звичайно, що і серед влади Церкви були окремі несміливі прояви незгоди з антирелігійним курсом, але

вони були поодинокі і не підтримувалися вищим керівництвом. Тому, саме прості віряни чинили найсильніший спротив атеїстичному натиску. Українські автори відзначають більшу релігійність населення УРСР порівняно з іншими республіками СРСР і, відповідно, більший спротив наступу. РПЦ як інституція не перетворилася в опозиційну силу – навіть у період, коли держава активно обмежувала її діяльність, закривала церкви, забороняла богослужіння. Ієрархи МП на зустрічах з представниками зарубіжних Церков та делегацій запевняли про свободу віри в СРСР. Проте релігія, як ідеологія, все-таки була альтернативою комуністичній ідеології, до певної міри «духовною опозицією». На даний час питання конформізму та опозиційності в РПЦ в період утицької влади є одним з малодосліджених і перспективним для вивчення.

Ключові слова: РПЦ, релігійна опозиція, релігійний спротив, антирелігійна політика.

HISTORICAL SCIENCE ON THE AGREEMENT AND NONCONFORMISM OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE USSR DURING THE PERIOD OF OPPRESSION IN 1950-1960

Abstract. *The work aims to analyze the publications on the relationship between the Russian Orthodox Church (ROC) and the authorities in the USSR in 1950-1960; to investigate the issues of agreement and adaptation of the Church, manifestations of nonconformism and opposition, protection of the interests of the faithful. The research methodology is based on the principles of historicism, problem-solving, comprehensiveness, systematics, and objectivity. The mentioned principles are implemented through the methods of analysis, synthesis, and generalization, historical-comparative, historical-genetic, historical-typological. The scientific novelty consists in the fact that we conducted a historiographical analysis of the problems of agreement and non-conformity of the ROC in relation to the state. It was found that Soviet and official church authors avoided investigation of the tense situations of the relationship between the government and the Church. Most foreign, dissident, and contemporary Ukrainian and Russian researchers point out the lack of militant actions by the Moscow Patriarchate (MP) in the protection of the rights and interests of the believers from state oppression, accusing it in collaboration with the authorities in the question of closing churches. However, the degree and motives of this collaboration are evaluated differently by researchers. It is widely believed that the Patriarchate, trying to “survive” in the conditions of atheistic politics, to “adapt” to the Soviet state and communist ideology, by forced concessions to the authorities, maintained the structure and social positions of the Church. Conclusions.* Most researchers, analyzing the attitude of ROC bishops to the anti-religious policy of party and state bodies, draw attention to the passivity of the Church leadership, adaptation and reconciliation to the actions of the authorities. In the USSR, both the authorities and the MPs pursued the Russification policy, pursuing any manifestations of disagreement with the centralizing great-power imperial policy. The MP not only did not dare to actively protest but also cooperated with the authorities in restricting worship and reducing the religious network. Of course, among the bishops of the Church, there were some feeble manifestations of disagreement with the anti-religious course; but they were isolated, and not supported by senior management. Therefore, it was ordinary believers who resisted the atheistic onslaught the most. Ukrainian authors observe the higher religiosity of the population of the USSR compared to other republics of the USSR and, accordingly, greater resistance to the offensive. The ROC as an institution did not become an opposition force – even at a time when

the state was actively restricting its activities, closing churches, and restricting worship. The hierarchs of the MP at meetings with representatives of foreign churches and delegations assured of freedom of religion in the USSR. However, religion, as an ideology, was still an alternative to communist ideology, to a certain extent a "spiritual opposition." Currently, the issue of conformism and opposition in the ROC during the period of oppression of the authorities is one of the least studied and promising to study.

Key words: ROC, religious opposition, religious resistance, anti-religious policy.

Постановка проблеми. Для України важливим є питання взаємовідносин між різними християнськими конфесіями та їх взаємини з державою. Тому актуальність історіографічного дослідження проблеми взаємодії влади та Руської православної церкви (РПЦ) в УРСР у 1950-1960 рр., угодовства та неконформізму представників Церкви у взаєминах із владою визначається не лише теоретико-методологічними потребами вітчизняної історичної науки, але й безсумнівною важливістю «релігійного питання» в житті суспільства та необхідністю подолання розколу в Православній церкві.

Аналіз досліджень і останніх публікацій. Реакція РПЦ на утиски Церкви органами влади та наступ на інтереси вірян, спроби протидії атеїстичній політиці держави, наявність неконформістських настроїв і опозиційних рухів в середовищі РПЦ на сьогодні є малодослідженими в історіографії. У наукових дослідженнях ця тема присутня лише фрагментарно. Аналіз показує, що історіографічна складова теми у формі історіографічних оглядів присутня у конкретно-історичних працях істориків, які досліджували проблеми існування релігії та Церкви та її взаємини з владою в масштабах країни, наприклад, В. Войналовича (Войналович, 2005), П. Бондарчука (Бондарчук, 2019), окремих регіонів: В. Войналович (Войналович, 2002), Ж. Канталінська (Канталінська, 2003), І. Андрухів (Андрухів, 2006), А. Моренчук (Моренчук, 2006), Я. Стоцький (Стоцький, 2008), І. Луковенко (Луковенко, 2011), В. Сергієнко (Сергієнко, 2021) та у, власне, історіографічних дослідженнях Н. Шліхти (Шліхта, 2007), Н. Волощенко (Волощенко, 2007), Н. Лаас (Лаас, 2008), Г. Маринченко (Маринченко, 2010), С. Куксенка (Куксенко, 2017). Проте, ці роботи лише дотично стосуються теми нашого дослідження, яка залишається недостатньо розробленою в історіографії.

Мета статті. Здійснити історіографічний аналіз та розкрити основні аспекти вивчення проблеми угодовства і неконформізму в РПЦ у ставленні до радянського партійно-державного режиму в період утисків 1950-1960 рр.

Виклад основного матеріалу. Нами встановлено, що роботи дослідників становища Церкви та її взаємин з органами влади в УРСР в залежності від суспільно-історичних обставин, в яких знаходилися автори, теоретичних і методологічних підходів, доступних і використаних джерел тощо, можна згрупувати на підготовлені радянськими, зарубіжними, емігрантськими, діаспорними, дисидентськими і сучасними українськими та російськими

дослідниками, крім того, виділяються також праці світських і церковно-конфесійних авторів.

УРСР у складі СРСР підпорядковувалася союзному уряду та рішенням керівництва КПРС, тому основи ставлення держави до Церкви та релігії теж формувалися у Москві. Тому ми до аналізу історіографічних надбань включили також матеріали, які стосуються основ цієї політики на загальносоюзному рівні.

Оскільки, радянські та офіційні церковні дослідники уникали розгляду гострих взаємин між владою та Церквою, то до нашого аналізу залучено роботи зарубіжних (М. Бурдо, В. Мосс, Д. Поспеловский, Г. Штриккер), дисидентських (Л. Алексеева, Г. Якунін) і сучасних українських та російських авторів. Дослідники М. Бурдо (Bourdeaux, 1967, с. 112), Л. Алексеева (Алексеева, 1992, с. 179), Г. Штриккер (Штриккер, 1995, с. 207), В. Пащенко (Пащенко, 1997, с. 327; Пащенко, 2005, с. 83), О. Бажан, Ю. Данилюк (Бажан, 2000, с. 14) пишуть про те, що Московський патріархат (МП) не лише не чинив активних протестів, а й співпрацював із радянською владою по скороченню релігійної мережі. Обмеження діяльності РПЦ проводив сам МП, керівництво Церкви стало інструментом в руках влади. Держава розклала Церкву «зсередини», залучала до атеїстичної пропаганди ренегатів (у той час майже 200 священників відмовилися від сану). Патріархія без спротиву погодилася на ініціативу влади скоротити монастирі та скити, відмовилася допомагати їм дотаціями.

З ініціативи державних органів у 1961 р. МП провів реформу парафіяльного управління: священників було усунуто від адміністративної та господарської діяльності, що передавалася парафіяльній громаді в особі виконавчого органу – «двадцятки». М. Бурдо наголошує, що в результаті реформи священники позбавлялися впливу у власних парафіях і фактично перетворювалися в найманих працівників «двадцятки» (Bourdeaux, 1967, с. 108-118).

Гостро критикував патріархат релігійний дисидент Г. Якунін. Він звинувачував МП у тому, що вона «ніколи публічно не протестувала проти гонінь на Церкву, масового закриття храмів, репресій безневинних християн, не захищала прав вірян. Не видала жодного документу, спрямованого проти зусиль атеїзму побороти релігійний світогляд, і навіть в жодній з публікацій Патріархії в СРСР не було заклику до віруючих протистояти атеїстичній пропаганді, яка підривала релігію» (Якунін, 1979, с. 13). Священник-дисидент упевнений, що, як тільки держава розпочала переслідування вірян, то відразу ж «орденоносні радянські владики самі стали доводити непотрібність релігії соціалістичному суспільству і поспішно закривати парафії. Ті архієреї, які найбільше постаралися на цьому терені, отримували нагороди та підвищення по службі» (Якунін, 2002).

Л. Алексеева вважає, що особливо руйнівні для РПЦ рішення були реалізовані не шляхом прямого насильства з боку держави, а здійснені за вказівкою державних чиновників руками найвищого керівництва МП (Алексеева, 1992, с. 179). «Патріархія і єпископи не тільки повністю відмовилися від захисту законних прав віруючих, а й активно підтримують кожен крок цивіль-

ної влади, спрямований проти Церкви», – підсумовує Г. Штріккер (Штріккер, 1995, с. 207).

В. Пащенко стверджує, що Патріарх, за умов переслідування РПЦ владою ставав співучасником, своєю діяльністю, власне, сприяв реалізації богоборчого курсу партії і держави (Пащенко, 1997, с. 327; Пащенко, 2005, с. 83). На його переконання, не варто вважати противниками радянської системи навіть тих 5454 священнослужителів, які не зрадили обраному ідеалу та вистояли перед антирелігійним натиском (Пащенко, 2005, с. 83)

Науковці О. Бажан, Ю. Данилюк також досить різко оцінюють вище керівництво РПЦ: Патріарх не лише підпорядковувався владі, але і «не робив жодного кроку без відома відповідних підрозділів КДБ при Раді Міністрів СРСР» (Бажан, 2000, с. 14). Дослідники наголошують, що РПЦ з її централізаторською та великодержавницькою ідеологією «в умовах бездержавної на той час України лише поглиблювала залежність від імперського центру» (Бажан, 2000, с. 65).

Дуже мало інформації про наявність у середовищі священників РПЦ в УРСР настроїв та планів щодо відокремлення від МП та проголошення самостійної Церкви. Відомо тільки про один випадок, коли в 1954 р. Екзарх України Іоанн мав зустріч з представником Української автокефальної церкви в Канаді. За винятком цього разового контакту, жодної інформації, яка б свідчила про прихильність, прагнення чи конкретні дії священнослужителів в УРСР, спрямовані на відділення від МП, не виявлено. Тому, на наш погляд, висновок, зроблений А. Бажаном і Ю. Данилюком, що «вже в 1954 р ... серед керівництва Українського екзархату РПЦ не виключалася можливість відокремлення, створення єдиної незалежної української церкви» (Данилюк, 2005, с. 161) є непереконливим.

Проте, маємо зауважити, що в існуючих тоді умовах повного контролю за підготовкою та діяльністю священників, жодні прояви автокефалістських настроїв серед духовенства РПЦ в УРСР були неможливі. Адже і органи державної влади, і МП невдоволено сприймали будь-які дії керівництва Українського Екзархату із розширення повноважень, вбачаючи в них прагнення до автономності. Н. Шліхта звертає увагу на такий факт: незважаючи на значний відсоток у складі РПЦ українських вірян, священників та парафій, тільки у 1966 р. вперше Український екзархат очолив українець – архієпископ Філарет (Денисенко) (Шліхта, 2011, с. 386). Але і він, як свідчать документи, подібно до інших священнослужителів того часу, отримував характеристики для призначення від партійних та державних органів (Войналович, 2005, с. 248).

Д. Поплавський упевнений, що світська влада встановила повний контроль над керівництвом Церкви, МП повністю підпорядкувався партійно-державним структурам, церковне право – радянському законодавству. Це формувало не лише серед вірян, а й серед священнослужителів переконання необхідності повного підпорядкування Церкви державній владі (Поспеловский, 1995, с. 293).

Г. Якунін, критикуючи МП, визнає, що Патріарх не мав можливості діяти на свій розсуд, адже був «обкладений очима і вухами» каральних органів державної безпеки, агенти яких були серед його найближчого оточення (Якунін 1979, с. 14).

О. Саган, досліджуючи позицію верхівки РПЦ в умовах релігійних переслідувань, робить висновок, що МП «діяла за принципом: краще поступитися малим для збереження великого» (Саган, 2001, с. 84). Н. Шліхта, характеризуючи прагнення керівництва РПЦ «вижити» в умовах комунізму, зберегти структуру та соціальні позиції, використовує поняття «адаптація» (Shlikhta, 2019, с. 218). Дослідник П. Бондарчук стверджує, що «РПЦ в умовах релігійних переслідувань силкувалася пристосуватися до наявних умов. Вона була вимушена в багатьох питаннях діяти за вказівкою радянського керівництва» (Бондарчук, 2019, с. 136).

Окремі дослідники визнають і у середовищі вищого керівництва РПЦ прояви спротиву антирелігійній політиці влади. Наприклад, А. Колодний, П. Яроцький стверджують, що «не можна сказати, що в православ'ї не було опозиційних настроїв до погромної політики влади і ієрархія Церкви відмовчувалася». Для підтвердження, дослідники наводять листа, надісланого у травні 1959 р. до М. Хрущова патріархом Алексієм та митрополитом Миколаєм. У цьому листі ієрархи привели факти бруталного втручання влади у вирішення внутрішніх питань Церкви, презирливого відношення до прав вірян. У літературі проаналізовано вимоги восьми архієреїв, очолюваних Гермогеном (Голубевим), до МП про скасування постанов архієрейського собору 1961 р., виступи священників М. Ешлімана та Г. Якуніна проти примиренства керівництва РПЦ. Останні у відкритому листі до керівників партії та держави звинувачували органи влади у втручанні у внутрішньо-церковні справи. Так, Рада у справах РПЦ займалася кадровими призначеннями в Церкві: призначала на служіння та змінювала священників у парафіях, впливала на формування складу парафіяльних рад та надала їм повноваження контролю за майном та фінансами церковної громади (Колодний, 1999, с. 544). В. Мосс впевнений, що священники М. Ешліман і Г. Якунін, оприлюднивши даного листа-протесту, фактично започаткували супротив у середовищі духовенства РПЦ. Його було проігноровано Патріархією, таке ставлення стало «нормою» і надалі схожі протести теж ігнорувалися. У 1966 р. МП забороняє священнослужіння авторам відкритого листа-протесту (Мосс, 2001, с. 271).

В. Войналович наводить приклади відстоювання інтересів вірян частиною ієрархів: так, проти пропаганди атеїзму виступав архієпископ Кримської єпархії Лука (Войно-Ясенецький), намагалися зберегти та зміцнити діючі церкви і монастирі, «активізувати релігійну діяльність духовенства і церковних громад» керуючий Чернігівською і Сумською єпархією архієпископ Андрій (А. Сухенко), єпископи Чернігівський (Мефодій (М.М. Мазак)), Полтавський (Феодосій (І.І. Процюк)), вікарій Одесько-Херсонської єпархії Антоній (А.С. Мельников) (Войналович, 2005, с. 233, 248, 255). Дослідник,

описуючи опір вірян і священнослужителів наступу влади на їхні права, зазначає, що у «всіх областях України мають місце факти протидії церковників посиленню науково-атеїстичної пропаганди».

Домінуючою формою виступів проти наступу на релігію та Церкву були письмові скарги з прикладами грубого втручання органів у внутрішнє життя релігійних громад та примусове закриття культових споруд. Проте, відомі факти відкритого фізичного спротиву, коли віряни не допускали представників влади до закритої церкви (Войналович, 2005, с. 90). **Науковець цілком виправдано вважає, що до форм протесту проти антирелігійної політики влади можна віднести також матеріальну підтримку населенням діючих церков.** Адже у складний для РПЦ час, «коли кількість релігійних громад значно скоротилося, її прибутки продовжували зростати» (Войналович, 2002, с. 106).

Унаслідок значного формалізму, антирелігійна пропаганда не на стільки вплинула на свідомість вірян, як би це хотілося радянському керівництву (Бондарчук, 2019, с. 130). На думку Я. Стоцького, **атеїстична агітація не прихилила вірян до комуністичної ідеології, а навпаки – «породжувала приховану неприязнь до цієї ідеології і навіть спонукала до розширення географії релігійних впливів»** (Стоцький, 2008, с. 223). В. Сергієнко відмічає наявність фактів, які «підтверджують притаманність релігійних почуттів та дотримання релігійних обрядів навіть членами партії» (Сергієнко, 2021, с. 116). Адміністративний тиск також суттєво не знизив релігійну обрядовість, рівень якої залишався доволі високим, а секуляризаційні процеси в цій сфері не зайшли так далеко, як це намагалася довести радянська пропаганда (Войналович, 2018, с. 137).

В. Єленський, проаналізувавши питання «Чи була церква опозицією комуністичному режиму в СРСР?», стверджує, що «негативна відповідь у даному випадку буде ближче до дійсності, ніж позитивна». Головну причину цього дослідник вбачає в небачених за масштабом репресіях, жорсткому контролю за підготовкою і призначенням священнослужителів, обійти який «нелояльним елементам» було дуже складно; заходам контррозвідувальних органів держбезпеки «по лінії релігійних організацій» (Єленський, 1991, с. 5–11).

У цілому, більшість авторів стверджує, що владики Української екзархату, як і в цілому РПЦ, займали переважно примиренську позицію, поступалися владі у питаннях закриття церков та обмеженні богослужінь. Тому Н. Шліхта вважає, що немає підстав «стверджувати, що Церква була опозицією режиму в радянській державі». Як «організація, РПЦ не могла грати роль опозиції», однак і релігія, і Церква мали силу і вплив на радянських людей. «Будучи такою силою, Церква створювала певний простір для ідеологічного відходу від матеріалістичного погляду на світ, а на буденному рівні – для актів протесту проти зловживань радянських керівників» (Шліхта, 2000). В. Козлов зазначає, що «навіть участь в релігійному святі в «безбожній» Радянській державі була якщо не формою політичного протесту, то хоча б демонстрацією неконформістських настроїв. Саме так це сприймалося

владою – незалежно від суб'єктивних намірів і усвідомленості нонконформістських дій і переживань людей, залучених до події» (Козлов, 2006, с. 264). Спираючись на подібні аргументи, А. Купцов зробив висновок, що «всі, хто належав до церковного оточення ..., відчували себе, як мінімум, прихованими опозиціонерами» (Купцов, 2009, с. 245). Невже за існуючих обставин, коли священнослужителі та керівники Церкви були переважно «лояльні» до радянської влади, «всі» віряни та наближені до Церкви могли усвідомлювати свою приховану опозиційність до влади? На наш погляд, цей висновок А. Купцова недостатньо підтверджений фактами з історичних джерел і далекий від реальності.

Висновки. Більшість дослідників, аналізуючи ставлення архієреїв РПЦ до антирелігійної політики партійних і державних органів, звертають увагу на пасивність керівництва Церкви, пристосування і примиренство до дій влади. В УРСР спільно як органи влади, так і МП проводили русифікаторську політику, переслідували будь-які прояви незгоди з централізаторською великодержавницькою політикою. МП не лише не наважився на активні протести, а й співробітничав з владою у питаннях обмеження богослужінь та скороченні релігійної мережі. Звичайно, що і серед владик Церкви були окремі несміливі прояви незгоди з антирелігійним курсом, але вони були поодинокі і не підтримувалися вищим керівництвом. Тому, саме прості віряни чинили найсильніший спротив атеїстичному натиску. Українські автори відзначають більшу релігійність населення УРСР порівняно з іншими республіками СРСР і, відповідно, більший спротив наступу. РПЦ як інституція не перетворилася в опозиційну силу – навіть у період, коли держава активно обмежувала її діяльність, закривала церкви, забороняла богослужіння. Ієрархи МП на зустрічах з представниками зарубіжних Церков та делегацій запевняли про свободу віри в СРСР. Проте релігія, як ідеологія, все-таки була альтернативною комуністичній ідеології, до певної міри «духовною опозицією».

На даний час питання конформізму та опозиційності в РПЦ в період утисків влади є одним з малодосліджених і перспективним для вивчення.

Список використаних джерел і літератури:

Алексеева, Л. М. (1992). *История инакомыслия в СРСР: Новейший период*. Вильнюс; Москва: Весть, 348 с.

Андрухів, І. О. (2006). *Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: історико-правовий аналіз*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 432 с.

Бажан, О. Г. & Данилюк, Ю. З. (2000). *Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр.* Київ: Інститут історії України НАН України, 332 с.

Бажан, О. Г. (2000). До питання про опозиційний рух в середовищі російської православної церкви в Україні в 1950–80-х рр. *Історія релігій в Україні*. Праці Х міжн. наук. конф., 1 (с. 52–56). Львів.

Бондарчук, П. М. (2019). *Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років)*. Історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 268 с.

Войналович, В. А. (2002). Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х – 80-ті роки). *Держава і Церква на Полтавщині за радянської доби* (сс. 85-136). Полтава.

Войналович, В. А. (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. Київ: Світотгляд, 741 с.

Войналович, В. А. & Кочан, Н. І. (2018). *Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність*. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 408 с.

Волощенко, Н. А. (2007). Істориографія хрущовського періода взаимоотношений Русской Православной Церкви и государства. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, (1-2), 87–98.

Данилюк, Ю. З. (2005). Опір духовенства і віруючих Російської православної церкви конформістські настроєним ієрархам РПЦ (50–80-ті рр. XX ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, (31), 161–175.

Єленський, В. Є. (1991). Держава і церква в Україні. З історії передквітневого двадцятиліття. *Людина і світ*, 1, 5–11.

Канталінська, Ж. В. (2003). *Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття* (дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України). Запоріжжя, 240 с.

Колодний, А. М., Яроцький, П. Л. & Любовик, Б. О. (1999). *Історія релігії в Україні*. Київ: Знання, 735 с.

Козлов, В. А. (2006). *Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953–1985 гг.* Москва: Олма-пресс, 448 с.

Куксенко, С.І. (2017). *Взаємовідносини РПЦ з органами влади в Українській РСР у 1940–1960-і рр.: істориографія*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – Істориографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Черкаси, 238 с.

Купцов, А. Г. (2009). *Миф о «гонении церкви в СССР»*. Москва: Крафт +, 336 с.

Лаас, Н. (2008). Англломовні праці про становище Російської православної церкви в Україні в період пізнього сталінізму та перебування при владі М. Хрущова. *Український історичний збірник*, (11), 403–418.

Луковенко, І. Г. (2011). *Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках*: монографія. Донецьк: Донбас: ДОГО «Центр Діскавери», 353 с.

Маринченко, Г. М. (2010). Сучасна вітчизняна істориографія державно-церковних відносин у 1940–1960-х рр. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки*, (3/28), 247–255.

Моренчук, А. А. (2006). *Релігійні процеси в Україні у 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей)*: (дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 – Історія України). Острог, 227 с.

Мосс, В. (2001). *Православная церковь на перепутье (1917–1999)*. Санкт-Петербург: Алетейя, 415 с.

Пашенко, В. О. (2005). *Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років*. Полтава: АСМІ, 631 с.

Поспеловский, Д. В. (1995). *Русская православная церковь в XX в.* Москва: Республика, 511 с.

Саган, О. Н. (2001). Основні тенденції розвитку Православної церкви післявоєнної України (1945–1988 рр.). *Українське релігієзнавство*, 20, 82–94.

Сергієнко, В. В. (2021). *Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)*: (дис. ... доктора філософії: 032 – Історія та археологія). Полтава-Запоріжжя, 278 с.

Стоцький, Я. В. (2008). Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954–1959 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, (35), 221–241.

Шліхта, Н. В. (2007). Становище православної церкви в повоєнній радянській Україні: критичний огляд історіографії другої половини ХХ ст. *Магістеріум. Історичні студії*, (28), 71–77.

Шліхта, Н. В. (2000). *Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. «Українська модель» державно-церковних взаємин: боротьба партії за викорінення релігії*. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm> (дата звернення: 01.09.2021).

Шліхта, Н. В. (2011). *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* Харків: Акта, 468 с.

Штриккер, Г. (Составитель). (1995). *Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью*. Москва: Пропилеи, 400 с.

Якунин, Г. О. (2002). *Исторический путь православного талибанства*. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Jakun_OrtodTalib.php (дата звернення: 01.09.2021).

Якунин, Г. О. (1979). *О современном положении Русской православной церкви и перспективах религиозного возрождения России* (Доклад Христианскому Комитету защиты прав верующих в СССР). URL: http://krotov.info/acts/20/1970/1979_yak.htm (дата звернення: 01.09.2021).

Bourdeaux, M. (1967). Reform and Schism. *Problems Communism*, sep., p. 108–118.

Shlikhta, N. (2019). Adaptability as a Survival Strategy under Communism: Reconsidering the Approach of the Russian Orthodox Church. *Religiski-filozofski raksti*. (XXV. (1)), 217–241.

References:

Alekseyeva, L. M. (1992). *Istoriya inakomyслиya v SRSR: Noveyshiy period* [The History of Heterodoxy in the SRSR: The Newest Period]. Vil'nyus; Moskva: Vest', 348 s. [in Russian].

Andruxhiv, I. O. (2006). *Polityka radyan'koyi vlady u sferi relihiyi ta konfesiynе zhyttya na Prykarpatti v 40–80-kh rokakh XX stolittya: istoryko-pravovyy analiz* [Soviet government policy in the field of religion and confessional life in Prykarpattia in the 40-80s of the twentieth century: historical and legal analysis]. Ivano-Frankiv's'k: Lileya-NV, 432 s. [in Ukrainian].

Bazhan, O. H. & Danyliuk, Yu. Z. (2000). *Vyprobuvannia viroiu. Borotba za realizatsiiu prav i svobod viruiuchykh v Ukraini v druhii polovyni 1950-kh – 1980-ti rr.* [Trials of faith. The struggle for the realization of the rights and freedoms of believers in Ukraine in the second half of the 1950s – 1980s.]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 332 s. [in Ukrainian].

Bazhan, O. H. (2000). *Do pytannia pro opozytisyniy rukh v seredovyshchi rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v 1950-80-kh rr.* [On the question of the opposition movement among the Russian Orthodox Church in Ukraine in the 1950s and 1980s.]. *Istoriia relihii v Ukraini*. Pratsi X mizhn. nauk. konf., 1 (ss. 52-56). Lviv. [in Ukrainian].

Bondarchuk, P. M. (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh roky)*. *Istoryko-relihiieznavche doslidzhennia* [Religious movements in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s). Historical-religious research]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 268 s. [in Ukrainian].

Voinalovych, V. A. (2002). *Derzhava i tserkva na Poltavshchyni (druha polovyna 40-kh – 80-ti roky)*. *Derzhava i Tserkva na Poltavshchyni za radianskoï doby* [State and Church in Poltava Region (Second Half of the 1940s – 1980s)] (ss. 85-136). Poltava. [in Ukrainian].

Voinalovych, V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutstii v Ukraini 1940–1960-kh roky: politolohichni dyskurs* [Party-state policy on religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s and 1960s: a political discourse]. Kyiv: Svitohliad, 741 s. [in Ukrainian].

Voinalovych, V. A. & Kochan, N. I. (2018). *Relihiinyi chynnyk etnopolitychnykh protsesiv u Halychyni: povienna radianska doba i suchasnist* [The religious factor of ethno-political processes in Halychyna: the post-war Soviet period and the present]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 408 s. [in Ukrainian].

Voloshchenko, N. A. (2007). *Istoriografiya khrushchevskogo perioda vzaimootnosheniy Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi i gosudarstva* [Historiography of the Khrushchev period in the relationship between the Russian Orthodox Church and the state]. *Gosudarstvo, religiya, tserkov' v Rossii i za rubezhom*, (1-2), 87–98. [in Russian].

Danyiuk, Yu. Z. (2005). *Opir dukhovenstva i viruiuchykh Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy konformistski nastroiennyim ierarckham RPTs (50–80-ti rr. XX st.)* [The resistance of the clergy and believers of the Russian Orthodox Church to the conformist hierarchs of the ROC (50-80s of the twentieth century)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, (31), 161–175. [in Ukrainian].

Yelenskyi, V. Ye. (1991). *Derzhava i tserkva v Ukraini. Z istorii peredkvitnevoho dvadtsiatylyttia* [State and church in Ukraine. From the history of the pre-April twentieth anniversary]. *Liudyna i svit*, 1, 5–11. [in Ukrainian].

Kantalinska, Zh. V. (2003). *Vidnosyny radianskoï derzhavy ta pravoslavnoi tserkvy v Krymu v kintsi 40-kh – na pochatku 60-kh roky XX stolittia* [Relations between the Soviet state and the Orthodox Church in the Crimea in the late 40's – early 60's of the twentieth century] (*Candidate's thesis*). Zaporizhzhia, 240 s. [in Ukrainian].

Kolodnyi A. M., Yarotskyi P. L. & Lobovyk B. O. (1999). *Istoriia religii v Ukraini* [History of religion in Ukraine]. Kyiv: Znannia, 735 s. [in Ukrainian].

Kozlov, V. A. (2006). *Neizvestnyy SSSR. Protivostoyaniye naroda i vlasti. 1953–1985 gg.* [Unknown USSR. Confrontation between the people and the government. 1953–1985]. Moskva: Olma-press, 448 s. [in Russian].

Kuksenko, S.I. (2017). *Vzayemovidnosyny RPTS z orhanamy vlady v Ukrayins'kyi RSR u 1940–1960-i rr.: istoriografiya* [Relations of the ROC with the authorities in the Ukrainian SSR in 1940-1960: historiography] (*Candidate's thesis*). Cherkasy, 238 s. [in Ukrainian].

Kuptsov, A. G. (2009). *Mif o «gonenii tserkvi v SSSR»* [The myth of “persecution of the church in the USSR”]. Moskva: Kraft +, 336 s. [in Russian].

Laas, N. (2008). *Anhломovni pratsi pro stanovyshe Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini u period piznoho stalinizmu ta перебування pry vladі M. Khrushchova* [English-language works on the position of the Russian Orthodox Church in Ukraine during the late Stalinism and Khrushchev's rule]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, (11), 403–418. [in Ukrainian].

Lukovenko, I. H. (2011). *Radianska derzhava i Rosiiska pravoslavna tserkva na Donechchyni u 1943–1964 rokakh* [The Soviet state and the Russian Orthodox Church in

Donetsk region in 1943–1964]: monohrafiia. Donetsk: Donbas: DOHO «Tsentri Diskaveri», 353 s. [in Ukrainian].

Marynchenko, H. M. (2010). Suchasna vitchyzniana istoriografiiia derzhavno-tserkovnykh vidnosyn u 1940 – 1960-kh rr. [Modern native historiography of state-church relations in the 1940s and 1960s.]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnogo universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky*, (3/28), 247–255. [in Ukrainian].

Morenchuk, A. A. (2006). *Relihiini protsesy v Ukraini u 1953–1964 rokakh (na materialakh zakhidnykh oblastei)* [Religious processes in Ukraine in 1953–1964 (on materials of western regions)] (*Candidate's thesis*). Ostroh, 227 s. [in Ukrainian].

Moss, V. (2001). *Pravoslavnaia tserkov' na pereput'ye (1917–1999)* [The Orthodox Church at the Crossroads (1917–1999)]. Sankt-Peterburg: Aleteyia, 415 s. [in Russian].

Pashchenko, V. O. (2005). *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatku 1990-kh rokiv* [The Orthodox Church in the totalitarian state. Ukraine 1940 – the ear of the 1990s]. Poltava: ASMI, 631 s. [in Ukrainian].

Pospelovskiy, D. V. (1995). *Russkaya pravoslavnaia tserkov' v XX v.* [Russian Orthodox Church in the XX century]. Moskva: Respublika, 511 s. [in Russian].

Sahan, O. N. (2001). Osnovni tendentsii rozvytku Pravoslavnoi tserkvy pisliavoiennoi Ukrainy (1945–1988 rr.) [The main tendencies of development of the Orthodox Church of post-war Ukraine (1945–1988)]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 20, 82–94. [in Ukrainian].

Serhiienko, V. V. (2021). Pravoslavni hromady Poltavshchyny v derzhavnii politytsi y radianskomu sotsiokulturnomu prostori (seredyna 1940-kh – seredyna 1960-kh rr.) [Orthodox communities of Poltava region in state policy and the Soviet socio-cultural space (mid-1940s – mid-1960s)] (*Candidate's thesis*). Poltava – Zaporizhzhia, 278 s. [in Ukrainian].

Stotskiy, Ya. V. (2008). Ateistychna propahanda u konteksti obmezhennia svobody soviti v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1954–1959 rr.) [Atheistic propaganda in the context of restricting freedom of conscience in the western regions of Ukraine (1954–1959)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, (35), 221–241. [in Ukrainian].

Shlikhta, N. V. (2007). Stanovyshche pravoslavnoi tserkvy v povoiennii radianskii Ukraini: krytychnyi ohliad istoriografii druhoi polovyny XX st. [The position of the Orthodox Church in postwar Soviet Ukraine: a critical review of the historiography of the second half of the twentieth century.]. *Mahisterium. Istorychni studii*, (28), 71–77. [in Ukrainian].

Shlikhta, N. V. (2000). *Tserkva za umov khrushchovskoi antyrelihiinoi kampanii: sytuatsiia v Ukraini ta yii polska paralel. «Ukrainska model» derzhavno-tserkovnykh vzaiemyn: borotba partii za vykorinennia relihii* [The church in the conditions of Khrushchev's anti-religious campaign: the situation in Ukraine and its Polish parallel. “Ukrainian model” of state-church relations: the party's struggle for the eradication of religion]. Retrieved from <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm> [in Ukrainian].

Shlikhta, N.V. (2011). *Tserkva tykh, khto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s]. Kharkiv: Akta, 468 s. [in Ukrainian].

Shtrikker, G. (Sostavitel'). (1995) *Russkaya Pravoslavnaia Tserkov' v sovetskoye vremya (1917–1991)* [Russian Orthodox Church in Soviet times (1917–1991)]. Materialy i dokumenty po istorii otnosheniy mezhdu gosudarstvom i Tserkov'yu. Moskva: Propilei, 400 s. [in Russian].

Yakunin, G. O. (2002). *Istoricheskiy put' pravoslavnogo talibanstva* [The historical path of Orthodox Talibanism]. Retrieved from http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Jakun_OrtodTalib.php [in Russian].

Yakunin, G. O. (1979). O sovremennom polozhenii Russkoy pravoslavnoy tserkvi i perspektivakh religioznogo vozrozhdeniya Rossii (Doklad Khristianskomu Komitetu zashchity prav veruyushchikh v SSSR) [On the current state of the Russian Orthodox Church and the prospects for the religious revival of Russia (Report to the Christian Committee for the Protection of the Rights of Believers in the USSR)]. Retrieved from http://krotov.info/acts/20/1970/1979_yak.htm [in Russian].

Bourdeaux, M. (1967). Reform and Schism. *Problems Communism*, sep., p. 108–118. [in English].

Shlikhta, N. (2019). Adaptability as a Survival Strategy under Communism: Reconsidering the Approach of the Russian Orthodox Church. *Religijski-filozofiski raksti*. (XXV. (1)), 217–241. [in English].

Отримано: 08.09.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.64–74

УДК 929.52(477.83/86)

СМУТОК Ігор – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, індекс 82100, Україна (smutokigor@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5430-163X>

SMUTOK Ihor – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, index 82100, Ukraine (smutokigor@gmail.com)

ЛИСЕЙКО Ярослав – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України та етнокомунікацій Національного університету «Львівська політехніка», вул. Митрополита Андрія, 3, 4-корпус, м. Львів, індекс 79016, Україна (lyseyko@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3404-7221>

LYSEYKO Yaroslav – Candidate of Historical Sciences, docent of Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage Institute of the Humanities and Social Sciences of Lviv Polytechnic National University, 5 Mytropolyta Andreia St., Building, 4, index 79016, Ukraine (lyseyko@gmail.com)

СМУТОК Леся – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, індекс 82100, Україна (lesiasm77@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8918-2258>

SMUTOK Lesia – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, index 82100, Ukraine (smutokigor@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Смуток, І., Лисейко, Я., Смуток, Л. (2020). Документи Львівського шляхетського суду (1784-1855) як джерело до генеалогії та історії шляхти Галичини. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 64–74.

ДОКУМЕНТИ ЛЬВІВСЬКОГО ШЛЯХЕТСЬКОГО СУДУ (1784-1855) ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ГЕНЕАЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ШЛЯХТИ ГАЛИЧИНИ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати джерелознавчий потенціал документів Львівського шляхетського суду (*Forum Nobilium*) **через призму вивчення генеалогії та історії шляхти Галичини наприкінці XVIII – у XIX ст. Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості, верифікації, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна:** здійснено джерелознавчий огляд архівного матеріалу, що сформувався в результаті діяльності Львівського шляхетського суду (*Forum Nobilium*). **Упродовж XIX-XX ст. вказані документи залишалися поза увагою істориків та не використовувалися у роботі над вивченням історії та генеалогії шляхетських родів Галичини. Висновки.** Вхідження Галичини до складу Австрійської імперії поклато початок перебудови судоустрою на теренах колишнього Руського воєводства. Однією з новостворених ланок у системі правосуддя став Львівський шляхетський суд, більш відомий як *Forum Nobilium*. Ця інституція мала розгалужений урядовий апарат, наділений повноваженнями провадити досудові процедури та приймати рішення у справах щодо визначення спадкоємців, здійснення опікунства, розв'язання спірних фінансово-майнових суперечок. У результаті діяльності суду за період з 1784 по 1855 рр. сформувався великий масив документації, що нараховує понад 50 тисяч справ. Ці документи містять відомості про кілька тисяч шляхетських родин та привідкривають завісу над окремими аспектами їхньої історії, як то обставини смерті представника роду, наявність у нього родинних зв'язків, матеріальний стан, колізії навколо набуття та втрати рухомого і нерухомого майна тощо. Загалом уміщена в документах Львівського шляхетського суду (*Forum Nobilium*) інформація може суттєво доповнити наші знання про шляхетський стан у Галичині за період з кінця XVIII – до середини XIX ст. та полегшує реконструкцію генеалогії шляхетських родів.

Ключові слова: шляхетська генеалогія, джерела до історії шляхти Галичини, Львівський шляхетський суд, *Forum Nobilium*.

THE DOCUMENTS OF THE LVIV NOBLE COURT (1784-1855) AS A SOURCE OF THE GENEALOGY AND HISTORY OF THE HALYCH GENTRY

Abstract. *The purpose and objectives of the research* are to analyze the source studies the potential of the documents of the Lviv Noble court (*Forum Nobilium*) through the prism of studying the genealogy and history of the Halych gentry in the late XVIII-XIX centuries. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, verification, as well as on the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-systemic) methods. **The scientific novelty** consists in the fact that a source review of archival material formed because of the activities of the Lviv Noble Court (*Forum Nobilium*) was done. During the XIX-XX centuries, the given documents were out of the attention of historians and not used in the study of the history and genealogy of the noble families of Halychyna. **Conclusions.** The affiliation of Halychyna into the Austrian Empire marked the beginning of the reorganization of the judiciary in the former Russian voivodeship. One of the newly formed levels in the legal system had become the Lviv noble court, better known as *Forum Nobilium*. This institution had an extensive government apparatus, empowered to conduct pre-trial proceedings and make decisions in cases of determining the heirs, the implementation of guardianship, the resolution of disputed financial and property disputes. Because of the court's activities for the period from 1784 to 1855, a large document collection was formed, numbering more than 50 thousand cases. These documents contain data on several thousand noble families and open the curtain on certain aspects of their history, such as circumstances surrounding the death of a member of the family, the presence of family ties, financial status, conflicts over the acquisition and loss of movable and immovable property and so on. The information contained in the documents of the Lviv Noble Court (*Forum Nobilium*) can significantly embellish our knowledge about the nobility in Halychyna for the period from the end of the XVIII to the middle of the XIX century and facilitate the reconstruction of the genealogy of noble families.

Key words: noble genealogy, sources to the history of the gentry of Halychyna, the Lviv Noble Court, *Forum Nobilium*.

Постановка проблеми. Джерельна база до історії nobilitetu на західноукраїнських землях кінця XVIII – початку XX ст. доволі широка та різноманітна. На відміну від попередньої історичної епохи часів Речі Посполитої, дослідник австрійської доби може користуватися документальними комплексами, сформованими в результаті діяльності Відділу Станів, Краєвого Комітету, Митрополичої консисторії, Краєвої табулі, краєвих судових установ тощо. Втім, як засвідчує наявний науковий доробок та евристичні зацікавлення дослідників шляхетської генеалогії, їхня поінформованість в архівній спадщині урядових і церковних інституцій кінця XVIII – початку XX ст. є **вкрай** односторонньою. Зазвичай, архівні пошуки обмежуються роботою з метричними книгами, дехто звертається до матеріалів про підтвердження шляхетства (так звані шляхетські метрики, документи Відділу Станів), решта ж матеріалу залишається непоміченим. У кращому випадку про його існування знає вкрай обмежене коло фахівців. Вочевидь, така ситуація потребує докорінних змін. Актуалізація інформаційного потенціалу документів австрійської доби серед

широкого загалу дослідників шляхетської та, зрештою, і власної генеалогії дозволить привернути увагу до надзвичайно цінних документальних комплексів, а відтак дозволить якісно покращити наукові й генеалогічні студії. Один з таких комплексів становлять документи Львівського шляхетського суду (*Forum Nobilium*) й **мега статті** полягає у тому, щоб оглянути та оцінити інформаційний потенціал цих джерел та з'ясувати, наскільки вони придатні та корисні для реконструкції історії та генеалогії шляхти Галичини.

Аналіз джерел та останні дослідження. Документи Львівського шляхетського суду привертала увагу істориків з кінця XIX ст. Зокрема, Адам Бонецький, готуючи до видання свою багатотомну історію шляхетських родин, починаючи з 6-7 томів, поповнює свої відомості із указаних документів (Boniecki, 1908, t. VI–XVI). Відтак у статтях про шляхетські родини Галичини, котрі вирізнялися своєю чисельністю (Гординські, Городиські, Ільницькі, Комарницькі, Кульчицькі тощо) інформація з актів Львівського шляхетського суду становить від половини до двох третин від усього обсягу зібраних А. Бонецьким даних. **На жаль, подача цієї інформації була вкрай лаконічною та не містила вихідних даних про місце зберігання документів.** У повоєнній Польщі Львівський шляхетський суд згадується у працях Л. Лисяка та Д. Камінського, котрі вивчали історію діяльності аналогічних установ, що діяли у Тарнові та Станіславові (Łysiak, 1955; Kaminski, 1972). Парадоксально, однак власне Львівський шляхетський суд, котрий домінував над ними, так і не став предметом наукового дослідження. З сучасних польських дослідників про Львівський шляхетський суд згадував К. **Слюсарек у своїх дослідженнях з історії дрібної шляхти Галичини кінця XVIII–XIX ст.** Утім, документами установи він користувався вибірково й лише для підкріплення фактологічним матеріалом своїх тверджень та міркувань щодо правового статусу дрібної шляхти (Ślusarek, 1994, s. 79, 87–88; Ślusarek, 2017, s. 391). **У німецькій історіографії** вказана інституція згадується у контексті суспільно-політичних та адміністративно-територіальних перетворень, які ініціювалися та проводилися імператорським Віднем на межі XVIII–XIX ст. Інформація про Львівський шляхетський суд у працях австрійських дослідників вкрай лаконічна та не містить докладного опису документальної спадщини вказаної інституції. Зокрема, про цю інституцію писав Г. Глассл, досліджуючи минуле Галичини на початку австрійського панування (Glassl, 1975, s. 84–85). Деяку інформацію можна віднайти у сучасних австрійських істориків (Roskau-Rydel, 1993, p. 37; Mark Rudolf, 2019, s. 586–589; Mark Rudolf, 1994, s. 4–13). Однак, про архів Львівського шляхетського суду вони не згадують.

Виклад основного матеріалу. В результаті першого поділу Речі Посполитої 1772 р. території Руського воєводства опинилися у складі Австрійської імперії. Невдовзі на новоприєднаних землях розпочався процес, кінцевою метою якого була перебудова існуючих суспільних та господарсько-соціальних інституцій та адаптація їх під австрійські реалії. Складовою час-

тиною цих змін стала реорганізація шляхетського стану. За задумом влади, він мав по можливості максимально повно відповідати австрійським взірцям. Реорганізація була комплексною й передбачала різнопланові заходи, як то верифікацію шляхетських прав та підтвердження шляхетського походження; розподіл усього нобілітету за певними категоріями (магнати – шляхта; домінікальна шляхта – вільна шляхта – чиншова / рустикальна шляхта); визначення прав і повноважень для кожної з цих категорій. Одним із напрямків реформ стала розбудова нової судово-правової системи, котра з-поміж іншого повинна була замінити стару систему гродських і земських судів, й перебрати до своїх рук цивільні і карні справи шляхти.

Створена для судової реформи комісія (Rectifications-Hofcommission) розробила відповідний проект. Він передбачав ліквідацію гродських і земських судів, а також судових інстанцій вірменської та єврейської юрисдикції та створення Вищого суду у Відні, Апеляційного суду у Львові, шляхетських судів у Львові, Станіславові і Тарнові та кримінальних судів у Львові, Станіславові, Самборі, Пільзні, Мисленичах й, окремо, міських судів для міщан і патримоніальних судів для селян [Louis-Wawel, 1899, s. 353–354]. Організаційні неузгодженості (брак кадрів та приміщення) гальмували впровадження реформи. Нарешті, після кількарічного зволікання, з 1 липня 1784 р. шляхетський суд розпочав свою діяльність.

Офіційна назва нової установи (Landrecht) дослівно перекладається з німецької мови як «земський суд». Однак, у історіографії, починаючи з істориків-правників XIX ст., закріпилася назва «Шляхетський суд» або латинський відповідник «*Forum Nobilium*» (Łysiak, 1955, s. 306). Робота установи забезпечувалася численним штатом урядовців. Окрім керівництва, тобто голови (*präsident*), віце-голови (*vece-präsident*), 19 краєвих радників (*landrätthe*), у суді працювали до півсотні рядових працівників (секретарі, протоколісти, консультанти, ад'юнкти, експедитори, канцеляристи, судові пристави та інші) (Chodyncki, 1829, s. 453–454; Szematismus, 1837, p. 160–161; *Provinzial-Handbuch*, 1851, s. 253–256). Юрисдикція суду, після виокремлення філій у Станіславові і Тарнові, поширювалася на терени Львівського, Перемишльського, Самбірського, Жовківського, Золочівського, Бережанського округів. У кожному з них для вирішення справ на місцях залучалися так звані коморники (*gränzkämmerer*). Зазвичай їх було троє на кожен судовий округ, подеколи, як це, наприклад, було у Самборі у 1837 р. – четверо. Також у кожному з округів був цілий штат (від шести до десяти) оцінювачів майна (*güterabschätzer*). Окремі структури у складі Шляхетського суду творили судові землеміри (*gerichtliche Landmesser*) у кількості 15–18 працівників, та колегія адвокатів, що нараховувала зо три-чотири десятки осіб (Szematismus, 1837, s. 163–165; *Provinzial-Handbuch*, 1851, s. 257–259). До компетенції *Forum Nobilium* входив розгляд справ майнового характеру. Насамперед, це суперечки між фізичними особами, а також між приватними особами, державними установами, територіальними громадами, церковними інституціями, де

однією зі сторін були представники шляхетського стану. Предметом незгод могли бути заборгованості, виплати позик, володіння / **розпорядження спірним рухомим і нерухомим майном** тощо. Суд розглядав конфлікти, пов'язані з успадкуванням майна та землевласності, а також розв'язував суперечки навколо встановлення опіки над малолітніми та неповносправними особами.

Відповідний обсяг повноважень та процедура судочинства визначала обсяги та характер документації Львівського шляхетського суду. Насамперед впадає у вічі та обставина, що її масштаби були чималими. За кілька десятиліть діяльності (1784-1855 рр.) відклалося майже **50 тисяч справ**. **Втім, у більшості випадків це невеликі кейси, що нараховують від кількох до кільканадцяти документів**. Розгляд кожної судової справи передбачав виокремлення її в окрему документально-облікову одиницю. Кільканадцять таких одиниць творили окрему фасцикулу. Як перші, так і другі нумерувалися. Видається, в основі обліку справ та фасцикул використовувалася алфавітна класифікація, похідна від прізвищ осіб, що ініціювали судовий процес. Принаймні, саме такий підхід простежується у матеріалах щодо визнання прав власності. Наприклад, півсотні справ, об'єднаних у 5 фасцикул, творять матеріали, де прізвища починаються на букву «А» (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 1–62). Продовжують нумерацію документи (900 справ, об'єднаних у 50 фасцикул) на букву «Б» й так до кінця абетки (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 63–946).

Основний масив документів Львівського шляхетського суду розподілений на кілька комплексів у відповідності до тематики судочинства. Документи щодо розгляду та визнання спадкоємців отримали назву **«successionalia»**. На сьогодні вони зосереджені у **2 описах 149 фонду, котрий нараховує 10 130 справ**. Окрему групу творять матеріали у справах опікунства над дітьми та визнання їх маєткових прав. У часи функціонування суду за ними закріпилася назва **«pupillaria»**. На сьогодні вони становлять окремий **3 опис 149 фонду. Усього він нараховує 6570 справ**. **Найбільший масив актового матеріалу** творять документи щодо майнових та фінансових суперечок. У давнину вони були сформовані в окремі серії, так звані **«urbarialia», «civilia»**. На сьогодні вони увійшли до **4 і 5 описів й нараховують 24784 і 3909 справ** відповідно (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2–5).

Документи 2 і 3 описів тематично споріднені, тому наявні у їхніх справах документи мало різняться між собою. Зазвичай кожна така справа містить акт огляду / опису, заповіти, інвентарі рухомого і нерухомого майна. Значно рідше трапляються витяги з метричних книг про народження, шлюб та смерть, протоколи допиту свідків або опікунів, майнові угоди тощо.

Акт огляду / опису («Actus obsignationis») фіксував ситуацію на момент смерті особи. Зазвичай він укладався на спеціальному бланку коморником засвідчувався підписами кількох свідків та відсилався до Львівського шляхетського суду. Вказаний документ присутній у абсолютній більшості справ із серії **«successionalia»** та **«pupillaria»**. **Зазначений акт містив перелік з 15 питань, відповідь на які передбачали всебічне висвітлення ситуації як щодо**

особи померлого, так і щодо його ймовірних спадкоємців та залишеного майна. Більшість цих питань, а, точніше, відповідей містять вкрай цікаві та інформативні дані до історії та генеалогії шляхти.

Зокрема, відповідь на перше питання містила відомості про особу померлого, його соціальний / суспільний стан та сімейне становище (I. Nomen, Cognomen, Character et Status Defuncti, videlicet: num caelebs, uxoratus, vel viduus fuerit?). Окрім вказаних даних укладач акту міг подавати додаткові дані. Наприклад, у справі Самуеля Ільницького Фединича коморник вважав за потрібне вказати на ту обставину, що померлий у свій час отримав легітимацію на шляхетство, котра була уписана до шляхетських метрик (том 13, сторінка 242) (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 3348, арк. 20). Подібна інформація подається й щодо Михайла Ільницького Телеп'яновича (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 3269, арк. 9). У справі Андрія Стрільбицького міститься вказівка на його приналежність до духовного стану (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 7682, арк. 5). Друге й третє питання також мають стосунок до померлого, адже покликани з'ясувати, де саме він проживав (II. Domicilium Defuncti ordinarium?), дату і місце смерті (III. Dies, mensis, Annus, tum Locus subsecutae mortis?). Окремим пунктом 5 передбачалося з'ясування такої обставини, як наявність заповіту покійного (V. Num Demortuus testatus, vel ab intestato decesserit?).

Цілком закономірною є наявність питань про родинні зв'язки особи, якщо йдеться про справи щодо спадкоємства. Для цього у документі містилися питання, котрі вимагали відповіді про найближче родинне коло покійного та специфіку його прямих і непрямих родинних зв'язків. Зокрема, йдеться про наявність у нього дружини / чоловіка (VI. Nomen superstitis nefors Conjugis, tum an Jure advtalicet gaudet nec ne?); дітей, їхній вік та місце проживання, соціально-професійний статус, якщо спадкоємці були дорослими (VII. Proles Defuncti majorenes, earum Nomina et ubicatio; VII. Proles Defuncti minorenes, cum earum Nominibus, aetate et ubicatione; X. Proximi Consanguinei Defuncti, tum eorum Nomina et Domicilia). Наприклад, зі справи покійного священника Андрія Стрільбицького із с. Словити дізнаємося про його дорослого сина Яна, котрий виконував капеланські обов'язки у Фірлейові Бережанського округу, та шестеро племінників, дітей покійного брата Михайла Стрільбицького. Дружина Андрія, вочевидь, померла ще раніше, адже у відповідному приписі інформація про неї відсутня (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 7682, арк. 3–4). Зазначені пункти з Actus obspationis у справі Михайла Ільницького Телеп'яновича із с. Івашківців повідомляють про його дружину Пелагію, а також про його двох братів, Йоана та Олександра, котрі померли ще раніше, та про племінницю Михайла Маріанну Ільницьку, дочку згаданого Олександра. Власних дітей він не залишив, що засвідчують прочерки у пунктах VII і VIII (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 3269, арк. 9–10). Олександр Рудавський із с. Розсохи також не мав дружини та власних дітей. Його найближчими родичами вказані мати Анна Созанська, котра проживала у с. Розсохах, та брати Михайло і

Теодор Рудавські, що мешкали у сс. Розсохах і Терлі. Також Олександр мав двох сестер. Маріанна, заміжня за Созанським, проживала у с. Бачині. Поза тим Олександр мав кількох племінників по покійній сестрі Софії, заміжній за Яворським Острашевичем. Коморник подав докладний перелік їхніх імен та дати народження (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 7378, арк. 1–2).

Інші питання з *Actus obsignationis* торкалися майнової частини справи й покликані були з'ясувати обсяги майна без докладного опису; наявність у покійного зобов'язань щодо опікунства та управління чиймись маєтками; наявність пожиттєвих прав на якісь нерухомості.

Документ засвідчувався свідками. Їхня кількість не була чітко визначеною й могла коливатися від одного до п'яти – шести осіб (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 3256, арк. 3; спр. 3269, арк. 10; спр. 7378, арк. 2; спр. 8187, арк. 2).

Заповіти також доволі часто трапляються поряд з *Actus obsignationis*. Зазвичай це були заповіти осіб, спадок яких став об'єктом розгляду у Львівському шляхетському суді. Наприклад, саме так було у випадку зі священником Миколаєм Стрільбицьким з с. Богушовичів Бережанського округу (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 8187, арк. 3–4). Втім, могло бути й кілька заповітів різних осіб. Наприклад, у справі Йоанни з Чайківських Кроковської уміщено заповіт як самої Йоанни, так і її чоловіка Йоана Кроковського (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 1, спр. 3948, арк. 6, 9).

Інвентарі рухомого й нерухомого майна також присутні у більшості справ. Вони містили перелік збіжжя, одягу і полотна, худоби, меблів і домашнього начиння, засобів транспортування та знарядь праці. Усе це фіксувалося із зазначенням вартості. Оскоро перераховувалися борги та фінансові зобов'язання іншого характеру. Саме такий опис наявний поряд із заповітом і *Actus obsignationis* у справі згаданого священника Миколая Стрільбицького (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 8187, арк. 5–7), Йоана Літинського Піскоровича (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 5072, арк. 9–10), Самійла Ільницького Фединича (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 2, спр. 3348, арк. 5–6).

В окремих випадках трапляються протоколи допиту опікунів та їхніх підопічних. Зазвичай вони присутні у 3 описі. Судячи зі змісту такого протоколу у справі Григорія Чайківського Турка, йшлося про одруження неповнолітніх. За таких умов місцева влада проводила опитування, щоб з'ясувати обставини одруження, незаангажованість опікунів та добровільний характер шлюбу. Відповідний протокол укладався та відправлявся до Львівського шляхетського суду (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 3, спр. 5917, арк. 6–7).

Матеріали з 4 і 5 описів містять справи, що стосуються земельних суперечок, фінансових претензій щодо неповернення боргів, виплат за придбане рухоме й нерухоме майно тощо. Зазвичай у кожній з таких справ міститься скарга, акти допиту свідків на місцях, виписки з краєвої табулі, копії та оригінали укладених майнових угод та документів про досягнення компромісу з приводу якихось незгод. Через призму наявності у них генеалогічного матеріалу документи з 4 і 5 описів значно поступаються вищезазначе-

ній документації з 2 і 3 описів. Вочевидь, тут немає настільки інформативного матеріалу про родинні зв'язки. Тільки зрідка в окремих справах знаходимо витяги з метричних книг або письмові свідчення місцевих парохів, як це, наприклад, було у справі навколо земельної суперечки між Ільницькими Черчовичами та Комарницькими Ядчишичами за так звану «Климовську частку» у с. Комарники, що належала Юрію Комарницькому Ядчишичу. Тут з-поміж іншого натрапляємо на свідчення Комарницького пароха про смерть Базилія Комарницького Ядчишича (14 березня 1788 р.) (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 4, спр. 8861, арк. 7). Безумовно, вказані документи містять більше інформації про матеріальний стан шляхти. Таким чином, з них можна дізнатися про фінансові активи і пасиви, про розміри землеволодінь. Доволі часто у цих справах трапляються витяги з кадастрових карт з докладними описами та коментарями до них. Наприклад, карта частини лісів с. Созані за 1786 р. з відповідними обмірами та позначеннями знаходиться у справі щодо суперечки між Антоном та Михайлом Созанськими. Також у справі подані письмові свідчення місцевих жителів про стан володіння спірними ділянками з історичними екскурсами (ЦДІАЛ України, ф. 149, оп. 5, спр. 3138, арк. 5–9).

Висновки. Входження Галичини до складу Австрійської імперії покляло початок перебудові судоустрою на теренах колишнього Руського воєводства. Однією з новостворених ланок у системі правосуддя став Львівський шляхетський суд, більш відомий як *Forum Nobilium*. Ця інституція мала розгалужений урядовий апарат, наділений повноваженнями провадити досудові процедури та приймати рішення у справах щодо визначення спадкоємців, здійснення опікунства, розв'язання спірних фінансово-майнових суперечок. У результаті діяльності суду за період з 1784 по 1855 рр. сформувався великий масив документації, що нараховує понад 50 тисяч справ. Ці документи містять відомості про кілька тисяч шляхетських родин та привідкривають звіту над окремими аспектами їхньої історії, як то обставини смерті представника роду, наявність у нього родинних зв'язків, матеріальний стан, колізії навколо набуття та втрати рухомого і нерухомого майна тощо. Загалом уміщена в документах Львівського шляхетського суду (*Forum Nobilium*) інформація може суттєво доповнити наші знання про шляхетський стан у Галичині за період з кінця XVIII – до середини XIX ст. та полегшує реконструкцію генеалогії шляхетських родів.

Список використаних джерел і літератури:

Едер, П. (2019). Організація і діяльність судових органів у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772-1918 роки). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, 68, 97–107.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України).

Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

Boniecki, A. (1908). *Herbarz polski. Cz.1. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich.* (Т. VI–XVI). Warszawa,

- Chodyncki, J.** (1829). *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa: od założenia jego aż do czasów terażniejszych*. Lwów, 466 s.
- Glassl, H.** (1975). *Das Österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772-1790)*. Wiesbaden, 275 s.
- Kaminski, A.** (1972) Organizacja Sądu Szlacheckiego w Krakowie w latach 1796-1810 i losy jego akt. *Archeion*, LVII, 165–185.
- Louis-Wawel, J.** (1899). Sądownictwo w Królestwie Galicyi (od 1784 do 1855). *Przegląd prawa i administracyi*, 24, 347–358, 401–414.
- Łysiak, L.** (1955). Sąd szlachecki w Tarnowie (1787-1855). *Archeion*, XXIV, 305–328.
- Mark Rudolf, A.** (2019). Die Galizische Hofkanzlei. *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit, Bd. 1: Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*. Wien, 586–589.
- Mark Rudolf, A.** (1994). *Galizien unter österreichischer Herrschaft*. Marburg, 128 s.
- Provinzial-Handbuch des Königreiche Galitzien und Lodomerien für das Jahr.* (1851). Lemberg, 398 s.
- Roskau-Rydel, I.** (1993). *Kultur an der Peripherie des Habsburger Reiches: die Geschichte des Bildungswesens und der kulturellen Einrichtungen in Lemberg von 1772 bis 1848*. Wiesbaden, 421 s.
- Ślusarek, K.** (1994). *Drobna szlachta w Galicji 1772-1848*. Kraków: wyd. «Księgarnia Akademicka», 294 s.
- Ślusarek, K.** (2017). Drobna szlachta w Galicji – problem tożsamości społecznej. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 144 (2), 385–400.
- Szematismus des Königreiche Galitzien und Lodomerien für das Jahr 1837*. Lemberg, 246 c.

References:

- Eder, P.** (2019). Orhanizatsiia i diialnist sudovykh orhaniv u Halychyni v skladi Avstrii ta Avstro-Uhorshchyny (1772 – 1918 roky) [Organization and activity of judicial bodies in Galicia in the composition of Austria and Austria-Hungary (1772-1918)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia yurydychna*, 68, 97–107. [in Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archives of Ukraine, Lviv]. [in Ukrainian].
- Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie [Central Archives of Historical Records n Warsaw]. [in Polish].
- Boniecki, A.** (1908). *Herbarz polski. Cz.1. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich* [Polish armorial. Part 1. Historical and genealogical news about noble families]. (T. VI–XVI). Warszawa, 400 p. [in Polish].
- Chodyncki, J.** (1829). *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa: od założenia jego aż do czasów terażniejszych* [History of the capital of kings of Galicia and Lodomeria of the city Lviv: from its foundation until now]. Lwów, 466 p. [in Polish].
- Glassl, H.** (1975). *Das Österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772-1790)* [The Austrian Systems in Galicia (1772-1790)]. Wiesbaden, 275 p. (84-85) [in German].
- Kaminski, A.** (1972) Organizacja Sądu Szlacheckiego w Krakowie w latach 1796-1810 i losy jego akt [Organization of the Court of Nobility in Kraków in 1796-1810 and the fate of its documents]. *Archeion*, LVII, 165–185. [in Polish].
- Louis-Wawel, J.** (1899). Sądownictwo w Królestwie Galicyi (od 1784 do 1855) [The judiciary in the Kingdom of Galicia (from 1784 to 1855)]. *Przegląd prawa i administracyi*, 24, 347–358, 401–414. [in Polish].

Łysiak, L. (1955). Sąd szlachecki w Tarnowie (1787 – 1855) [The Court of Nobility at Tarnow in Galicia (1787 – 1855)]. *Archeion*, XXIV, 305–328. [in Polish].

Mark Rudolf, A. (2019). Die Galizische Hofkanzlei [The Galician Court Chancellery]. *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit, Bd. 1: Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*. Wien, 586–589. [in German].

Mark Rudolf, A. (1994). *Galizien unter österreichischer Herrschaft* [Galicia under Austrian rule]. Marburg, 128 p. [in German].

Provinzial-Handbuch des Königreiche Galitzien und Lodomerien für das Jahr 1851 [Provincial Manual of the Kingdoms of Galitzia and Lodomeria for 1851]. Lemberg, 398 p. [in German].

Roskau-Rydel, I. (1993). *Kultur an der Peripherie des Habsburger Reiches: die Geschichte des Bildungswesens und der kulturellen Einrichtungen in Lemberg von 1772 bis 1848* [Culture on the periphery of the Habsburg Empire: the history of education and cultural institutions in Lviv from 1772 to 1848]. Wiesbaden, 421 p. [in German].

Ślusarek, K. (1994). *Drobna szlachta w Galicji 1772 – 1848*. [Petty nobility in Galicia 1772 – 1848]. Kraków: wyd. «Księgarnia Akademicka», 294 p. [in Polish].

Ślusarek, K. (2017). *Drobna szlachta w Galicji – problem tożsamości społecznej* [Minor gentry in Galicia – the problem of social identity]. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 144 (2), 385–400. [in Polish].

Szematismus des Königreiche Galitzien und Lodomerien für das Jahr 1837 [Manual of the Kingdom of Galicia and Lodomeria for 1837]. Lemberg, 246 c. [in German].

Отримано: 06.09.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.74–86

УДК 329(477.43):050(470+571)«1908/1912»

ФЕДЬКОВ Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (san.fedkov@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

FEDKOV Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Professor, the Head of the Department of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (san.fedkov@ukr.net)

КОВАЛЬЧУК Антон – аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (antonkov@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3373-6853>

KOVALCHUK Anton – PhD-student of the Department of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (antonkov@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Федьков, О., Ковальчук А. (2021). Співпраця подільських соціал-демократів із газетою «Правда» (1908-1912 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 74–86.

СПІВПРАЦЯ ПОДІЛЬСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ІЗ ГАЗЕТОЮ «ПРАВДА» (1908-1912 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити співпрацю подільських соціал-демократів із редакційною колегією позафракційної газети РСДРП «Правда», провідним діячем редколегії якої був Л. Троцький, у період 1908-1912 рр. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності та системності. Було використано методи аналізу та синтезу, індукції та дедуції, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний і проблемно-хронологічний. **Наукова новизна** полягає в тому, що автори вперше дослідили питання співпраці соціал-демократів окремого регіону з редакційною колегією позафракційної газети «Правда». Детально порівняно повідомлення місцевих організацій про свою діяльність до редакційної колегії з агентурними даними таємної поліції про становище організацій РСДРП у 1908-1912 рр. **Висновки.** Діяльності соціал-демократів на території Поділля сприяли активне зростання промислових підприємств у регіоні та збільшення чисельності робітників, які склали соціальну основу революційного руху в Російській імперії. Загальнодержавні політичні процеси, що відбувались у межах імперії Романових, відбивалися на становищі політичного руху в Подільській губернії. З'ясовано, що позафракційна газета «Правда» (1908-1912 рр.) налагодила тісний зв'язок із соціал-демократичними організаціями регіону, сприяла відновленню їхньої роботи. Це віднайшло відображення на її шпальтах. В умовах міжфракційної боротьби в середині РСДРП, опубліковані замітки в газеті засвідчували про підтримку подільськими соціал-демократами ідеї єдності партії, спільної боротьби за робітничі права в імперії. З припиненням друку газети «Правда» в 1912 р. подільські спілки втратили можливість діяти консолідовано та залишитись потужною силою, яка б впливала на суспільне життя регіону.

Ключові слова: соціал-демократи, РСДРП, Спілка, газета «Правда», Подільська губернія.

COOPERATION BETWEEN PODOLSK SOCIAL-DEMOCRATS AND NEWSPAPER «THE PRAVDA» (1908-1912)

Abstract. *The work* throws light on the cooperation of the Podolsk Social-Democrats with the editorial board of the nonaffiliated newspaper of the RSDLP «The Pravda», whose leading member of the editorial board was L. Trotsky, in the period 1908-1912. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity and systematics. Methods of analysis

and synthesis, induction and deduction, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, and problem-chronological were used. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time, the authors investigated the issue of cooperation of the Social-Democrats of a separate region with the editorial board of the nonaffiliated newspaper «The Pravda». The reports of local organizations about their activities to the editorial board with the intelligence data of the secret field police about the situation of the RSDLP organizations in 1908-1912 were compared in detail. **Conclusions.** The activities of the Social-Democrats on the territory of Podillya contributed to the active growth of industrial enterprises in the region and the increase in the number of workers who formed the social basis of the revolutionary movement in the Russian Empire. The nationwide political processes that occurred within the Romanov Empire reflected the position of the political movement in the Podolsk province. It was found that the nonaffiliated newspaper «The Pravda» (1908-1912) established close ties with the social-democratic organizations in the region and helped to resume their work. It was reflected on its pages. In the conditions of inter-factional struggle of the RSDLP, the articles published in the newspaper testified to the support of the Podolsk Social-Democrats for the idea of the unity of the party, the joint action for workers' rights in the empire. With the cancellation of the publication of the newspaper «The Pravda» in 1912, the Podolsk unity lost the opportunity to act in a consolidated manner and remain a powerful force that would influence the social life of the region.

Key words: Social-Democrats, Russian Social Democratic Labor Party, Union, newspaper «The Pravda», Podolsk province.

Постановка проблеми. Суспільство поступово наближається до об'єктивнішого відтворення минулого завдяки дослідженню невідомих та маловивчених його сторінок. Однією із таких проблем є історія опозиційних груп соціал-демократичного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. Окрім більшовиків і меншовиків у РСДРП існували інші фракції, позафракційні об'єднання, які впливали на розвиток партії і суспільне життя країни. Відтак важливо з'ясувати роль позафракційного об'єднання, яке гуртувалося навколо російського марксиста Л. Троцького та редколегії газети «Правда» у розрізі їхніх зв'язків із соціал-демократами Подільської губернії.

Аналіз джерел та останні дослідження. Проблему діяльності соціал-демократів на території Поділля досліджували А. Глушковецький (Глушковецький, 2010), який у своїй праці охарактеризував процес виборів до Державних Дум Російської імперії на території Подільської губернії, а також описав політичну боротьбу різноманітних партій за голоси подільського електорату. Н. Земюліна (Земюліна, 2014) показала процес участі учнівської молоді в діяльності політичних партій Поділля на початку ХХ ст. О. Сарнацький (Сарнацький, 2018) дослідив питання ставлення владної верхівки Російської імперії до політичних партій Наддніпрянщини. Ґрунтовніше про роль соціал-демократичних організацій у суспільному житті Подільської губернії зазначено в дослідженнях С. Ткача (Ткач, 2015, 2016; Ткач, Решетченко, 2020). О. Федьков (Федьков, 2014, 2017) у своїх численних студіях охарактеризував діяльність Українського соціал-демократичного союзу Спільки на території Поділля на початку ХХ ст. Проте в зазначених публікаціях недостатньо звернено увагу на

співпрацю соціал-демократичних осередків Подільської губернії із загальнопартійними друкованими органами, особливо позафракційними. Автори уникнули й питань щодо ставлення місцевих діячів до питань консолідації всередині РСДРП розрізаних партійних фракцій та впливу газети «Правда» на організацію відновлення партійних осередків та агітації в регіоні.

Особливістю використання джерельної основи цієї статті є те, що беручи за основу публікації в газеті «Правда», ми, по можливості, їх верифікували за допомогою архівних документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) та Державного архіву Російської Федерації (рос. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)). Останні виходили переважно з установ таємної поліції, що засвідчувало про те, що вона значною мірою була інформована про діяльність соціал-демократів у регіоні. Жандарми користувалися, зокрема послугами таємних агентів, які перебували в лавах УСДС та інших організацій (ЦДІАК України, ф. 301. оп. 2, спр. 21, арк. 138, 168).

Мета статті. Висвітлити співпрацю подільських соціал-демократів із редакційною колегією позафракційної газети РСДРП «Правда», провідним діячем редколегії якої був Л. Троцький, у період 1908-1912 рр.

Виклад основного матеріалу. Початок ХХ ст. у Подільській губернії характеризувався процесом зростання кількості промислових підприємств. У 1903 р. на Поділлі діяло 5328 підприємств, переважно ремісничого та кустарного характеру, на яких працювало 36 468 робітників. Робітники зазначених закладів були активними учасниками суспільно-політичного руху в регіоні, що створювало передумови для діяльності серед них різних організацій соціалістичного спрямування, зокрема й РСДРП (Ткач, 2016, с. 9).

3 червня 1907 р. була розпущена II Державна Дума, це стало початком поновлення абсолютної влади царя Миколи II. Відновлення самодержавства в імперії розпочалося з таємної телеграми прем'єр-міністра П. Столипіна до губернаторів, в якій він закликав керівників регіонів усіма силами та засобами «забезпечити порядок». Наслідком такої телеграми стало накопичення додаткових козацьких сотень та військових команд у низці губерній, де населені пункти оголошувалися на воєнному стані або стані надзвичайної чи посиленої охорони (Сарнацький, 2018, с. 34).

Після третьочервненого перевороту в країні, зокрема й у Подільській губернії, політична ситуація зазнала кардинальних змін. Владні чинники вдалися до рішучої боротьби з революцією, стали згортатися демократичні досягнення 1905-1907 рр. Здійснювалися жорстокі репресії, зокрема, проти членів соціал-демократичних організацій (Ткач., 2016, с. 12). Попри це, упродовж 1907-1912 рр. із перемінним успіхом діяли соціал-демократичні організації в містах і містечках краю – Барі, Вінниці, Віньківцях, Гайсині, Городку, Деражні, Жмеринці, Кам'янці-Подільському, Літині, Проскурові, Тульчині. Марксистський рух у цих населених пунктах представляли РСДРП, зокре-

ма її обласна організація Українська соціал-демократична спілка (УСДС), та Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд) (Ткач, Решетченко, 2020, с. 193-202; ДАРФ, ф. 102 ДП ОО, оп. 237, спр. 8, ч. 1, арк. 127, 127 зв.; ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 8, арк. 31, 32, 33, 36-38 зв.; спр. 73, арк. 359-360 зв.; спр. 296, арк. 79 зв., 80 зв.; ф. 301, оп. 1, спр. 1128, арк. 10, 11, 22; оп. 2, спр. 20, арк. 761, 761 зв., 762, 764, 849, 849 зв., 852, 1070, 1070 зв.; спр. 23, арк. 23). Відбувалися конференції УСДС, які засвідчували, що організація продовжувала функціонувати (ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 1272, арк. 17, 18, 18 зв., **84, 94**). **Проте внаслідок репресій таємної поліції в 1907-1908 рр.** постраждала вінницька організація РСДРП, а городоцька група РСДРП і залізнична соціал-демократична організація в Жмеринці припинили існування (Ткач, Решетченко, 2020, с. 193-202). **Проте й у 1909 р. вінницькі спілчани, провідними діячами яких були лікар В. Гельтман і міщанка П. Шрайберг, продовжили свою діяльність, про що засвідчувало, зокрема листування з закордонним центром, звідки постійно надходила революційна література. Проведена таємною поліцією «ліквідація» та обшук у восьми провідних діячів не дав очікуваних результатів, оскільки нічого протизаконного у них не виявили (ДАРФ, ф. 102 ДП ОО, оп. 239, спр. 8, ч. 1, арк. 96, 96 зв., 97).** **У 1909 р. відбувалася координація діяльності спілчан Поділля та Волині.** Про це засвідчувала листівка «Что делать сельским рабочим?», видана від імені «Волинського і Подільського районного комітету УСДС РСДРП». У ній сільські робітники закликалися до створення профспілкових організацій та організації боротьби під їхнім керівництвом і проводом виборних сільських комітетів на захист своїх економічних інтересів (ДАРФ, ф. 102 ДП ОО, оп. 239, спр. 8, ч. 3, арк. 1-3). **У 1910 р., унаслідок переслідувань Подільський комітет РСДРП Вінницького району майже припинив свою роботу, оскільки ніхто не бажав брати на себе організаційну діяльність (ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 296., арк. 54 зв., 61 зв.).**

Переслідування членів різних опозиційних партій призвело до еміграції частини діячів УСДС в 1907 р до Швейцарії. Літом 1908 р. за ініціатииви М. Меленевського (Баска) й інших спілчан, що перебували за кордоном, створено низку «груп сприяння» в Цюріху, Женеві, Відні та Львові, які ставили за мету допомогти відродженню цієї організації. До обов'язків назначених груп входив збір грошових засобів, доставка літератури через кордон, підтримання партійних зв'язків у районі діяльності Спілки. Басок та інші спілчани-емігранти вважали, що об'єднання району можна буде провести так само, як і на початку 1905 р., тобто шляхом створення нелегального друкованого органу («Правди») (Риш, 1926, с. 96-97). **Про свої наміри вони повідомили спілчан і «співчуваючих» у спеціальному «Повідомленні про відновлення органу «Українського Союзу «Спілки» РСДРП «Правда»» (ДАРФ, ф. 102 ДП ОО, оп. 239, спр. 8, ч. 1, арк. 80, 80 зв.).**

Після організації друкованого органу, серед членів УСДС розпочали виникати сумніви щодо підтримки такого видання. Їх посіяв провокатор «охранки», член Закордонного бюро Спілки Й. Барановський (Антип). Він

стверджував, що Спілка є меншовицькою організацією, а редакційна колегія газети під впливом Л. Троцького стане більшовицькою. Для подолання таких маніпулятивних тверджень у третьому номері «Правди» опублікували статтю, яка розвінчувала такі домисли противників друкованого видання. Один з головних керівників та ідеологів УСДС, учасник редакційної колегії «Правди» М. Меленевський разом з іншими членами редакційної колегії планували видання «Правди» літом 1908 р. З метою видання газети закордонні діячі узгодили свої дії з тими спілківськими організаціями в області, де вони збереглися. Згоду на видання «Правди» редакцією у складі трьох осіб надали Волинський районний комітет, Бердичівська організація Київської губернії та деякі організації Подільської губернії (Вінницька, Могилівська, Немирівська) (Положение «Правды», 1909, с. 7; ДАРФ, ф. 102 ДП ОО, оп. 239, спр. 8. ч. 1, арк. 132, 132 зв.). **Отже, рішення співпрацювати з новим друкованим органом соціал-демократії висловила низка спілчанських організацій Поділля, що розуміли важливість випуску нового друкованого органу в умовах урядової реакції для відновлення революційного руху в регіоні.**

На соціал-демократичній роботі серед робітничого класу та селянства в регіоні негативно позначилось прийняття Департаментом поліції МВС таємного циркуляру від 29 вересня 1908 р. Документ був виданий міністром внутрішніх справ П. Столипіним, в якому акцентувалася увага губернаторів на умовах надання дозволів для читання публічних лекцій, рефератів, проведення подібних бесід. Особливий контроль здійснювався за представниками лівих та революційних партій, щоб не допустити їхнього демонстративного виступу проти імператорської влади та державного ладу, а при виявленні таких демонстрацій вони повинні були бути негайно припинені (Сарнацький, 2018, с. 35). **Виконання зазначених настанов створювало перепони для використання легальних можливостей діяльності соціал-демократів.**

Водночас, редакційна колегія пояснювала читачам, що незважаючи на складну ситуацію з місцевими організаціями, переслідування партійців, закриття або занепад окремих осередків робота тривала. За таких складних умов «Правда» продовжувала розвивати ідею згуртування соціал-демократичних організацій. Зі шпальт газети місцеві партійні діячі і, підтримуючі їх робітники та селяни, зрозуміли головне послання з таких рядків: «беручи до уваги руйнування керівного органу та більшості місцевих організацій, редакція вважала за необхідне зберегти партійно-організаційну спадкоємність, яку мала забезпечити «Правда» та реалізувати завдання відбудови соціал-демократичної організації» (Положение «Правды», 1909, с. 7). Меленевський підкреслював, яку політичну лінію мала реалізувати газета: 1) допомогти об'єднанню соціал-демократичних працівників, які провадять роботу після періоду реакції; 2) **створити навколо останніх атмосферу співчуття в робітничих масах (ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 106, арк. 100-101).**

З метою створення навколо робітників «атмосфери співчуття» та допомоги в роботі з відновлення зруйнованих організацій, редколегія стала пуб-

лікувати статті з Подільської та інших губерній, в яких висвітлювала становище соціал-демократичного руху в регіоні та підтримувала видання нової газети «Правди». В огляді про стан робітничого руху редакційна колегія помістила популярну замітку, основу на розмовах, які велися трудящим людям на ярмарку в м-ку Немирові Подільської губернії. У статті порівнювали зміни настроїв робітників і селян від виборів до I Державної Думи до осені 1908 р. (період виходу першого номеру газети). Із розпуском I Думи серед них простежувалася лише єдина реакція: «о!..». На торгах між возами та рядами селяни розмовляли про озброєння, а в селах здійснювалась посилена організаційна робота. Після розпуску парламенту робітники та селяни очікували нових виборів. Особливо наголошувалось, що селяни «чітко вирішили обирати соціал-демократів», а прокламації Спілки набули знову широкого розповсюдження (Что делается на местах, 1908, с. 9). Зазначена замітка, мабуть, видавала бажане за дійсне і мала на меті поширити оптимістичні настрої серед своїх симпатиків.

Наступні публікації цього номеру продовжили тенденцію, що мала на меті вселити впевненість робітників і селян у завтрашньому дні. Активізація урядових переслідувань опозиційних організацій і партій, економічна криза 1907 р. породила розчарування та апатію серед подолян. У замітці з Немирова повідомлялося, що гіркота стала заповзати в душі робітників і селян, стражники почали непокоїти жителів, а безпека минула. Обмінюючись інформацією, вони нервово розпитували один одного на кожному ярмарку: «а що, не розігнали ще»? У статті зазначалося, що вибори до III Думи пройшли майже непомітно, проте вже влітку 1908 р. стали поширюватись смішкуваті жарти про депутатів. Допис закінчувався оптимістично: «Тепер знайомі, перетинаючись, казали один одному: «були у нас організації, бастували і було краще жити... Пора знову починати!...»» (Что делается на местах, 1908, с. 9). **Такого спрямування замітки переслідували агітаційну мету й прагнули розбурхати робітничо-селянські маси, показати їм проблему та повідомити, що вони не єдині, хто незадоволений політичним і соціально-економічним становищем у державі.**

Зазначені публікації не проходили безслідно. Про це засвідчувала публікація, розміщена у цьому ж номері «Правди». У ній констатовалося, що з літа 1908 р. розпочалось «оживлення на місцях» (К общему положению дел, 1908, с. 11). **Його започаткували робітники, серед яких раніше пропав інтерес до політичних питань.** В газеті повідомляли, що тепер зацікавлення знову пробуджується. Під впливом такого поживлення виникли організації з попередніх членів, виключно робітничі групи в Подільській і Київській губерніях. Взаємодіючи з осередками, які залишилися функціонувати, ці гуртки взяли на себе ініціативу в роботі. Проте, як повідомлялося, таких нових груп на момент публікації в газеті було дуже мало і «оживлення тільки розпочалось» (К общему положению дел, 1908, с. 11). **Отже, редколегія в одному номері зуміла спочатку наголосити на проблемі, яка турбувала значну частину населення імперії, далі консолідувати своїх прихильників і показати зростання незадоволення існуючим становищем, а наприкінці вказати шлях, яким**

чином діяти в такій ситуації. Логічно, що шлях вирішення такої ситуації пролягав через об'єднання, насамперед робітників, навколо місцевих соціал-демократичних організацій.

Стратегія редколегії спрацювала. Подальші публікації газети засвідчували про поступове зацікавлення газетою та відновлення соціал-демократичного руху. В другому номері за грудень 1908 р. спілчанські діячі з Подільської губернії кореспондували, що отримали 500 екземплярів «Правди». Вони планували поїхати в села, а також у Жмеринку, Браїлів, Бар, Могилів та інші поселення з метою поширення газети. Водночас, вони констатували, що їхня робота має виключно випадковий характер, нічого систематично організованого в цьому немає і ланок теж. Причинами цього вбачалася нестача сил і засобів, зокрема для ведення роз'їзної роботи (Что делается на местах, 1908, с. 12). Отже, посяєне у першому номері «Правди» «зерно» для відновлення соціал-демократичних організацій на Поділлі, запущений механізм із поширення газети приносило перші результати. Вже в третьому номері газети, який вийшов на початку 1909 р., редколегія опублікувала лист немирівських товаришів з Вінницького повіту Подільської губернії, в якому соціал-демократи повідомляли про деякі успіхи. Вони інформували, що в грудні 1908 р. у селі К. відбулись збори, в яких брали участь понад 50 осіб, на яких йшлося про Державну Думу та організацію партійної роботи. Учасники висловлювали співчуття діяльності соціал-демократичної фракції та цікавилися промовами її депутатів. На зборах обрали сільський комітет РСДРП і вирішили налагодити зв'язки з іншими осередками та влаштувати повітову конференцію. Ухвалили також сплачувати членські внески. Спілчани повідомили, що отримали перший номер «Правди», яким були дуже задоволені, оскільки вже давно відчувалася потреба в газеті, «яка б була зрозуміла сільському робітникові та захищала б його інтереси» (Что делается на местах, 1909, с. 10). **Таким чином, спостерігався позитивний результат стратегії, виробленої редколегією «Правди».** Починаючи з першого номеру, газета завоювала популярність серед робітників, завдяки своїм гострим соціально-політичним заміткам і коментарям, які показували суспільно-політичні та економічні проблеми в державі, підтримували почуття читачів революційними ідеями, а найголовніше в умовах поліцейських переслідувань, вказали робітникам, селянам і місцевим соціал-демократичним діячам шлях подальшого розвитку та боротьби.

Про подальше зростання соціал-демократичного руху засвідчували матеріали четвертого числа «Правди» (1909 р.). Діячі з немирівського осередку інформували колег, що в них відновилась робота після довгої перерви. На початку квітня 1909 р. було проведено конференцію подільських організацій, що стало наслідком зборів, про які інформували в третьому випуску газети. На ній було представлено одну міську організацію та 6 сільських, загалом 15 представників. Місцеві партійні діячі зазначали, що на жаль, конференція представляла невеликий район, засобів і людей для роз'їздів та від-

новлення втрачених зв'язків було недостатньо. Організації існували лише в небагатьох селах, а з представлених сіл у багатьох вони були сильними в попередні революційні роки, а на момент проведення конференції занепали через арешти. Незважаючи на складну ситуацію з проведенням партійної роботи, все ж у регіоні існував великий попит на «Правду» та інші нелегальні видання, що підтверджує рішення конференції: «1) **підтримувати всіма засобами «Правду»;** 2) звернути увагу на організацію кас» (Что делается на местах, 1909, с. 11-12).

Отже, мета, яку намітили при створенні газети «Правда» почала реалізовуватись, стала відновлюватись діяльність соціал-демократії в краї. Такий успіх став можливий також завдяки тому, що у липні 1908 р. відновив роботу Подільський районний комітет Спілки. Активністю відзначилися його осередки в районі Вінниці, Немирова та Тульчина. Слабшими були позиції спілчан у Барі, Гайсині, Кам'янці-Подільському та Проскуріві. На початку серпня представники немирівської організації звернулися до вінницьких однопартійців з проханням скликати спільну конференцію. На ній планувалося обговорити питання відновлення зв'язків між іншими спілчанськими осередками краю. Однак, у зв'язку зі складною політичною ситуацією в країні, було вирішено повернутися до цього питання пізніше (Ткач, 2015, с. 148).

Редакційна колегія газети «Правда» підтримувала постійний зв'язок із місцевими організаціями, намагалась допомогти та інформувати соціал-демократичну спільноту про успіхи та проблеми відновлення роботи місцевих осередків у регіонах. Таку діяльність спостерігаємо в постійній публікації кореспонденції з Російської імперії. Між редколегією та партійцями на місцях відбувалась постійна взаємодія, яка давала можливість вирішити багато проблемних питань існування та діяльності партії у всіх її ланках. Так, в одному з перших номерів газети, подільські партійці давали свою оцінку новому періодичному виданню партії. Вони інформували про одне із зібрань, на якому учасники висловили своє ставлення до органу. В існуванні газети вони не вбачали ніякої фракційної ворожнечі та вважали за необхідне продовжити роботу «Правди», оскільки «вона відповідає запитам широких мас, може розбурхати і сприяти створенню організаційних ланок...» (Что делается на местах, 1908, с. 12). Такого спрямування відгуки використовувались редакційною колегією для популяризації газети та завоювання авторитету серед читачів, яким газета надсилалась. Схожі повідомлення про підтримку видавництву газети спостерігаємо і з інших місцевих організацій Російської імперії.

Перші декілька номерів газета виходила як друкований орган Спілки, проте у зв'язку з протестом її Закардонної групи, яка у жовтні 1908 р. відмовила газеті у будь-якій допомозі, починаючи з третього номера вона перетворилася в незалежний соціал-демократичний орган. Редакція заявила, що «віднині вона стає газетою міського і сільського пролетаріату і не пов'язана із будь-якою місцевою чи обласною організацією» (Сокольников, 1996, с. 480). **Із цього моменту «Правда»** переформатувала своє змістовне наповнення, охопивши

увагою територію всієї Російської імперії, а повідомлення з області діяльності УСДС, а особливо Поділля стали рідкістю. Більша увага приділялась організаціям Бунду та РСДРП на території Наддніпрянщини, де центром активної їх діяльності були великі промислові центри Півдня та Сходу України.

З початком видання газети, редколегія позиціонувала своє видання як орган, що мав за мету об'єднати розрізнені партійні організації в єдину силу. Проте всередині партійна боротьба за вплив у РСДРП, за кошти партії, постійні «провали» в партійних організаціях призвели до постійних конфліктів між фракціями РСДРП. Конфронтація набула апогею в 1911 р. Один з редакторів газети надіслав звіт до газети про стан організацій, який був опублікований в двадцятому номері «Правди» у кореспонденції «З району «Спілки»». Кореспондент інформував, що йому довелось проїхати Чернігівську, Полтавську, Київську та Подільську губернії, в яких відновлювалась партійна робота. Водночас майже всюди спілчани цікавились: «що тепер робиться?». Вони висловлювали нарікання на партійні верхи: «чому вони так гризуться, а на місцях соціал-демократи працюють дружньо разом?» Рядові партійці вважали, що потрібно всіма силами працювати, а не відштовхувати робітників від партії міжфракційними суперечками (Что делается на местах, 1911, с. 5). Такі міркування місцевих партійців засвідчували, що партійні еліти, які перебували в еміграції, намагались вирішити свої вузько фракційні завдання. Проте вони не зважали на становище партійних організацій на місцях, які переживали не найкращі часи своєї діяльності, постійно ризикуючи бути ув'язненими та висланими, або стикаючись із боротьбою за «серця» пролетаріату з іншими партіями революційного спрямування, як до прикладу соціалістами-революціонерами.

Розуміючи складність налагодження партійної роботи в регіонах, відсутність відповідної літератури, досвідчених агітаторів та організаторів, а також усвідомлюючи важливість допомоги рядовим колегам та широкої агітації серед пролетаріату і селян, які становили основу партії, редколегія активно допомагала партійним керівникам в Російській імперії. В одному з останніх номерів редакція «Правди» звернулась до подільських товаришів і висловила повну готовність сприяти товаришам-спілківцям у їхній діяльності, спрямованій на відновлення української обласної організації РСДРП (Открытое письмо, 1911, с. 2). Таким чином, редколегія вирішувала декілька проблем соціал-демократичної роботи: 1) акцентувала увагу на допомозі колегам-партійцям незалежно від фракційної приналежності; 2) втілювала в життя ідею партійної єдності та переконувала значну частину рядових соціал-демократів, робітників і селян у важливості такої роботи; 3) готувала підґрунтя для підтримки представниками з регіонів конференції за об'єднання партії та обрання членів управлінських органів (не виключено, що члени редколегії бачили себе на чолі таких органів). Проте ліквідація друкованого органу в 1912 р. припинила співпрацю подільських діячів соціал-демократії із газетою «Правда».

Висновки. Отже, діяльності соціал-демократів на території Поділля сприяли активне зростання промислових підприємств у регіоні та збільшення чисельності робітників, які склали соціальну основу революційного руху в Російській імперії. Загальнодержавні політичні процеси, що відбувались у межах імперії Романових, відбивалися на становищі політичного руху в Подільській губернії. З'ясовано, що позафракційна газета «Правда» (1908-1912 рр.) налагодила тісний зв'язок із соціал-демократичними організаціями регіону, сприяла відновленню їхньої роботи. Це віднайшло відображення на її шпальтах. В умовах міжфракційної боротьби в середині РСДРП, опубліковані замітки в газеті засвідчували про підтримку подільськими соціал-демократами ідеї єдності партії, спільної боротьби за робітничі права в імперії. З припиненням друку газети «Правда» в 1912 р. подільські спілківці втратили можливість діяти консолідовано та залишатись потужною силою, яка б впливала на суспільне життя регіону.

Список використаних джерел і літератури:

Глушковецький, А. Л. (2010). *Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії*: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О., 400 с.

Государственный архив Российской Федерации.

Земзюліна, Н. І. (2014). Участь учнівської і студентської молоді в діяльності організації політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (21). Кам'янець-Подільський, 193–201.

К общему положению дел в области «Спилки». (1908). *Правда*. 1 (3 (16) октября), 11.

Открытое письмо к товарищам «спилковцам». (1911). *Правда*. 23 (10 (23) декабря), 2.

Положение «Правды» в партии. «Правда» и «Спилка». (1909). *Правда*. 3 (27 марта (9 апреля)), 7.

Риш, А. (1926). *Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спилки»*. Харьков: Пролетарий, 142 с.

Сарнацький, О. П. (2018). Ставлення та дії верхівки Російської імперії щодо українських політичних партій у Наддніпрянщині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Проблеми політичної історії України*, (13), 24–38.

Сокольникова, Е. (1996). *Правда. Политические партии России. Конец ХІХ – первая треть ХХ века*: энциклопедия. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 872 с.

Ткач, С. А. (2016). *Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку ХХ ст.*: (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Кам'янець-Подільський, 22 с.

Ткач, С.А. (2015). *Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку ХХ ст.* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Кам'янець-Подільський, 321 с.

Ткач, С. & Решетченко, Д. (2020). *Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття*: монографія / за наук. ред. д-ра іст. наук О. М. Федькова (у 2 кн.). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 368 с.

Федьков, О. М. (2014). Становлення української соціал-демократичної спілки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, (24). Кам'янець-Подільський, 240–254.

Федьков, О. М. (2014). Українська соціал-демократична спілка РСДРП напередодні і в період відкритого протистояння сил революції та уряду (жовтень-грудень 1905 р.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, (7). Кам'янець-Подільський, 321–331.

Федьков, О. М. (2017). *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності*: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поді. нац. ун-т імені І. Огієнка, 600 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Что делается на местах. Винницкий у. Подольской губ. (1909). *Правда*. 3 (27 марта (9 апреля)), 10.

Что делается на местах. Из области «Спилки». Подольская губ. (1909). *Правда*. 4 (14 (27) июня)), 11–12.

Что делается на местах. Из района «Спилки». (1911). *Правда*. 20 (16 (29) апреля)), 5.

Что делается на местах. М. Немиров. (1908). *Правда*. 1 (3 (16) октября)), 9.

Что делается на местах. Подольская губ. (1908). *Правда*. 2 (17 (31) декабря)), 12.

References:

Hlushkovets'kyu, A. L. (2010). *Demokratiya v provintsiyi: vybory ta diyal'nist' deputativ Podil's'koyi huberniyi u Derzhavnykh dumakh Rosiys'koyi imperiyi* [Democracy in the province: elections and activities of deputies of the Podolsk province in the State Dumas of the Russian Empire]: Monohrafiya. Kamianets-Podilskyi: PP Buynyt's'kyu O., 400 s. [in Ukrainian].

Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy Federatsii [State Archives of the Russian Federation]. [in Russian].

Zemzyulina, N. I. (2014). Uchast' uchniv's'koyi i student's'koyi molodi v diyal'nosti orhanizatsiy politychnykh partiy u Podil's'kiy huberniyi na pochatku XX st. [The participation of pupils and students in the activities of the youth organizations of political parties in the Podillia province in the early XX century]. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli*, (21). Kamianets-Podilskyi, 193–201 [in Ukrainian].

K obshchemu polozheniyu del v oblasti «Spilki» [To the general state of affairs in the field of «Spilka»]. (1908). *Pravda*. 1 (3 (16) oktyabrya)), 11. [in Russian].

Otkrytoe pismo k tovarishcham «spilkovtsyam» [An open letter to comrades «spilkovtsy»]. (1911). *Pravda*. 23 (10 (23) dekabrya)), 2. [in Russian].

Polozhenie «Pravdy» v partii. «Pravda» i «Spilka» [The position of «Pravda» in the party. «Pravda» and «Spilka»]. (1909). *Pravda*. 3 (27 marta (9 aprelya)), 7. [in Russian].

Rish, A. (1926). *Ocherki po istorii Ukrainskoy sotsial-demokraticheskoy «Spilki»* [Essays on the history of the Ukrainian Social Democratic «Spilka»]. Kharkov: Proletariy, 142 s. [in Russian].

Sarnats'kyu, O. P. (2018). Stavlennya ta diyi verkhivky Rosiys'koyi imperiyi shchodo ukrayin's'kykh politychnykh partiy u Naddnipryanshchyni naprykintsy XIX – pochatku XX st. [The staging of the leaders of the Russian Empire and the Ukrainian political parties in the Naddnipryansk region for example of the XIX – the ear of the XX century]. *Problemy politychnoyi istoriyi Ukrayiny*, (13), 24–38. [in Ukrainian].

Sokolnikova, Ye. (1996). Pravda [Pravda]. *Politicheskie partii Rossii. Konets XIX – pervaya tret' XX veka: entsiklopediya*. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 872 s. [in Russian].

Tkach, S. A. (2016). *Politychni partiyi ta orhanizatsiyi v suspil'nomu zhytti Podil's'koyi huberniyi na pochatku XX st.* [Political parties and organizations in the public life of Podolsk province in the early twentieth century] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kamianets-Podilskyyi, 22 s. [in Ukrainian].

Tkach, S.A. (2015). *Politychni partiyi ta orhanizatsiyi v suspil'nomu zhytti Podil's'koyi huberniyi na pochatku XX st.* [Political parties and organizations in the public life of Podolsk province in the early twentieth century] (*Candidate's thesis*). Kamianets-Podilskyyi, 321 s. [in Ukrainian].

Tkach, S. & Reshetchenko, D. (2020). *Partiyno-politychne zhyttya v Podil's'koyi huberniyi na pochatku XX stolittya* [Party and political life in the Podolsk province in the early twentieth century]. Monohrafiya / za nauk. red. d-ra ist. nauk O. M. Fed'kova. (u 2 kn.). Kamianets-Podilskyyi: TOV «Ruta», 368 s. [in Ukrainian].

Fed'kov, O. M. (2014). Stanovlennya ukrayins'koyi sotsial-demokratychnoyi spilky [Formation of the Ukrainian Social Democratic Union.]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, (24). Kamianets-Podilskyyi, 240–254. [in Ukrainian].

Fed'kov, O. M. (2014). Ukrayins'ka sotsial-demokratychna spilka RSDRP naperedodni i v period vidkrytoho protystoyannya syl revolyutsiyi ta uryadu (zhovten'-hruden' 1905 r.) [The Ukrainian Social Democratic Union of the RSDLP on the eve and during the period of open confrontation between the forces of the revolution and the government (October-December 1905)]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*, (7). Kamianets-Podilskyyi, 321–331. [in Ukrainian].

Fed'kov, O. M. (2017). *Ukrayins'ka sotsial-demokratychna spilka na pochatku XX st.: u poshukakh ideyno-politychnoyi identychnosti* [Ukrainian Social Democratic Union in the early twentieth century: in search of ideological and political identity]. Monohrafiya. Kamianets-Podilskyyi: Kamianets-Podilskyyi nats. un-t im. I. Ohiiienka, 600 s. [in Ukrainian].

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. [in Ukrainian]

Chto delaetsya na mestakh. Vinnitskiy u. Podolskoy gub. [What is being done on the ground. Vinnytsia district of Podolsk province]. (1909). *Pravda*. 3 (27 marta (9 aprelya)), 10. [in Russian].

Chto delaetsya na mestakh. Iz oblasti «Spilki». Podolskaya gub. [What is being done on the ground. From the «Spilka» area. Podolsk province]. (1909). *Pravda*. 4 (14 (27) iyunya)), 11–12. [in Russian].

Chto delaetsya na mestakh. Iz rayona «Spilki» [What is being done on the ground. From the «Spilka» area]. (1911). *Pravda*. 20 (16 (29) aprelya)), 5. [in Russian].

Chto delaetsya na mestakh. m. Nemirov [What is being done on the ground in Nemirov]. (1908). *Pravda*. 1 (3 (16) oktyabrya)), 9. [in Russian].

Chto delaetsya na mestakh. Podolskaya gub. [What is being done on the ground. Podolsk province]. (1908). *Pravda*. 2 (17 (31) dekabrya)), 12. [in Russian].

Отримано: 02.09.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.87-103

УДК 94:327(470+438+477)«165»

ГАЗІН Володимир – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (hvv1969@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9456-623X>

HAZIN Volodymyr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (hvv1969@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Газін, В. (2021). Москва, Варшава та Чигирин в умовах становлення віленсько-раднотської політичної конфігурації (друга половина 50-х рр. XVII ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 87–103.

МОСКВА, ВАРШАВА ТА ЧИГИРИН В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ВІЛЕНСЬКО-РАДНОТСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КОНФІГУРАЦІЇ (друга половина 50-х рр. XVII ст.)

Анотація. *Мета дослідження* – спираючись на доробок попередників і наявну джерельну базу, проаналізувати позиції та політику керівництва Московії, Речі Посполитої та України, що сформувалися під впливом Віленської та Раднотської угод 1656 р. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що вчергове в історіографії здійснюється спроба прослідкувати перебіг московсько-польсько-українського протистояння, яке набрало нових форм внаслідок укладення Віленської та Раднотської угод, та проаналізувати зусилля сторін, спрямовані на реалізацію власних державних інтересів, сконцентрованих у регіоні Центрально-Східної Європи. **Висновки.** Аналіз військово-політичної ситуації, що склалася в ЦСЄ восени 1656 – навесні 1657 р., пов'язаної з укладенням Віленської угоди та утворенням Раднотської антипольської коаліції, доводить, що вона могла привести до кардинальної зміни співвідношення сил у регіоні. Активними учасниками то-

гочасного військового та політичного протистояння стали Річ Посполита, Московія та Українська держава, які намагалися всіма засобами реалізувати свої державні інтереси. І якщо для Чигирини вони полягали в створенні умов для визволення усіх українських земель з-під влади Польщі, а для останньої гостро постало питання самого існування, то в Москві розробляли різні плани реалізації імперської ідеї. Там прагнули скористатися з кризи Речі Посполитої (тут і антипольське повстання в Україні, і шведський «Потоп»), і внутрішні протиріччя, які розхитували польсько-литовську державу, і, врешті, наступ держав Раднотської коаліції) для усунення свого головного суперника в регіоні, а в ідеалі його просто поглинути.

Ключові слова: Україна, Річ Посполита, Московська держава, міждержавні відносини, політика.

MOSCOW, WARSAW AND CHYHYRYN IN THE CONDITIONS OF THE FORMATION OF THE VILNO-RADNOT POLITICAL CONFIGURATION (the second half of the 50's of the XVII century)

Abstract. *The aim of the article is to analyze the viewpoints and front-office policy of Muscovite state, the Polish-Lithuanian Commonwealth and Ukraine, which were formed under the influence of the Compacts of Radnot and Vilno in 1656. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, versatility, integrity, and systematics, as well as the methods of analysis and synthesis, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological, are used. The scientific novelty lies in the fact that one again in historiography the attempt was made to trace the course of the Moscow-Polish-Ukrainian confrontation, which took new forms because of the Vilno and Radnot agreements and to analyze the efforts of the parties to realize their own state interests, concentrated in the region of Central Eastern Europe. Conclusions.* *The analysis of the military-political situation in CEE in the autumn of 1656-spring 1657, connected with the conclusion of the Treaty of Vilno and the formation of the Radnot Anti-Polish Coalition, shows that it could lead to a radical change in the balance of forces in the region. The active participants of the given military and political confrontation were the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovite state and Ukrainian state which tried by all means to realize their state interests. If for Chyhyryn they encompassed the creation of conditions for the liberation of all Ukrainian lands from the rule of Poland, and for the latter, the question of its very existence arose, in Moscow, various plans were developed for the realization of the imperial idea. They tried to take advantage of the crisis of the Polish-Lithuanian Commonwealth (the anti-Polish uprising in Ukraine, and the Swedish "Flood", and internal conflicts that were swinging the Polish-Lithuanian state, and, finally, the military advance of the Radnot coalition states) to eliminate their main rival in the region, and in an ideal scenario just to take it over.*

Key words: *Ukraine, The Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovite state, interstate relations, politics.*

Постановка проблеми. У 1654 р., прийнявши московську протекцію, Богдан Хмельницький, за умов краху українсько-кримського військово-політичного союзу та провалу молдавської політики, спрямованої на залучення придунайських князівств до антипольської коаліції, все ж отримав союз-

ника у боротьбі проти Речі Посполитої. Однак, невдовзі чітко означилося цілком різне бачення сторонами перспектив українсько-московського союзу. Уже в 1655 р. проявилось бажання Москви здійснити ревізію угоди 1654 р. у бік посилення своїх позицій в Україні та поступового підпорядкування собі гетьманського уряду. Врешті, нехтування інтересами України та амбіційні імперські плани московського двору призвели до започаткування у Немежі під Вільно московсько-польських мирних переговорів. Фактично, було розпочато процес руйнування антипольського об'єднання Москви та Чигирина, а відтак – військово-політичної конфігурації, що склалася в 1654 р.

Власне, в 1656 р. укладенням двох міждержавних угод, Віленської 3 листопада 1656 р. між Московією та Річчю Посполитою та Раднотської 6 грудня 1656 р. між Швецією та Трансильванією, було створено цілком нову політичну реальність, яка призвела до кардинальної зміни співвідношення сил в Центральній-Східній Європі. Дані події стали складовими жорсткого військово-політичного протистояння за домінування в регіоні. Хоча у жодній з угод в якості офіційної сторони не виступила Україна, проте вони безпосередньо торкнулися інтересів українського гетьманату, зробивши його активним учасником і віленського, і раднотського процесів. А становлення віленсько-раднотської політичної конфігурації чітко окреслило стратегічні цілі основних її учасників, зокрема, Москви, Варшави та Чигирина, які за даних умов прагнули їх реалізувати.

Дослідження різних питань, пов'язаних з Віленською та Раднотською угодами, є важливим з кількох причин. По-перше, без аналізу їх змісту та впливу на регіональну геополітику не можна скласти цілісну картину розвитку європейських процесів, які наступили в період після Тридцятилітньої війни в умовах Вестфальської системи. По-друге, враховуючи безпосередній зв'язок згаданих угод з Українською державою, та узалежнення від них реалізації ключових державних програм гетьманського уряду, без їх глибокого і всебічного дослідження, з'ясування позиції та ролі керівництва України, не можливо сформуванати цілісну картину подій Української національної революції, зокрема тих, які стосувалися зовнішньої політики, українсько-московських та українсько-польських відносин, розвитку революції на завершальному етапі гетьманування Богдана Хмельницького.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дослідження ґрунтується переважно на архівних джерелах, почерпнутих у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Російського державного архіву давніх актів (м. Москва), Архіву головних актів давніх (м. Варшава) та Бібліотеки-музею князів Чарторийських (м. Краків), а також на опублікованих документах. Слід відзначити, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії чимало зроблено в даному аспекті, спостерігається зростаючий інтерес до означеної проблематики. Зокрема, Віленська угода, її підготовка, перебіг самих московсько-польських переговорів, місце в них «українського питання» та результати

проаналізовані в монографії та низці статей Я. Федорука. Основні напрямки зовнішньої політики українського гетьманату, зокрема пов'язані із зазначеними угодами, досліджувалися В. Горобцем, В. Смолієм та В. Степанковим, Т. Чухлібом. А. Гурбик присвятив ряд публікацій власне Раднотському договору, участі українського гетьманату в Раднотській антипольській коаліції. Серед російських істориків увагу означеним питанням приділяли Б. Флоря, Т. Таїрова-Яковлева. У польській історіографії – З. Вуйцік.

Мета статті. У даній статті здійснюється спроба проаналізувати позиції та політику керівництва Московії, Речі Посполитої та України, що сформувалися під впливом Вільна та Радноту.

Виклад основного матеріалу. 3 листопада 1656 р. завершилася робота Віленської московсько-польської комісії. Між Варшавою та Москвою було встановлено перемир'я, умовами якого стали елекція Алексея Михайловича на польський престол ще за життя чинного короля Яна Казімежа (рішення про це мало бути прийняте наступним сеймом Речі Посполитої) та утворення московсько-польської антишведської коаліції. Окремо зазначалося, що умов цього перемир'я мали дотримуватися українські козаки («жодних зачіпок та наїздів від царської величності війська і від жовнірів, а ні від козаків запорозьких не має чинитися») (Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA), f. 79, d. 1, b. 88, p. 476–484.; The Central Archives of Historical Records in Warsaw (CAHR), f. 354, d II, b. 20, p. 285–286; The Princes Czartoryski Library in Krakow (PCzL), s. 2111/IV, p. 35–36; Brostovskiy, 1866, p. 540; Complete collection of laws of the Russian Empire, by order of the Emperor Nicholas Pavlovich, compiled, p. 406–410; Saganovich, 1995, p. 62; Kubala, 1917, p. 404–406).

В «українському питанні», яке впродовж всього переговорного процесу було одним з «каменів спотикання», які не давали змоги досягти сторонам згоди, було погоджено його вирішення відкласти до часу обрання царя на польський престол. На час же перемир'я для Війська Запорізького запроваджувалися обмеження, щоб «...козаки запорозькі не лише за межі, у статтях білоцерківських визначені, не втікали, і в володіннях короля його милості Корони польської і Великого князівства Литовського шкоди ніякої... не робили» (Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the archaeological commission (ASWR), 1873, p. 397).

Яким же був результат Вільна для сторін переговорів?

Головним досягненням для Москви стала примарна обіцянка корони для Алексея Михайловича, а також домовленість про спільний (Москви та Польщі) виступ проти Швеції. Також як здобуток можна розцінювати рішення територіального питання згідно принципу *uti possidetis* («як володієте, так і володійте») (Chukhlib, 2003, p. 91), що означало визнання за Москвою усіх її завоювань у Литві, Білорусі та збереження протекторату над козацькою Україною. Це при тому, що у Варшаві на початку переговорів наполягали на поверненні до умов Полянівського договору.

Водночас, не можна не погодитися з міркуванням угорського вченого Ш. Гебеї, що царські послі виявилися вельми недалекоглядними й допустилися ряду грубих помилок, не звернувши уваги на юридичні умови, а також правові труднощі скликання сейму (Gebei, p. 39–40). **Власне це стало наслідком їх намагання будь-що домогтися найшвидшого підписання угоди з поляками на умовах передачі Алексею Михайловичу польської корони.**

У Варшаві, своєю чергою, вважали договір з Московією безумовним своїм успіхом. Перемир'я давало змогу завершити війну на два фронти, відновити боєздатність війська, а також системи державного управління. Можливим стало зосередження усіх сил проти шведів та звільнення захоплених ними польських територій (Nagielski, 2014, p. 105). Цей успіх вартував і обціанок царським послам польської корони, і того, що повернення втрачених земель (литовських, білоруських та українських) відтерміновувалося. Звичайно, відновлення влади Речі Посполитої на цих територіях можливим було за умови коронації Алексея Михайловича на престол Корони Польської та Великого князівства Литовського. Однак, це згодом могло загрожувати ліквідацією шляхетської демократії, парламентаризму, а відтак – самої Польсько-Литовської держави. Однозначно позитивним наслідком віленських переговорів у Варшаві вважали створення коаліції з Московією проти Швеції (Pernal, 2013, p. 183).

Україна не виступала стороною переговорів, а її послі навіть не були допущені до засідань віленської комісії. У документах за наслідками переговорів у Вільному ніде не зазначалося про повернення українських земель під польську владу. Також московські послі показово демонстрували наміри її захищати. Однак, у ході кулуарних (неофіційних) розмов обговорювали можливість досягнення компромісу між Польщею та Московією в «українському питанні». Врешті, питання, що стосувалися України було відкладено до наступного сейму (Pernal, 2013, p. 183).

Польсько-московська угода викликала тривогу в Чигирині. Гетьманські послі змалювали вкрай сумні її перспективи для Війська Запорозького. Покладаючись на інформацію від польських комісарів, вони стверджували що Москва погодилася на мир саме на умовах Полянівського договору (ASWR, 1861, p. 555–556).

Інформація про хід та результати переговорів, надана гетьманові Р. Гапоненком, вкрай його розлютила. В емоційному пориві він погрожував розірвати угоду з Московією та шукати турецької протекції, для чого оголосив про скликання старшинської ради (ASWR, 1861, p. 553).

Безумовно, політика царського уряду, яка врешті-решт вилилася у Віленську угоду, цілком випливала з курсу Москви, кінцевою метою якого знищення Речі Посполитої як держави та включення її територій до володінь (імперії) Романових. Він передбачав декілька етапів. На першому мало відбутися утвердження Романових на польському престолі. Другим етапом мало б стати проведення (в умовах коли власне Польща й Литва займали б місце підлеглого партнера (Florya, 2000, p. 14)), реформи політичної системи Речі Посполитої,

у ході якої було б забезпечено перехід престолу в спадок по лінії Романових. У ході третього етапу мало б відбутися остаточне включення територій Речі Посполитої до Московської держави. Це мало остаточнo зняти й «українське питання». Врешті мали бути досягнуті дві стратегічні мети Москви – ліквідовано одного з головних суперників в ЦСЄ – Річ Посполиту і сформовано територіальну основу майбутньої слов'яно-православної імперії.

Проте, досягши перемир'я та задекларувавши його умови, Москва та Варшава «загрузли» на шляху їх реалізації. Практичне втілення положень Віленської угоди, у чому була найбільше зацікавлена Москва, наштовхнулося на протидію з боку значної частини польської верхівки, керівництва ряду європейських держав та католицької церкви. Також істотний вплив здійснював і український чинник.

Слід відзначити, що у Варшаві ще в ході роботи віленської комісії, коли над Річчю Посполитою нависла реальна загроза, у владних колах тривала гостра дискусія щодо доцільності принесення корони в жертву заради перемир'я. Коли ж воно було встановлене, різко зросла кількість противників передачі корони представнику династії Романових (Pernal, 2013, p. 185). У Варшаві зайняли вичікувальну позицію. Сейм, обіцяний на кінець 1656 – початок 1657 р., так і не відбувся. Проти обрання православного царя на польський престол категорично виступило керівництво католицької церкви. Свою позицію означив і сам король Ян Казімеж, який назвав аж 21 причину, які унеможливлювали передачу польської корони Романову. Серед інших, зокрема, йшлося і про загрозу розриву з традиційним союзником – Австрією (Solovev, 1990, p. 36–37). **Останню жодним чином не влаштувало сходження** Алексея Михайловича на польський престол. Там мали свої плани стосовно польської корони (Wójsnik, 1982, p. 211).

Зближення Москви й Варшави також могло спричинити до погіршення відносин з Кримом. Там виказували стурбованість з самого початку віленських переговорів, а по завершенні відкрито виступили проти реалізації положень Віленської угоди (RSAAA, f. 79. d. 1, 1656, c. 25, p. 348; Wójsnik, 1959, p. 33–34).

Хоча Україна не виступала стороною переговорів, а також безпосередньо не фігурувала в польсько-московських домовленостях, однак власне сама угода та перспективи її практичного втілення не могли не торкатися інтересів Чигирини.

Недопущення представників Хмельницького до засідань віленської комісії, суперечлива інформація щодо перебігу самих переговорів та змісту домовленостей, очевидні намагання Москви та Варшави вирішити свої проблеми коштом Війська Запорозького (у Чигирині були переконані, що Україна була віддана «... як і раніше у володіння ляхам») (Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people 1648–1658 pp., 2015, p. 113), змушували гетьмана вжити рішучих контрзаходів, що мали мінімізувати негативні для Війська Запорозького наслідки московсько-польського порозу-

міння. Головний їх негатив – відмова Москви від продовження війни проти Польщі, що вкрай ускладнювало боротьбу за звільнення всіх українських земель з-під польської влади.

Насамперед, український гетьман намагався вплинути на московську позицію. У численних листах та під час зустрічей з царськими послами він продовжував переконувати їх, що Польща не відмовляється від антимосковської політики, звертав увагу на інтриги з боку Варшави (Central State Historical Archive of Ukraine (CSHAU), f. 1407, d. 2, с. 192), вказував на таємні переговори поляків з Туреччиною (CSHAU, f. 1407, d. 2, с. 202).

Як контрзахід проти Віленської угоди варто розглядати участь козацької України (всупереч московської політики та положень Віленської угоди) в Раднотській антипольській коаліції. Її приєднання до антипольського об'єднання Швеції та Трансільванії відбулося ще в ході віленських переговорів, (17 вересня 1656 р. в трансільванському місті Дюлафехерварі було підписано договір між Військом Запорозьким і Трансільванією (ASWR, 1861, р. 546–547; Acts collected in the libraries and archives of the Russian Empire by the archaeological expedition of the Imperial Academy of Sciences, 1836, р. 178–179; Rudawski, 1855, р. 222–223; Khavanova, 2007, р. 349–350).), що, фактично, стало виявом ставлення гетьмана до самого факту проведення польсько-московських мирних переговорів. А 25 вересня до Хмельницького зі Стокгольма було направлене посольство Якоба Тернешельда та Готарда Веллінга. Його метою було вироблення умов майбутнього шведсько-українського договору, який передбачав визнання Швецією незалежності Української держави: посли мали «переконати козаків скласти цілком вільну державу, ні від кого не залежну, проте таку, що знаходиться під протекцією королівської величності (Карла X Густава – В. Г.)». Договір про протекцію передбачав також участь українського війська у воєнних кампаніях Швеції, будь то проти Москви, чи Польщі. Посли прикладали зусилля й для того, щоб розірвати московсько-український союз. Зокрема, акцентували увагу на неправомірних діях з боку Москви стосовно Швеції, коли цар «...без жодних підстав на те напав на володіння його королівської величності і за відсутності короля став воювати їх варварськи і у вищій степені тиранічно». При цьому наголошувалося, що дії Москви суперечать інтересам Війська Запорозького, зверталася увага на неправомірне включення до царських титулів українських земель (Волині, Поділля), «територій, які ніколи не належали до Великого князівства Московського», чим висловлює свої претензії на ці землі (Acts collected in the libraries and archives of the Russian Empire by the archaeological expedition of the Imperial Academy of Sciences, 1836, р. 155–156, 159–160).

Будучи зв'язаною договором про дружбу з Трансільванією Україна де-факто стає учасником трансільвансько-шведської антипольської коаліції, утвореної 16 грудня 1656 р. в угорському місті Радноті (Acts collected in the libraries and archives of the Russian Empire by the archaeological expedition of the Imperial Academy of Sciences, 1836, р. 185). Як зазначав Л. Кубаля, «...уклав-

ши союз з Ракочі, виношував план захопити цілу Русь Червону аж по Віслу, де споконвічно віра руська існувала та мова руська утримувалася» (Kubala, 1917, р. 185). **10 січня 1657 р. гетьман направляє на з'єднання з військами семигородського князя козацький корпус під керівництвом київського полковника А. Ждановича** (Chronicle of the Seer, 1971, р. 74; Лурунські, 1991, р. 211).

У результаті успішного наступу військ Раднотської уже 28 березня було здобуто Краків, у другій половині квітня – Люблін, Подлодов, Мінськ, Венгров та Городок, а 23 травня 1657 р. капітулював Брест. На початку червня 1657 р. союзниками було здобуто Варшаву (Hurbyk, 2007, р. 204).

Польське керівництво відчайдушно намагалось врятувати ситуацію. Активно працювала дипломатія, звертаючись за допомогою до Кримського ханства й Туреччини (Sources on the history of Ukraine-Russia, р. 422–425; ASWR, 1879, р. 733–735). Спрямовувалися зусилля на австрійський двір. За допомоги Габсбургам пропонувалася польська корона (Wójcik, 1982, р. 212).

Зважаючи на вагому роль українських військ в антипольській кампанії країн Раднотської коаліції, одним з пріоритетних завдань для Польщі стало замирення з Україною. За умов загострення українсько-московських взаємин після укладення Віленського договору 1656 р., це виглядало досяжним. Таку місію було покладено на чернігівського воєводу Станіслава-Казімежа Беневського, якого вважали знавцем «настроїв козацьких» (Rawita-Gawroński, 1907, р. 8). Важливим для Варшави бачилося порозуміння з Військом Запорозьким ще до сейму, на якому мало обговорюватися питання обрання московського царя на польський престол. У разі позитивного результату місії Беневського Польща отримала б перевагу в подальших переговорах з Москвою («збити Москві її пиху») та уникнути виконання віленських умов (Hrushevskiy, 1997, р. 1333–1334, 1336; Rawita-Gawroński, 1907, р. 8; Wójcik, 1957, р. 374–375; Wójcik, 1959, р. 33). **Врешті поляків влаштовував нейтралітет Війська Запорозького в польсько-московському протистоянні** (Sources on the history of Ukraine-Russia, 1911, с. 420–422).

Результати посольства (Беневській прибув до Чигирини 20 березня 1657 р.) виявилися доволі позитивними (CAHR, f. 354, d. 16, s. LL 33, р. 99–101; Monuments published by the Provisional Commission for the Analysis of Ancient Acts, imperially established under the Governor-General of Kiev, Podolsk and Volyn (Monuments), 1852, р. 136–137; Rawita-Gawroński, 1907, р. 10). Сам Хмельницький у листі до короля, в якому дякував за надіслану грамоту «...з оголошенням своєї милості і пробаченням проступків», висловив задоволення результатами переговорів, під час яких сторони «...старалися всіма мірами, щоб і гідність вашої королівської милості залишилася недоторканою, і наші вольності не були порушені». І хоча, як зазначив гетьман, «...бажання вашої королівської милості не виконані остаточно», на що були вагомі причини, він висловив надію на позитивне розв'язання всіх українсько-польських проблем під час наступних переговорів (Monuments, 1852, р. 138–140; Rawita-Gawroński, 1907, р. 10). У Варшаві це викликало захоплення

(Rawita-Gawroński, 1907, p. 13). Ян Лещинський у листі до краківського столбника в середині червня 1657 р. з оптимізмом повідомляв, що «з козаками є певний мир» (PCzL, s. 388, p. 155; Kubala, 1922, p. 520). Загалом, як зазначає А. Перналь, переговори, проведені Беневським заклали ґрунт для примирення (Pernal, 2013, p. 203).

Насамкінець, об'єктом польської дипломатії виступає також Москва. Останню у Варшаві прагнули підштовхнути до активних дій проти Швеції. Також через Москву намагалися вплинути на позицію Хмельницького. Уже в березні до Москви було відправлено королівського посланця І. Боньковського [Sources on the history of Ukraine-Russia, 1911, p. 434–435; Pernal, 2013, p. 186], а від коронних і литовських вельмож – Комара та Кучерського (Bantysz-Kamenskiy, 1897, p. 132). У квітні туди прибув новий королівський посланець Я. Шумовський (PCzL, s. 2104/III, p.15–19), а в травні 1657 р. – К. Монтремовіч (Horobets, 2001, p. 145–146). Останній, зокрема, передав царю королівську грамоту, в якій містилося прохання змусити Хмельницького порвати з шведським королем та трансільванським князем (Verstiuk, Horobets, Tolochko, 2004, p. 145). З метою максимальної дискредитації Хмельницького в царських очах, посла звертали увагу на угоду гетьмана з Трансільванією, яка передбачала передачу польської корони Д'єрду II Ракочі. Наголошували, що це є прямим порушенням віленських домовленостей та фактичною зрадою царю (Hrusevskiy, 1999, p. 1353; Pernal, 2013, p. 186). А С. Медекша, направлений до Москви на початку серпня 1657 р., мав переконати царське керівництво, що саме дії українського гетьмана є основною перешкодою для скликання сейму, який мав би затвердити віленські постанови (Medeksza, 1875, p. 186–187).

Хоча розрахунки керівництва Речі Посполитої були цілком обґрунтованими (Москва згідно положень Віленської угоди мала б виступити союзником Речі Посполитої в боротьбі зі шведами та змусити Хмельницького, як свого васала, відмовитися від участі в антипольських діях), очікуваної реакції від царського уряду, окрім загальних декларацій про засудження дій Раднотської коаліції, не послідувало. Таку позицію Кремля можна пояснити тим, що успіхи коаліціантів у війні з поляками певною мірою сприяли реалізації його планів. Катастрофічне погіршення становища Речі Посполитої створювало можливості для тиску на її керівництво з метою прискорення практичної реалізації віленських домовленостей. Мета примусити Польщу до виконання статей угоди стає домінуючою в політиці Москви впродовж 1657 – першої половини 1658 р.

Так, стосовно Польщі царський уряд вдається до тактики тиску й шантажу. Користуючись із ситуації, у Москві прагнули добитися якнайшвидшого скликання сейму й давали зрозуміти, що початок активних військових дій московських військ проти Швеції безпосередньо залежить від оперативності Варшави у питанні обрання царя на польський престол. Про це говорив стряпчий Кліментій Ієвлев, який відбув до столиці Польщі на початку березня 1657 р. (Documents about the liberation war of the Ukrainian people

(Documents), 1965, p. 72; Bantysh-Kamenskiy, 1897, p. 132; Kubala, 1917, p. 436). Власне, однією з центральних під час його зустрічей з різними польськими посадовцями та й самим королем виступили тема політики українського гетьмана (Documents, 1965, p. 91–92).

Здійснюючи тиск на польський королівський двір, Москва традиційно прагнула заручитися підтримкою з боку литовської еліти, в якій вбачала свого союзника. Дійсно, частина литовської та білоруської шляхти зайняла відкрито колаборантські позиції. За відповідні «царські ласки» вона готова була визнати зверхність царя. У Москві по відношенню до литовців вдавалися до спроб підкупу. Там не скупилися на обіцянки, подарунки й хабарі. Уже невдовзі після підписання Віленської угоди, 14 листопада 1656 р. царем було відправлено стольника Матвеева і піддячого Первільєва з відповідними пропозиціями в Литву до польного гетьмана Госєвского (Perova, 1998, p. 22). На початку 1657 р. подібні дії спрямовувалися й стосовно Сапеги, до якого прибув А. Нестеров (RSAAA, f. 79, d. 1, 1656, с. 44.). Тоді ж знову до Госєвского вкотре було направлено Матвеева (RSAAA, f. 79, d. 1, 1656, с. 43, p. 9–12; Bantysh-Kamenskiy, 1897, p. 131–132).

Слід відзначити, що якщо серед польських можновладців було важко очікувати на стійку підтримку ідеї обрання царя на польський престол, то у середовищі литовської знаті ситуація була іншою. Той же Госєвській говорив Матвееву: «Я готовий присягнути великому государю, готовий присягнути, що буду старатися для проголошення його спадкоємцем короля Яна Казімежа... Якщо государ дасть мені грошей, то я стану закликати начальних людей і військо таємно і присягу дам за всіх» (Kubala, 1922, p. 124; Solovev, 1990, p. 37–38).

Стосовно козацької України московська політика визначалася кількома факторами. Так, на кінець 1656 – на початок 1657 р. намітилися серйозні протиріччя з Чигирином у Білорусі. Успішні дії українського корпусу під керівництвом спочатку Івана Золотаренка, а пізніше – полковника Івана Нечая, встановлення контролю над значною територією з містами Старий Бихів та Чауси, створили передумови для її включення до складу Війська Запорозького. Це жодним чином не відповідало планам Москви. Там розглядали усі території, які були зайняті і московськими, і українськими військами, в якості земель «дарованих Богом» царю. Відтак, царське керівництво розпочало тиснути на Хмельницького з вимогою вивести козацькі полки з Білорусі (ASWR, 1873, p. 179).

Другою важливою проблемою, яка постала в цей час в московсько-українських відносинах, була власне участь козацьких полків у війні Раднотської коаліції проти Польщі. При цьому, демонструючи на вимогу поляків активність (упродовж першої половини 1657 р. відбулося п'ять московських посольств до Чигирини) (Verstiuk, Horobets, Tolochko, 2004, p. 72; Horobets, 2001, p. 145) у Москві не поспішали вдаватися до якихось рішучих дій, хоча тема участі українських полків у поході проти Польщі повсяк-

час піднімалася. Про це йшлося уже під час згадуваного візиту до Чигирин А. Лопухіна (в січні 1657 р.) (ASWR, 1875, р. 393). У царській грамоті до гетьмана, яку до Чигирин привіз В. Кікін, висловлювалася похвала за пильність та віддану службу, проте й містилося застереження, що дії українських військ мають носити виключно оборонний характер, щоб не дати приводу полякам звинуватити Москву в недотриманні домовленостей. При цьому говорилося, що якщо ж король так і не збере обіцяного сейму, тоді цар «...зі всіма своїми військами рушить на Польщу і гетьману пришле наказ виступати» (Hrushevskiy, 1997, р. 1346–1348). Цікавим бачиться наказ Кікіну, щоб той в разі, коли гетьман скаже, що вже вчинено договір з Ракочі і що війська уже виступили в похід проти поляків, передав наказ Хмельницькому, щоб «...все що вони в тім поході заберуть у польського короля, визначні коронні городи, чи то по обох берегах Вісли, чи при угорській границі. – нехай ними володіє наш великий государ». Посол також мав нагадати Хмельницькому його слова про готовність послати в Польщу 300-тисячне військо і посадити царя на польський трон й закликати того пригадати свою обіцянку, вчинити щоб «...Корона Польська з Великим князівством Литовським була під царською рукою» (RSAAA, f. 124, d.1, 1657, с. 4, р. 1–25; ASWR, 1861, р. 597–601; Hrushevskiy, 1997, р. 1349). М. Грушевського зацікавила вказана царська інструкція саме через подвійну політику царського уряду, коли, з одного боку, він докоряє гетьману за його союз з Ракочі, але, з другого, – дає свою згоду на операції проти Польщі за умови, що всі захоплені території перейдуть під владу Москви (Hrushevskiy, 1997, р. 1350).

У Москві не поспішали якимось чином реагувати на дії українського гетьмана, сподіваючись, що в разі успіхів військ Хмельницького, буде створено реальний шанс отримати польську корону. Однак, там не могли не розуміти, що успіхи Раднотської коаліції у війні з Польщею створювали такі ж шанси на сходження на польський престол і для Д'єрдя II Ракочі, а, як уже показувала практика, Хмельницький прагнув визволити землі включити до складу Війська Запорозького. Очевидно, московські урядовці більше розраховували, що під тиском небезпеки шведсько-трансільвансько-українського вторгнення в Польщу, поляки, шукаючи захисту з боку Москви, стануть поступливішими в питанні реалізації віленських домовленостей щодо корони.

Висновки. Аналіз військово-політичної ситуації, що склалася в ЦСЄ восени 1656 – навесні 1657 р., пов'язаної з укладенням Віленської угоди та утворенням Раднотської антипольської коаліції, доводить, що вона могла привести до кардинальної зміни співвідношення сил в регіоні. Активними учасниками тогочасного військового та політичного протистояння стали Річ Посполита, Московія та Українська держава, які намагалися всіма засобами реалізувати свої державні інтереси. І якщо для Чигирин вони полягали в створенні умов для визволення усіх українських земель з-під влади Польщі, а для останньої гостро постало питання самого існування, то в Москві роз-

робляли різні плани реалізації імперської ідеї. Там прагнули скористатися з кризи Речі Посполитої (тут і антипольське повстання в Україні, і шведський «Потоп», і внутрішні протиріччя, які розхитували польсько-литовську державу, і, врешті, наступ держав Раднотської коаліції) для усунення свого головного суперника в регіоні, а в ідеалі його просто поглинути.

Список використаних джерел і літератури:

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (1861). (3). Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша. 620 с.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (1873). (7). Санкт-Петербург: Тип. В. В. Пратц. 398 с.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (1875). (8). Санкт-Петербург: Тип. В. В. Пратц. 419 с.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (1879). (11). Санкт-Петербург: Тип. М. Этингера. 820 с.

Акты, собранные в библиотекахъ и архивахъ Россійской имперіи археографическою экспедиціею Императорской академіи наукъ (1836). (4). Санкт-Петербург: Тип. П. Отд'Вленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи. 500 с.

Бантыш-Каменский, Н. Н. (1897). *Обзор внешних сношений Россіи (по 1800 г.)*. (3). Москва: Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 319 с.

Бростовский, П. К. (1866). *Дневник дороги на Комиссию в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссії наскоро списаного. Сборник Муханова*. (2-е изд.). Санкт-Петербург, 483–542.

Верстюк, В. Ф., Горобець, В. М. & Толочко, О. П. (2004). Українські проекти в Російській імперії. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. (в 3-х т., Т.1). Київ: Наук. думка, 510 с.

Тебей, Ш. *Трансильванско-русские отношения в XVII в.* URL: http://www.russtudies.hu/php/upload/File/06Gebei-OR_kesz_jav.pdf (дата звернення: 22.04.2012 р.).

Горобець, В. (2001). *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665*. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН України, 533 с.

Горобець, В. (2017). *Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг та поразок*. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 480 с.

Грушевський, М. С. (1997). *Історія України-Руси*. (в 11 т., 12 кн., Т.9-2). Київ: Наук. думка, 776 с.

Гурбик, А. (2007). Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. *Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. (сс. 196-222). Київ: Ін-т іст. Укр. НАН України.

Дзира, Я. І. (Підг. вид.). (1971). *Літопис Самовидця*. Київ: Наук. думка, 208 с.

Документи про визвольну війну українського народу. 1648-1654 рр. (1965). Київ: Наук. думка, 827 с.

Кордуба, М. (Упорядн.). (1911). *Жерела до історії України-Руси*. (12). Львів: Друк. Наукового товариства імені Шевченка, 546 с.

Липинський, В. (1991). *Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 346 с.

Мицик, Ю. (Упорядн.). (2015). *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.* (Т. 4: 1655-1658 рр.). Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 540 с.

Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторь. (1852). (3). Киевъ: Университетская тип., 438 с.

Перналь, А. (2013). *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 рр.* Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 400 с.

Перова, О. А. (1998). К истории русско-польских дипломатических отношений середины XVII в.: посольства стольника А. С. Матвеева к литовскому гетману В. К. Гонсевскому 1656 и 1657 гг. *Проблемы истории России.* (т. 2, сс. 20-33). Екатеринбург: Волот.

Полное собрание законов Российской имперіи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. (1830). (собр. I. с 1649 по 12 декабря 1825 года, т. 1). Санкт-Петербургъ: Тип. II Отдѣленія Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1029 с.

Российский государственный архив древних актов.

Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссиею. (1884). (8). Санкт-Петербургъ: Тип. Ф. Г. Елкомскаго и К°, 1292 с.

Сагановіч, Г. (1995). *Невядома вайна: 1654–1667.* Менск: Навука і тэхніка, 144 с.

Смирнов, В. Д. (1887). *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века.* Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани. 772 с.

Соловьев, С. М. (1990). *История России с древнейших времен. Сочинения.* (в 18 кн., кн. 6, т. 11-12). Москва: Мысль, 671 с.

Федорук, Я. (2003). Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656). *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)* (сс. 796-861). Київ: Смолоскип.

Флоря, Б. Н. (2000). 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности Русской и украинской дипломатии в эти годы. *Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века* (сс. 9-23). Москва: Ин-т славяновед. РАН.

Флоря, Б. Н. (2010). *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.).* Москва: Индрик, 656 с.

Хаванова, О. В. (2007). Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века* (сс. 341-365). Москва: Гуманитарий.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Чухліб, Т. (2003). *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* Київ: Ін-т іст. Укр. НАН України, 518 с.

Шевченко, Ф. П. (2014). Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия. *Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження)* (сс. 41-318). Київ: Ін-т іст. Укр. НАН України.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Biblioteka Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie.

Kubala, L. (1917). *Wojna brandenburska I najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*. Szkiców historycznych. (V). Lwów: H. Altenberg, G. Seueart, E. Wende i SP, 439 s.

Kubala, L. (1922). *Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660*. Szkiców historycznych. (VI). Lwów: Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 651 s.

Medeksza, S. F. (1875). *Księga Pamiętnicza wydarzeń zaszczytłych na Litwie 1654–1668*. Kraków: W drukarni C. K. Uniwersytetu Jagiell, 526 s.

Nagielski, M. (2014). Rywalizacja polsko-rosyjska w dobie potopu w kontekście wojny obu państw ze szwecją w latach 1656–1661. *Петербуржские славянские и балканские исследования*, 1 (январь–июнь), 98–117.

Rawita-Gawroński, F. R. (1907). *Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej*. Kraków: G. Gebethner i Spółka, 93 s.

Rudawski, W. J. (1855). *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.* (2). Petersburg, Mohylew: Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 459 s.

Wójcik, Z. (1982). Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699). *Historia dyplomacji polskiej*. (2, ss. 163–330). Warszawa: PWN.

Wójcik, Z. (1957). Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. (1, ss. 331–378). Warszawa: PWN.

Wójcik, Z. (1959). *Traktat andruszowski i jego geneza*. Warszawa: PWN, 281 s.

References:

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye arkeograficheskoyu komissiyeyu [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the archaeological commission]. (1861). (3). Sankt-Peterburg: Tip. P. A. Kulisha. 620 c. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye arkeograficheskoyu komissiyeyu. (1873). (7). Sankt-Peterburg: Tip. V. V. Pratts. 398 c. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye arkeograficheskoyu komissiyeyu. (1875). (8). Sankt-Peterburg: Tip. V. V. Pratts. 419 s. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye arkeograficheskoyu komissiyeyu [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the archaeological commission]. (1879). (11). Sankt-Peterburg: Tip. M. Etingera. 820 c. [in Russian].

Akty, sobrannyye v bibliotekakh i arkhivakh Rossiyskoy imperii arkeograficheskoyu ekspeditsiyeyu Imperatorskoy akademii nauk [Acts collected in the libraries and archives of the Russian Empire by the archaeological expedition of the Imperial Academy of Sciences]. (1836). (4). Sankt-Peterburg: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Ye. I. V. Kantselyarii. 500 s. [in Russian].

Bantysh-Kamenskiy, N. N. (1897). *Obzor vneshnikh snosheniy Rossii (po 1800 g.)* [Review of external relations of Russia (up to 1800)]. (3). Moskva: Tip. E. Lissnera i Yu. Romana, 319 s. [in Russian].

Brostovskiy, P. K. (1866) *Dnevnik dorogi na Komissiyu v Vilnu 1656 goda, s samogo akta Komissii naskoro spisnogo* [Diary of the road to the Commission in Vilna in 1656, from

the very act of the Commission hastily written off]. *Sbornik Mukhanova*. Sankt-Peterburg, 483–542 [in Russian].

Verstiuk, V. F., Horobets, V. M. & Tolochko, O. P. (2004). Ukrainski proekty v Rosiiskii imperii [Ukrainian projects in the Russian Empire]. *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi*. (v 3-kh t., T.1). Kyiv: Nauk. dumka, 510 s. [in Ukrainian].

Gebei, Sh. *Transilvansko-russkie otnosheniya v XVII v.* [Transylvanian-Russian relations in the 17th century]. Retrieved from http://www.russtudies.hu/php/upload/File/06Gebei-OR_kesz_jav.pdf [in Russian].

Horobets, V. (2001). *Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychnoi lehitymsii: stosunky z Moskvou i ta Varshavou, 1654–1665* [The elite of Cossack Ukraine in search of political legitimacy: relations with Moscow and Warsaw, 1654–1665]. Kyiv: In-t ist. Ukr. NAN Ukrayiny, 533 s. [in Ukrainian].

Horobets, V. (2017). *Zirky ta tereny kozatskoi revoliutsii. Istoriia zvytiakh ta porazok* [Stars and territories of the Cossack revolution. History of victories and defeats]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia», 480 s. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1997). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Russia] (v 11 t., 12 kn., T.9-2). Kyiv: Nauk. dumka, 776 s. [in Ukrainian].

Hurbyk, A. (2007) *Osnovni etapy ta naslidky pokhodu ukrainskykh viisk v Polshchu 1657 r.* [The main stages and consequences of the march of Ukrainian troops in Poland in 1657.]. *Terra Cossacorum: studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy*. Naukovyi zbirnyk na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valerii Stepankova. (ss. 196-222). Kyiv: In-t ist. Ukr. NAN Ukrayiny, [in Ukrainian].

Dzyra, Ya. I. (Pidh. vyd.). (1971). *Litopys Samovydsia* [Chronicle of the Seer]. Kyiv: Nauk. dumka. 208 s. [in Ukrainian].

Dokumenty ob osvoboditelnoy voyne ukrainskogo naroda [Documents about the liberation war of the Ukrainian people]. 1648–1654 gg. (1965). Kyiv: Nauk. Dumka, 827 c. [in Russian].

Korduba, M. (Uporiadn.). (1911). *Zherela do ystorii Ukrainy-Rusy* [Sources on the history of Ukraine-Russia]. (12). Lviv: Druk. Naukovoho tovarystva ymeni Shevchenka. 546 s. [in Ukrainian].

Lypynskiy, V. (1991). *Ukraina na perelomi 1657–1659. Zamitky do istorii ukrainskoho derzhavnogo budivnytstva v XVII-im stolitti* [Ukraine at the turn of 1657–1659. Notes on the history of Ukrainian state building in the XVII century]. Filadelfia: Skhidno-Yevropeiskiy doslidnyi instytut im. V. K. Lypynskoho, 346 s. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (Uporiadn.). (2015). *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.* [Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people 1648–1658]. (T. 4: 1655–1658). Kyiv: In-t ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. 540 s. [in Ukrainian].

Pamyatniki, izdannye Vremennoy Komissieyu dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennoy pri Kievskom, Podolskom i Volynskom General-Gubernatore [Monuments published by the Provisional Commission for the Analysis of Ancient Acts, imperially established under the Governor-General of Kiev, Podolsk and Volyn]. (1852). (3). Kyiv: Universitetskaya tip., 438 s. [in Russian].

Pernal, A. (2013). *Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina: dyplomatychni vidnosyny 1648–1659 rr.* [The Commonwealth of Two Nations and Ukraine: Diplomatic Relations of 1648–1659]. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Akademiia», 400 s. [in Ukrainian].

Perova, O. A. (1998). K istorii rusko-polskikh diplomaticheskikh otnosheniy serediny XVII v.: posolstva stolnika A. S. Matveeva k litovskomu getmanu V. K. Gonshevskomu 1656 i

1657 gg. [On the history of Russian-Polish diplomatic relations in the middle of the 17th century: the embassies of the steward A. S. Matveyev to the Lithuanian hetman V. K. Gonssevsky in 1656 and 1657.] *Problemy istorii Rossii*. (t. 2, ss. 20-33). Yekaterinburg: Volot. [in Russian].

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, povelaniem gosudarya imperatora Nikolaya Pavlovicha sostavlennoe [Complete collection of laws of the Russian Empire, by order of the Emperor Nicholas Pavlovich, compiled]. (1830). (sobr. I. S 1649 po 12 dekabrya 1825 goda, t. 1). Sankt-Peterburg: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1029 s. [in Russian].

Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov [Russian State Archive of Ancient Acts]. [in Russian].

Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavaemaya arkhograficheskoyu komissieyu [Russian Historical Library, published by the Archaeographic Commission]. (1884). (8). Sankt-Peterburg: Tip. F. G. Yelkomskaogo i Ko, 1292 s. [in Russian].

Saganovich, G. (1995). *Nevyadomaya vayna: 1654–1667* [Unknown War: 1654–1667]. Minsk: Navuka i tekhnika, 144 s. [in Belarus].

Solovev, S. M. (1990). *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen* [History of Russia since ancient times]. *Sochineniya*. (v 18 kn., kn. 6, t. 11-12). Moskva: Mysl, 671 s. [in Russian].

Fedoruk, Ya. (2003). *Perehovory Rechi Pospolytoi z Moskvoyu i ukladennia Vilenskoho myru (1654–1656)* [Negotiations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Moscow and the conclusion of the Peace of Vilnius (1654–1656)]. *Pereiaslavska rada 1654 roku (Istoriografii ta doslidzhennia)* (ss. 796-861). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Florya, B. N. (2000). 50-e gg. XVII v. v istorii mezhdunarodnykh otnosheniy v Tsentral'noy chasti Yevrazii i zadachi publikatsii materialov o deyatelnosti russkoy i ukrainskoy diplomatii v eti gody [50s XVII century. in the history of international relations in the Central part of Eurasia and the tasks of publishing materials on the activities of Russian and Ukrainian diplomacy during these years]. *Russkaya i ukrainskaya diplomatiya v Yevrazii: 50-e gody XVII veka* (ss. 9-23). Moskva: In-t slavyanoved. RAN. [in Russian].

Florya, B. N. (2010). *Russkoe gosudarstvo i ego zapadnye sosed'i (1655–1661 gg.)* [The Russian state and its western neighbors (1655–1661)]. Moskva: Indrik, 656 s. [in Russian].

Khavanova, O. V. (2007). *Transilvanskoe knyazhestvo v period russko-polskogo konflikta iz-za Ukrainy v 50-e gody XVII v.* [Transylvanian principality during the period of the Russian-Polish conflict over Ukraine in the 50s of the 17th century.]. *Russkaya i ukrainskaya diplomatiya v mezhdunarodnykh otnosheniyakh v Yevrope sere diny XVII veka* (ss. 341-365). Moskva: Gummanitariy. [in Russian].

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny (Kyiv) [Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv)]. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2003). *Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr.* [Hetmans and monarchs. Ukrainian state in international relations in 1648–1714]. Kyiv: In-t ist. Ukr. NAN Ukrayiny, 518 s. [in Ukrainian].

Shevchenko, F. P. (2014). *Russkie vovody na Ukraine: Ocherki vzaimootnosheniy Ukrainy i Moskovskogo gosudarstva vo vtoroy polovine XVII stoletiya* [Russian Voivods in Ukraine: Essays on Relations between Ukraine and the Moscow State in the Second Half of the 17th Century]. *Istorychni studii: Zbirka vybranykh prats i materialiv (Do 100-richchia vid dnia narodzhennia)* (ss. 41-318). Kyiv: In-t ist. Ukr. NAN Ukrayiny. [in Russian].

Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. [in Polish].

Biblioteka Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. [in Polish].

Kubala, L. (1917). *Wojna brandenburska I najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*. Szkiców historycznych. (V). Lwów: H. Altenberg, G. Seueart, E. Wende i SP, 439 s. [in Polish].

Kubala, L. (1922). *Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660*. Szkiców historycznych. (VI). Lwów: Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 651 s. [in Polish].

Medeksza, S. F. (1875). *Księga Pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668*. Kraków: W drukarni C. K. Uniwersytetu Jagiell, 526 s. [in Polish].

Nagielski, M. (2014). Rywalizacja polsko-rosyjska w dobie potopu w kontekście wojny obu państw ze szwecją w latach 1656–1661. *Петербургские славянские и балканские исследования*, 1 (январь-июнь), 98–117. [in Polish].

Rawita-Gawroński, F. R. (1907). *Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej*. Kraków: G. Gebethner i Spółka, 93 s. [in Polish].

Rudawski, W. J. (1855). *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.* (2). Petersburg, Mohylew: Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 459 s. [in Polish].

Wójcik, Z. (1982). Дипломатія польська в okresie воєн другої половини XVII століття (1648–1699). *Historia dyplomacji polskiej*. (2, ss. 163–330). Warszawa: PWN. [in Polish].

Wójcik, Z. (1957). Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*. (1, ss. 331–378). Warszawa: PWN. [in Polish].

Wójcik, Z. (1959). *Traktat andruszowski i jego geneza*. Warszawa: PWN, 281 s. [in Polish].

Отримано: 10.09.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.103–112

УДК 94:32(470+571)«1904»

ТИМОФІЙКО Сергій – аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (serhijtemofijko@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3833-0235>

ResearcherID AAY-5777-2021

ТІМОФІЙКО Serhij – PhD-student of the Department of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (serhijtemofijko@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Тимофійко, С. (2021). Дискусії стосовно національного питання політичного устрою та координації антисамодержавних сил у Російській імперії на Паризькій конференції революційних та опозиційних партій (30 вересня – 9 жовтня 1904 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 103–112.

**ДИСКУСІЇ СТOSOVНО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ,
ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ТА КООРДИНАЦІЇ
АНТИСАМОДЕРЖАВНИХ СИЛ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НА ПАРИЗЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ РЕВОЛЮЦІЙНИХ
ТА ОПОЗИЦІЙНИХ ПАРТІЙ (30 вересня — 9 жовтня 1904 р.)**

Анотація. Мета дослідження – висвітлити розгляд національного питання у Російській імперії на Паризькій конференції російських опозиційних та революційних партій, проаналізувати опубліковані протоколи та підсумкову декларацію. У контексті розгляду міжнаціональних стосунків у Російській імперії, особливо важливо простежити погляди учасників конференції на есерівські проекти можливої перебудови деспотії Романових на федеративне державне утворення, з широкою автономією національних територіальних одиниць і загальним виборчим правом для всіх громадян. *Методологія дослідження* спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-порівняльного, історикотипологічного та проблемно-хронологічного. *Наукова новизна* полягає у тому, що вперше в історіографії діяльності Партії соціалістів-революціонерів детально висвітлено розгляд національного питання на міжпартійній конференції у Парижі та проаналізовано основні протиріччя у поглядах на післяреволюційний устрій Росії між національними соціалістичними партіями, лібералами та соціалістами-революціонерами. *Висновки.* Паризька конференція відіграла роль першої платформи для міжпартійних дискусій між російськими лібералами та соціалістами, однак розбіжності у їхніх програмах стосовно національного питання не дозволили напрацювати конкретні тактичні прийоми та домовитися про спільні кроки у напрямку повалення самодержавства. Її наслідком стали тільки загальнополітичні домовленості щодо встановлення у Росії вільного демократичного режиму на основі вільного голосування та права нації на самовизначення, висловлені у спільній декларації. Есери воліли бачити у майбутньому му всенародне повстання, але ліберали це прагнення не підтримували.

Ключові слова: національне питання, декларація, федерація, автономія.

**DISCUSSIONS ON THE NATIONAL QUESTION, POLITICAL SYSTEM
AND COORDINATION OF ANTI-AUTOCRATIC FORCES
IN THE RUSSIAN EMPIRE AT THE PARIS CONFERENCE
OF THE REVOLUTIONARY AND OPPOSITION PARTIES
(September 30 — September 30, 1904)**

Abstract. The study covers the consideration of the national question in the Russian Empire at the Paris Conference of Russian Opposition and Revolutionary Parties, to analyze the published minutes of work and the final declaration. In the context of considering inter-ethnic relations in the Russian Empire, it is especially important to trace the views of the conference participants on the socialist-revolutionary projects of a possible reorganization of the Romanov's despotism into a federal state, with broad autonomy of national territorial units and universal voting rite for all citizens. The research methodology is based on the principles of concrete-historical approach or historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, systematics, as well as the use of methods –

analysis and synthesis, historical-comparative, historical-typological, and problem-chronological. The scientific novelty lies in the fact that for the first time in the historiography of the Socialist Party of Revolutionaries the national question was covered in detail at an interparty conference in Paris and the main contradictions in views on Russia's post-revolutionary system between national socialist parties and SRs were analyzed. Conclusions. The Paris Conference served as the first platform for inter-party discussions between Russian liberals and socialists, but differences in their programs on the national question prevented them from developing concrete tactics and agreeing on joint steps to overthrow the autocracy. It resulted only in general political agreements on the establishment of a free democratic regime in Russia on the basis of free voting and the right of nations to self-determination, expressed in a joint declaration.

Key words: national question, declaration, federation, autonomy.

Постановка проблеми. Паризька конференція 1904 р. відіграла важливу роль у процесі становлення російського революційного та опозиційного рухів. Була здійснена перша спроба об'єднати зусилля соціалістичних та ліберальних партій і створити єдиний координаційний центр, який, на випадок революції, сприятиме подоланню стихійного характеру народних виступів і допоможе сконцентрувати зусилля всіх антисамодержавних сил для завдання удару по авторитарному режимові Романових. Попри те, що зазначений форум відіграв важливу роль у консолідації опозиційних і революційних організацій, історики не написали стосовно нього жодного спеціального дослідження, обмежившись згадками у контексті вивчення окремих партійних рухів. Огляд перебігу конференції та характеру дискусій на ній дозволяє проаналізувати ступінь консолідації між російськими опозиційними силами напередодні революції 1905-1907 рр. та перспективи об'єднання для здобуття спільної мети різних за ідеологією та тактичними міркуваннями політичних сил.

Аналіз джерел та останні дослідження. Досліджуючи становлення Партії соціалістів-революціонерів (ПСР), Паризьку конференцію згадував у своїй монографії М. Леонов (Леонов, 1997) – один із провідних дослідників цієї організації у період її становлення (1901-1905 рр.). Про участь у роботі конференції В. Чернова пише К. Гусев (Гусев, 1999). Окреслив позиції Революційної української партії (РУП) на політичній арені Російської імперії у своїй монографії В. Головченко (Головченко, 1996). Ставлення до конференції у Парижі з боку меншовиків ілюструє праця С. Тютюкіна (Тютюкин, 2002). Цікавою для розуміння причин скликання Паризької конференції є робота істориків Д. Павлова та С. Петрова (Павлов, Петров, 1993), в якій дослідники детально описують процес скликання конференції та дають оцінку головним діючим особам, які посприяли її проведенню. Подібну до них тему розвинув у своїй монографії японський історик І. Чихару (Чихару, 2013), детально проаналізувавши основні заходи японської політики, яка спрямовувалася на дестабілізацію ситуації в Російській імперії за допомогою російських революційних партій.

Об'єктивнішому дослідженню проблеми сприяє наявність джерел. Важливе значення для вивчення перебігу конференції мають документи особового походження, які залишили лідер партії есерів В. Чернов (Чернов, 1953) та лідер

лібералів П. Мілюков (Мілюков, 1955). Загалом документальна база дослідження роботи конференції не настільки широка, оскільки значну частину протоколів прийняли рішення не публікувати, однак завдяки наявним у публічному доступі матеріалам, історики мають можливість прослідкувати за характером питань, які обговорювалися представниками опозиційних та революційних партій (Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы, 1996).

Мета статті. Спираючись на джерельну базу та матеріали історіографії, дослідити порушені дискусії стосовно національного питання у Російській імперії на Паризькій конференції опозиційних та революційних партій.

Виклад основного матеріалу. Економічна криза 1900-1903 рр. та початок Російсько-японської війни у 1904 р. призвели до погіршення соціально-економічної та політичної ситуації в імперії Романових. На боротьбу проти самодержавства були готовими піднятися низка опозиційних і революційних політичних партій. Російські революціонери прагнули радикальних змін у суспільстві, які могло почати тільки повалення самодержавства з поліцейським режимом та постійним придушенням інакодумства, а ліберали бажали передусім демократичного устрою. Між ними було мало спільного, однак їх об'єднувала боротьба за ліквідацію деспотичного царизму, який стримував розвиток країни.

За таких умов восени 1904 р. лідер Фінської партії активного спротиву К. Цілліакус розпочав переговори з представниками впливових російських революційних і опозиційних партій. Він поставив собі за мету організувати з'їзд антицарських сил, на якому будуть обговорені проекти можливого об'єднання зусиль для боротьби проти царського деспотизму. Наприкінці квітня – на початку травня 1904 р. Цілліакус отримав згоду від лібералів (П. Струве) та соціал-демократів (Г. Плеханов) (Павлов, Петров, 1993). **13 червня 1904 р. один з ідеологічних лідерів РСДРП Г. Плеханов запропонував соціал-демократам на партійній раді розглянути питання про проведення конференції й отримав згоду на участь у ній.** Присутні на нараді П. Аксельрод, Ю. Мартов, В. Ленін та В. Носков погодилися делегувати своїх представників, для складення спільного маніфесту із засудженням війни з Японією та закликом до проведення збройних демонстрацій, на випадок нових поразок царських військ (Тютюкин, 2002).

19 серпня 1904 р. К. Цілліакус зумів зустрітись з представниками Партії соціалістів-революціонерів, які до того моменту ще не дали згоди на свою участь. Фіну довелося зустрітись в Амстердамі, де у серпні 1904 р. відбувався конгрес Інтернаціоналу, з лідерами есерів Є. Азефом, К. Брешко-Брешковською, Ф. Волховським, І. Рубановичем та В. Черновим. Йому з важкими зусиллями вдалося переконати їх відправити на міжпартійну конференцію делегацію від свого ЦК (Павлов, Петров, 1993).

Початок конференції вирішили прискорити та провести її наприкінці вересня 1904 р. К. Цілліакус вибрав місцем проведення Париж, де у емігра-

ції перебували багато російських революційних діячів. Ліберальний «Союз визволення» представляли П. Мілюков, П. Струве, П. Долгоруков та В. Богучарський (Мілюков, 1955). Від партії есерів у дискусіях брали участь члени ЦК В. Чернов, М. Натансон та Є. Азеф. Польську партію соціалістичну (ППС) репрезентували А. Малиновський та Ю. Пілсудський, а «Лігу народу» 3. Балицький і Р. Дмовський (Чернов, 1953, с. 211-212). Також на конференцію прибули Г. Деканозов та А. Габунія від Грузинської партії соціалістів-федералістів, представники Латвійської соціал-демократичної робітничої партії (Я. Озолс), Фінляндської партії активного спротиву (К. Цілліакус і А. Неовіус) та делегат Вірменської революційної федерації (М. Варандян). Останніми прибули у Париж лідери Білоруської соціалістичної громади (Партия социалистов-революционеров, 1996, с. 158). Місцем проведення організатори обрали готель «Орлеан» (Чихару, 2013).

П. Мілюков у своїх спогадах зазначав, що спочатку було невідомо про джерела фінансування конференції. Він сам про них здогадався тільки згодом, після прочитання популярної у еміграції книги К. Цілліакуса «Революция и контрреволюция в России и Финляндии» (Мілюков, 1955). Як виявилось, кошти на проведення з'їзду революційних партій лідер Фінської партії активного спротиву взяв у резидента японської розвідки, полковника Мотодзіру Акасі. Детальніше про спілкування фінських, а також кавказьких революціонерів з відомим японським розвідником розповідають історики Д. Павлов і С. Петров у книзі «Японские деньги и русская революция. Русская разведка и контрразведка в войне 1904-1905 гг.». Зокрема, вони зауважили, що поліція у Петербурзі знала про можливу спільну конференцію антицарських організацій ще з початку літа 1904 р., тому напередодні домовленостей активно ширилися чутки у середовищі різних партій і порушувалися дискусії щодо відмови від участі в роботі конференції через небажання бути скомпрометованими (Павлов, Петров, 1993).

Дізнавшись про співпрацю К. Цілліакуса з японцями, соціал-демократи терміново зібрали 3 вересня 1904 р. раду лідерів РСДРП, на якій вирішили відмовитися від участі в конференції та рішуче відмежуватися від можливих підозр у співпраці з японцями (Тютюкин, 2002). Соціал-демократи роздрукували рішення ради та відправили по усіх своїх комітетах, не приховуючи причини відмови (Павлов, Петров, 1993). Крім РСДРП також відмовилися від участі в конференції ще половина з 18 політичних організацій, яких спершу запрошували приєднатися: Бунд, Соціал-демократична партія Литви та Польщі, польська соціалістична партія «Пролетаріат», Литовська соціал-демократична партія, Союз латвійської соціал-демократії, Українська соціалістична партія, Революційна українська партія (РУП) та Вірменська соціал-демократична робітничка організація. Тільки РСДРП, Соціал-демократична партія Литви та Польщі, а також РУП прислали мотиваційні листи, пояснивши відмову (Партия социалистов-революционеров, 1996, с. 158).

Конференція розпочалася з пропозиції П. Мілюкова обговорювати тільки ті питання, які не порушуватимуть принципи програм жодної з партій. Більша

частина присутніх погодилася, оскільки ліберали та соціалісти мали давно напрацьовані позиції, які кардинально різнилися одна від одної (Мілюков, 1955). На цій хвилі учасники конференції вирішили розпочати зі спільного для всіх опозиційних та революційних партій. Мова пішла про повалення відсталого самодержавства, яке стояло першим пунктом на шляху до реформування суспільства. Для досягнення цієї мети не існувало спільних методів для усіх партій, тому на конференції вирішили: а) боротися з царизмом тими методами, які прописані у програмних документах кожної з партій; б) досягти спільної домовленості стосовно консолідації зусиль усіх опозиційних сил до самодержавства, за умови використання окремих методів політичної боротьби. На обговорення конференції вирішили внести у порядок денний три дискусійні питання: політичний устрій, національне питання та спільні методи боротьби (Партия социалистов-революционеров, 1996, с. 159).

Щодо питання політичного устрою, то у протоколі конференції зазначено, що всі присутні на засіданні сходяться на необхідності повалення царського самодержавства, перебудові існуючого у Росії порядку у дусі демократизму, здобуття політичної свободи та загального виборчого права (Партия социалистов-революционеров, 1996, с. 159). Партії провели запальні дискусії, але при цьому спільної позиції стосовно конкретної форми політичного устрою їм досягти не вдалося. Ліберали не могли дійти згоди із соціалістами, оскільки мали кардинально різні уявлення про перебудову імперії. Їхній лідер П. Мілюков у своїх спогадах зазначав, що спільною точкою в обговоренні стало тільки повалення самодержавства, а далі ліберальний «Союз освободження» був готовим погодитися лише на «заміну его свободним демократическим режимом на основе всеобщей подачи голосов» (Мілюков, 1955). Один із лідерів ПСР В. Чернов назвав домовленості з лібералами такими, які здатні скомпрометувати соціалістів-революціонерів, оскільки не згадувалася їхня головна вимога – демократична республіка. Він чудово розумів, що П. Мілюков не стане обговорювати це питання у присутності поміркованішого П. Долгорукова, побоюючись спровокувати розкол між дворянами та земцями. Відтак В. Чернов одразу звернувся до соратників по партії М. Натансона та Є. Азефа з пропозицією не продовжувати обговорення, однак вони прийняли рішення погодитися на загальні умови, щоб не припиняти на самому початку конференцію. «В таком случае, стоит ли игра свеч?» – заявив В. Чернов у приватній розмові з М. Натансоном. Останній, як досвідченіший соціаліст, відповів, що розійтися вони встигнуть у будь-який момент обговорення (Чернов, 1953, с. 212). Завершилося перше питання без жодних прийнятних для всіх резолюцій. Формулювання стосовно «демократичного режиму» несло тільки більше невизначеності. ПСР у ньому вбачала «демократичну республіку», а ліберали вважали, що дали згоду лише стосовно боротьби за «конституційну монархію» (Мілюков, 1955).

Другим розглядалося національне питання у Російській імперії. Його вирішували у демократичному дусі, однак воно безпосередньо залежало

від того яким представники опозиційних сил бачили майбутню перебудову Росії. Оскільки вони не домовилися стосовно політичного устрою, обговорювати національне питання їм також довелося тільки в загальних рисах. У протоколі зазначили, що всі партії підтримують право національного самовизначення за народами Російської імперії та повинні забезпечити вільний розвиток кожному етносу, незалежно від особливостей. Також на конференції засуджувалася звична для самодержавної імперії Романових політика русифікації, яка викликала лише кризові явища у суспільстві (Партия социалистов-революционероv, 1996, с. 159-160).

Національне питання активізувало польську делегацію. Два представники польських партій, Р. Дмовський та Ю. Пілсудський, категорично виступили за публічне визнання права поляків на визначення своєї політичної долі. Вони взяли активну участь в обговоренні виборчого права та національної політики, однак ні ліберали, ні соціалісти не були готові запропонувати полякам напрацьовану «польської формули». На це звертав увагу під час роботи Р. Дмовський. У суперечці з Ю. Пілсудським він заявив, що не бачить сенсу критикувати програму, оскільки у ній не йде мова про незалежну, чи, на крайній випадок, автономну Польщу (Чернов, 1953, с. 212).

Між обома польськими делегаціями в процесі обговорення проявилися суттєві розбіжності. Впливовий польський соціаліст Ю. Пілсудський вимагав обов'язкового включення у підсумковий документ спільної заяви партій про визнання повного суверенітету Польщі, тоді як Р. Дмовський погоджувався на широкі автономні права. Тільки есери та представник Латвійської СДРП погоджувалися з Ю. Пілсудським. **Всі інші учасники конференції намагалися утримувати польське питання у межах можливої автономії.** Контратакували пропозицію Ю. Пілсудського переважно ліберали з «Союза освобождения», наполягаючи тільки на проголошенні у підсумковому документі права на національне самовизначення. У підсумку дискусії П. Мілюков і П. Долгоруков змогли переконати поляків погодитися на підписання запропонованого ними проекту (Чихару, 2013).

Усіх нюансів дискусій на конференції учасники вирішили у протокол не вносити, а щодо загальних положень створили спільну «Декларацію». Вона була вперше надрукована 5 грудня 1904 р. у 56-му номері газети «Революционная Россия», яку ПСР видавала у Парижі. З опублікованими позиціями погодилися всі представники політичних партій, які брали участь у їх написанні. Учасникам конференції довелося знайти спільну мову стосовно таких позицій:

1. Ліквідація самодержавства, скасування всіх заходів, які порушують конституційні права Фінляндії.
2. Заміна самодержавного устрою на вільний демократичний режим, на основі загальної подачі голосів.
3. Право національного самовизначення; гарантована свобода вільного розвитку всіх націй, припинення насильства самодержавства щодо окремих народів (Декларация. Революционная Россия, 1904, с. 8-9).

Варто зазначити, що не всі учасники конференції погодилися підписати «Декларацію». Я. Озол, у майбутньому відомий більшовицький бойовик, який представляв Латвійську СДРП, заявив, що його участь мала на меті лише інформаційний характер, тому він не готовий приєднатися до спільного рішення офіційним підписом (Чихару, 2013). Також порушувалася дискусія стосовно моменту публікації «Декларації» для ознайомлення громадськості. ППС та інші революційні партії наполягали на негайному публікуванні, однак ліберали заявили про бажання відтягнути публікацію до листопада, поки не відбудеться Земський з'їзд. Фіни просили про ще більшу затримку цього процесу. Врешті було вирішено надрукувати підсумок конференції у грудні 1904 р. (Чихару, 2013).

Наслідки конференції стали відчутні згодом, коли розгорілася полеміка на сторінках партійних видань соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. У відповідь на провокативні вислови редакції «Искры» про Паризьку конференцію, есери опублікували у №58 своєї газети «Революционная Россия» статтю «Центральный орган германской социал-демократии о Парижской конференции», в якій доводили, що авторитетні німецькі соціал-демократи, на відміну від їхніх російських «ортодоксальних однодумців» дали позитивний відгук підсумкам конференції у Парижі, зазначивши важливість визнання необхідності впровадження загального виборчого права у післяреволюційній Росії та права на самовизначення серед поневолених народів з боку не тільки соціалістичних партій, а й ліберальної опозиції (Центральный орган германской социал-демократии, 1905, с. 21-22). Про вплив рішень Паризької конференції на радикалізацію тактики лібералів та активізацію спільних дій з боку національних соціалістичних партій есери писали у №61 своєї газети, присвятивши цьому питанню статтю «Некоторые итоги Парижской конференции». Автори публікації зазначали зміну настроїв під час проведення Земського з'їзду, який ліберали провели через місяць після Парижу. На ньому «Союз освобождения» заявив про свою непримириму позицію до царського уряду та про своє неприйняття політики міністра внутрішніх справ П. Святополка-Мирського. Вони рішуче зайняли опозиційні до царизму окопи і не планували йти на компроміси, обманені маніпулятивними заграваннями деспота (Некоторые итоги Парижской конференции, 1905, с. 3). Однак наступним кроком спільної боротьби есери воліли бачити конференцію, на якій буде прийняте спільне рішення про початок збройного повстання, яке передасть долю Росії на розсуд Установчих Зборів (Некоторые итоги Парижской конференции, 1905, с. 6).

Висновки. Таким чином, у партійних програмах лібералів і соціалістів визначалося ставлення до державного устрою та права народів Російської імперії на самовизначення. Вони виступали за різні проекти трансформації держави після повалення самодержавства, тому не могли дійти спільних позицій, при цьому не ризикнувши порушити напрацьовані партійні формули та

втратити підтримку з боку прихильників партії. З цих причин учасникам конференції не вдалося напрацювати формул стосовно майбутнього державного устрою та місця у ньому поневолених народів. Підтримавши тільки загальні положення у «Декларації», соціалісти та ліберали не здобули підтримки з боку представників національних партій, які погоджувалися з напрацьованим, але не відчували впевненості у майбутньому своїх народів. Єдиними позитивними успіхами стали активізація спільних виступів серед соціалістичних організацій та радикалізація настроїв лібералів, яка стала відчутною на Земському з'їзді, невдовзі після конференції. Однак на цьому шляхи опозиції розходилися. Есери прагнули бачити наступним спільним кроком підготовку до збройного повстання, повалення царизму та зміну державного устрою Установчими Зборами. Ліберали з більшістю запропонованих тактичних та програмних положень ситуаційних союзників не погоджувалися, тому на наступній міжпартійній конференції їхні шляхи розійшлися і соціалісти навіть не запрошували ліберальні організації до спільного обговорення.

Список використаних джерел і літератури:

- Головченко, В. І.** (1996). *Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст.* Харків: Майдан, 191 с.
- Гусев, К. В.** (1999). *В. М. Чернов: Штрихи к политическому портрету.* Москва: РОССПЭН, 208 с.
- Декларация. *Революционная Россия.* (1904), 56, 8–9.
- Леонов, М. И.** (1997). *Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг.* Москва: РОССПЭН, 512 с.
- Милуков, П. Н.** (1955). Воспоминания (1859-1917). URL: http://www.rummuseum.ru/lib_m/milyukov42.php (дата звернення: 15.09.2021).
- Некоторые итоги Парижской конференции. *Революционная Россия.* (1905), 61, 2–6.
- Павлов, Д. & Петров, С.** (1993). *Японские деньги и русская революция. Русская разведка и контрразведка в войне 1904-1905 гг.* URL: <http://regiment.ru/Lib/A/32/1.htm> (дата звернення: 15.09.2021).
- Партия социалистов-революционеров.* Документы и материалы. (1996). (Т.1). Москва: РОССПЭН, 686 с.
- Тютюкин, С. В.** (2002). *Меньшевизм: Страницы истории.* Москва: РОССПЭН, 512 с.
- Центральный орган германской социал-демократии о Парижской конференции. *Революционная Россия.* (1905), 58, 21–22.
- Чернов, В. М.** (1953). *Перед бурей. Воспоминания.* URL: http://az.lib.ru/c/chernow_w_m/text_0020.shtml (дата звернення: 15.09.2021).
- Чихару, И.** (2013). *Японский резидент против Российской империи. Полковник Акаси Мотодзиро и его миссия 1904-1905 гг.* URL: <https://history.wikireading.ru/327658> (дата звернення: 15.09.2021).

References:

- Golovchenko, V. I.** (1996). *Vid «Samostiynoi Ukraini» do Soyuzu vizvolennya Ukraini: Narisi z istorii ukrainської sotsial-demokratii pochatku XX st.* [From «Independent Ukraine» to

the Union for the Liberation of Ukraine: Essays on the history of Ukrainian social democracy in the early XX century]. Kharkiv: Maydan, 191 s. [in Ukrainian].

Gusev, K. V. (1999). *V. M. Chernov: Shtrikhi k politicheskomu portretu* [V. M. Chernov: Strokes for a political portrait]. Moskva: ROSSPEN, 208 s. [in Russian].

Deklaratsiya [Declaration]. *Revolyutsionnaya Rossiya*. (1904), 56, 8–9. [in Russian].

Leonov, M. I. (1997). *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1905-1907 gg.* [Party of Socialist Revolutionaries in 1905-1907]. Moskva: ROSSPEN, 512 s. [in Russian].

Milyukov, P. N. (1955). *Vospominaniya (1859-1917)* [Memoirs (1859-1917)]. Retrieved from http://www.rummuseum.ru/lib_m/milyukov42.php [in Russian].

Nekotoryye itogi Parizhskoy konferentsii [Some results of the Paris conference]. *Revolyutsionnaya Rossiya*. (1905), 61, 2–6. [in Russian].

Pavlov, D. & Petrov, S. (1993). *Yaponskie dengi i russkaya revolyutsiya. Russkaya razvedka i kontrrazvedka v voyne 1904-1905 gg.* [Japanese money and the Russian revolution. Russian intelligence and counterintelligence in the war of 1904-1905]. Retrieved from <http://regiment.ru/Lib/A/32/1.htm> [in Russian].

Partiya sotsialistov-revolutsionerov [Socialist Revolutionary Party]. Dokumenty i materialy. (1996). (Vol.1). Moskva: ROSSPEN, 686 s.

Tyutyukin, S. V. (2002). *Menshevizm: Stranitsy istorii* [Menshevism: Pages of History]. Moskva: ROSSPEN, 512 s. [in Russian].

Tsentral'nyy organ germanskoy sotsial-demokratii o Parizhskoy konferentsii [Central body of Social Democratic Party of Germany on the Paris Conference]. *Revolyutsionnaya Rossiya*. (1905), 58, 21–22. [in Russian].

Chernov, V. M. (1953). *Pered burey. Vospominaniya* [Before the storm. Memoirs]. Retrieved from http://az.lib.ru/c/chernov_w_m/text_0020.shtml [in Russian].

Chikharu, I. (2013). *Yaponskiy rezident protiv Rossiyskoy imperii. Polkovnik Akashi Motodziro i ego missiya 1904-1905 gg.* [Japanese resident against the Russian Empire. Colonel Akashi Motojiro and his mission 1904-1905]. Retrieved from <https://history.wikireading.ru/327658> [in Russian].

Отримано: 20.09.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.113–127

УДК 94:327(410+560)«1914»

ГРАЧОВ Артем – аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (grachov2195@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9114-8067>

GRACHOV Artem – PhD-student of the Department of World History Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (grachov2195@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Грачов, А. (2021). Прорив «Гебена» та «Бреслау» в зовнішній політиці Великої Британії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 113–127.

ПРОРИВ «ГЕБЕНА» ТА «БРЕСЛАУ» В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати події довкола крейсерів «Гебен» та «Бреслау» в британській зовнішній політиці, їх зв'язок із ширшими проблемами дипломатії Foreign Office в Османській імперії та сусідніх державах. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, системності та на використанні загальнонаукових (аналізу, синтезу) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного) методів. **Наукова новизна** полягає у застосуванні комплексного підходу до вивчення проблеми прориву крейсерів «Гебен» та «Бреслау» у їх зв'язку із зовнішньою політикою Великої Британії стосовно Османської імперії, Константинополя, проток Босфор та Дарданелли й держав регіону. **Висновки.** Прорив «Гебена» та «Бреслау» тісно пов'язаний з низкою проблем британської зовнішньої політики: боротьбою за Османську імперію, проблемою Константинополя та проток Босфор і Дарданелли, а також конфіскацією побудованих Британією кораблів «Султан Осман» та «Решадіє». Слід погодитись із загальноприйнятою в історіографії думкою, що інцидент довкола «Султан Осман» та «Решадіє» зіпсував британо-османські взаємини та дав німецькій дипломатії можливість перехопити ініціативу й влаштувати авантюру з «Гебеном» і «Бреслау». Результат останньої дозволив німцям посилити свій контроль над політичними й військовими справами Османської імперії та мав відповідний ефект на британську зовнішню політику стосовно Болгарії та Греції, а також союзника по Антанті – Російської імперії. Пасивність Foreign Office стосовно інциденту з «Гебеном» та «Бреслау» в російській та радянській історіографії часто трактувалась як умисний крок проти Петрограду, який зазіхав на Константинополь, Босфор та Дарданелли. Однак, британські джерела переконливо показали безпідставність цих тверджень.

Ключові слова: зовнішня політика, Перша світова війна, Велика Британія, Османська імперія, Foreign Office, «Гебен», «Бреслау».

THE BREAK-THROUGH OF "GOEBEN" AND "BRESLAU" IN BRITISH FOREIGN POLICY

Abstract. *The work analyzes the events around cruisers "Goeben" and "Breslau" in British foreign policy, and their connection with the broader problems of Foreign Office diplomacy in the Ottoman Empire and neighboring countries. The research methodology is based on the principles of scientificity, objectivity, systematics and the use of general scientific (analysis, synthesis) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative, problem-chronological) methods. The scientific novelty lies in the fact the multimethodology is used to the problem of cruisers "Goeben" and "Breslau" and their connection with the foreign policy of Great Britain concerning the Ottoman Empire, Constantinople, the Bosphorus and Dardanelles and the states of the region. Conclusions. The breakthrough of "Goeben" and "Breslau" is closely connected with numerous British foreign policy issues: the struggle for the Ottoman Empire, the problem of Constantinople and the Bosphorus and Dardanelles, and the confiscation of the British-built "Sultan Osman" and "Reshadie" ships. We must agree with the generally accepted opinion in historiography that the incident around "Sultan Osman" and "Reshadie" upset British-Ottoman relations and allowed German diplomacy to seize the initiative and arrange a risky undertaking with "Goeben" and "Breslau." The result of the latter allowed the Germans to strengthen their control over the political and military affairs of the Ottoman Empire and had a corresponding effect on British foreign policy toward Bulgaria and Greece, as well as the Entente's ally – the Russian Empire. The Foreign Office's passivity regarding the "Goeben" and "Breslau" incidents in Russian and Soviet historiography had often been interpreted as deliberate action against Petrograd, which encroached on Constantinople, the Bosphorus, and the Dardanelles. However, British sources have convincingly shown the groundlessness of these allegations.*

Key words: *foreign policy, the First World War, Great Britain, the Ottoman Empire, Foreign Office, "Goeben," "Breslau."*

Постановка проблеми. Прорив крейсерів «Гебен» та «Бреслау», без перебільшень, є подією історичного значення, адже ознаменував поразку дипломатії Антанти в боротьбі за Османську імперію. Оскільки провідним гравцем у зовнішній політиці держав Сердечної згоди в Османській імперії була саме Велика Британія, дослідження її зовнішньої політики в період Першої світової війни неможливе без докладного розкриття окресленої проблеми.

Аналіз джерел та останні дослідження. Авантюра із «Гебеном» та «Бреслау» є популярним сюжетом історіографії. Серед найвідоміших праць, в яких розглядається дана проблема, роботи Г. Ліддел-Гарта (Liddell Hart, 1930), Ю. Рогана (Rogan), Ф. Ахмада (Ahmad, 1988), В. Едвардса (Edwards, 1934), Д. Фромкіна (Fromkin, 2001), В. Готліба (Готлиб, 1960), Дж.Ф. Еббота (Abbott, 1922), Ф. Патті (Pattee, 2010), Р. Кокса й М. Демірера (Cox, 2019), С. Демірчі (Demirci, 2017), С. та Е. Шоу (Shaw, 1977), В. Девіса (Davis, 1923), Р. Субаєва (Subaev, 2015) та інших. Щодо спеціальних досліджень, то серед них стаття німецького історика Гейнца Ріхтера (Richter, 2013), присвячена конфіскації крейсерів «Султан Осман» та «Решадіє», яку автор вважає причиною, що підштовхнула німецьку та османську політичну верхівку до авантюри із «Гебеном» та «Бреслау». Прориву крейсерів до Мармурового моря

присвятив статтю український історик О. Машевський (Машевський, 2009). Однак його робота присвячена безпосередньо переслідуванню німецьких кораблів та їх проникненню до Дарданелл, у той час як подробиці зовнішньополітичних перипетій, а також згаданого інциденту із вилученням кораблів для Османської імперії, залишилися поза увагою автора. Тому, в нашому дослідженні запропоновано вивчити це питання шляхом комплексного підходу, з точки зору його нерозривного зв'язку з інцидентом довкола конфіскації Британією кораблів «Султан Осман» та «Решадіє» та проблеми майбутнього Константинополя й проток Босфор і Дарданелли.

Джерельна база статті включає матеріали Національного архіву Великої Британії (The National Archives, TNA), документи збірника «Международные отношения в эпоху империализма» та мемуари В. Черчилля (Churchill, 1923a; Churchill, 1923b) та Г. Моргентгау (Morgenthau, 1918).

Метою дослідження є аналіз події довкола крейсерів «Гебен» та «Бреслау» в британській зовнішній політиці, їх зв'язок із ширшими проблемами дипломатії Foreign Office в Османській імперії та сусідніх державах.

Виклад основного матеріалу. Грецький історик Дімітріс Міхалопоулос пи-сав, що якби не «Гебен» та «Бреслау», цілком ймовірно, Османська імперія залишилася б нейтральною (Michalopoulos, 2014, p. 96-97). Посол Сполучених Штатів в Османській імперії Генрі Моргентгау згадував: «Я переконаний, що коли розсудливі історики вивчатимуть цю війну та її наслідки, вони скажуть що прохід через протоки цих німецьких кораблів [зробив вступ Османської імперії у війну на боці Німеччини неминучим]» (Morgenthau, 1918, p. 51). Британський військовий історик Генрі Безіл Ліддел-Гарт писав: «Гігант [німецький посол в Константинополі до 1912 р., Адольф фон Біберштейн], три кораблі та страх спалювання були трьома головними факторами, що втягнули Туреччину у війну проти її традиційного союзника – Британії». Кораблі – це «Гебен» та два крейсери, що їх будували в Британії, – «Султан Осман» та «Решадіє» (Liddell Hart, 1930, p. 159).

У 1909 р. османський уряд замовив у Британії два кораблі сумарною вартістю 3,7 млн. фунтів стерлінгів. Скарбниця Османської імперії не мала достатніх коштів, тож у тавернах, кав'ярнях, школах та на ринках розмістили скриньки для пожертв на кораблі, а серед населення проводилася масштабна пропагандистська робота. Ця кампанія досягла успіху, пожертви на поповнення для османського флоту здійснювали навіть бідняки (Ahmad, 1988, p. 2). За свідченням Моргентгау, збір коштів на крейсери проілюстрував незвичний для Османської імперії вибух патріотизму (Morgenthau, 1918, p. 49).

Станом на кінець липня 1914 р. обидва кораблі були готові до відправки в Османську імперію. Британо-османська військова співпраця, навіть попри певне погіршення взаємин обох держав (наприклад, у 1911 р. Османська імперія просила Британію про заступництво в питанні наступу Італії на Лівію, в чому Лондон відмовив (Готлиб, 1960, с. 72)), продовжувала розвиватися. Компанії «Vickers», «Armstrong-Whitworth», що спеціалізувались на виготов-

ленні зброї та військової техніки, отримали замовлення на побудову доків у Константинополі (Richter, 2013, p. 2).

29 липня 1914 р. помічник заступника міністра іноземних справ Ейр Кроу повідомив Адміралтейство, що корабель «Султан Осман» готовий до завантаження вугіллям і незабаром буде доправлений до Константинополя (Richter, 2013, p. 3). Однак, з огляду на розпал Липневої кризи, Перший лорд Адміралтейства Вінстон Черчилль, як він писав у своїх мемуарах, наполіг на тому, щоб передача корабля Османській імперії не була здійснена. Ці крейсери «...разом із «Гебеном» сформували б силу, що вимагала б не менш як п'яти британських дредноутів чи крейсерів, щоб наглядати за ними» (Churchill, 1923a, p. 221–222). Ріхтер слушно розкритикував слова Черчилля, адже на той момент не могло бути впевненості, що «Гебен» відійде туркам. Іншими словами, Черчилль всього лише постфактум виправдовував свої запальні дії на початку війни, які сам Ріхтер вважає такими, що призвели до авантюри з німецькими крейсерами, і зрештою до приєднання Османської імперії до Центральних держав (Richter, 2013, p. 3, 15).

31 липня Черчилль видав інструкції виставити збройну охорону навколо «Решадіє», другого побудованого крейсера, й ні за яких обставин не допустити турецький екіпаж, що вже прибув до Британії, на борт (Churchill, 1923a, p. 222). 1 серпня британські моряки зайняли крейсери (Richter, 2013, p. 4).

3 серпня міністр закордонних справ Великої Британії Едуард Грей доручив виконуючому обов'язки посла в Константинополі Бомону (на той момент британський посол Луї Маллет був поза межами Османської імперії та повернувся лише 16 серпня (Heller, 1976, p. 6)) повідомити Порту про затримання кораблів. Великий візир Османської імперії Саїд Хелім обурився й розцінив такі дії як недружній акт, адже його держава залишалась нейтральною. Втім, британська сторона погодилась на фінансову компенсацію (Машевський, 2010, с. 546; Ahmad, 1988, p. 272).

Грей писав у мемуарах, що вчинок Адміралтейства був законним. Усі військові кораблі, що будувалися в Британії для іноземців, за надзвичайних обставин могли бути вилучені британським урядом. Якщо власником була нейтральна держава, вартість кораблів мала бути відшкодована (Grey, 1925, p. 171). Проте громадськість залишилась традиційно байдужою до юридичних тонкощів. Публіка в Османській імперії розгнівалась на Велику Британію зокрема, та держави Антанти в цілому (Попов, 1935, с. 370), почала схилитися на бік Німеччини (Машевський, 2010, с. 546; Ahmad, 1988, p. 272), а конфіскацію кораблів називали не інакше, як актом піратства (Ahmad, 1988, p. 272). В османській пресі з'явилися «жорстокі», як їх характеризували самі британці, публікації проти Великої Британії (TNA, FO 800/240, p. 605 recto). Масла у вогонь підливав і той факт, що турки пов'язували з крейсерами свої надії поквитатися з греками за острови Егейського моря (Morghenthau, 1918, p. 49).

Інцидент із «Султан Осман» та «Решадіє» поставив британську дипломатію в Константинополі у край незручне становище. З одного боку,

британським представникам слід було не провокувати турків і відтермінувати їх вступ до війни, як цього хотіли британський військовий міністр Герберт Кітченер і War Office, з іншого – донести думку, що Османська імперія не одержить крейсери, як цього хотіло Адміралтейство (Grey, 1915, р. 171–172). Не в кращому світлі опинились і британці, не пов'язані з Foreign Office. Так, серед архівних матеріалів є лист або телеграма до повіреного в справах у Константинополі Генрі Бомона (він очолював британське посольство в Османській імперії, поки Маллет був відсутній). Автор повідомлення, Едвін Пірс, британський письменник та історик, що вже тривалий час жив у Константинополі, запитував у Бомона, якими є юридичні обґрунтування конфіскації кораблів Великою Британією, які він міг би представити туркам (TNA. FO 800/240. р. 605 recto – 606 recto). У тій же справі FO 800/240 знаходимо непідписаний меморандум з поясненням ситуації, що зводиться до такої тези: «Султан Осман» та «Решадіє» не було передано Османській імперії, над ними не було піднято османський прапор, отже, вони залишаються власністю Великої Британії, якою вона «без сумніву» може розпоряджатись відповідно до умов «негайних військових потреб» (TNA. FO 800/240. р. 620 recto).

Попри інцидент із конфіскацією, османські урядовці на чолі з великим візиром формально запевняли дипломатів Антанти, що Османська імперія залишатиметься нейтральною (Виноградов, 2002, с. 106). Водночас, уже 1 серпня німецький посол в Константинополі Ганс фон Вангенхайм повідомив у Берлін, що варто відправити «Гебен» в Чорне море, аби нейтралізувати російський флот та запобігти висадці російського десанту в Болгарії. На той момент «Гебен» та «Бреслау» тільки йшли до Алжиру, щоб зашкодити транспортуванню французьких військ до Європи (Машевський, 2010, с. 549; Shaw, 1977, р. 311).

2 серпня Османська імперія та Німеччина підписали секретний договір, за яким між двома державами було укладено військовий союз (Edwards, 1962, р. 369; Trumpener, 1962, р. 369; Ward, 1923, р. 510). 4 серпня Велика Британія офіційно вступила у Першу світову війну (Subaev, 2015, р. 142). Того ж дня командир «Гебена» адмірал Сушон отримав телеграму про укладення османонімецького союзу та наказ негайно рушити до Константинополя (Машевський, 2010, с. 549). На той момент Адміралтейство надало такі інструкції британському Середземноморському флоту: атакувати, якщо крейсери нападуть на французькі транспорти, однак перед цим попередити. Згодом було надіслано інші інструкції: британський ультиматум Німеччині спливає опівночі 4 серпня, до того часу щодо Німеччини не слід вчиняти жодного акту війни. Дозвіл британським кораблям атакувати «Гебен» скасували (Churchill, 1923a, р. 240–241; TNA. CAB 37/122/174. р. 4). Надалі, коли Британія та Німеччина вже були в стані війни, британські кораблі марно намагалися наздогнати «Гебена» та «Бреслау» в силу переваги останніх у швидкості та помилок британського морського командування (Машевський, 2009, с. 69–71, 77).

Політична верхівка Османської імперії, приховуючи факт військового союзу з Німеччиною, продовжила маневрувати. Більше того, 5 серпня війсь-

ковий міністр Османської імперії Енвер-паша (де-факто політичний лідер в державі) навіть запропонував Російській імперії військовий союз (Попов, 1935, с. 85–90; Subaev, 2015, р. 142). У той же час, 6 серпня Вангенхайм та Саїд Хелім обговорили долю «Гебена» та «Бреслау». Саїд Хеліму вдалось виторгнути в німецького посла скасування капітуляцій в Османській імперії, а також інші вигоди в разі перемоги Центральних держав в обмін на те, що «Гебен» та «Бреслау» пропустять у Мармурове море (Роган; Fromkin, 2001, р. 64).

Тим часом, «Гебен» та «Бреслау» продовжили свій шлях до Дарданелл. Кораблі потребували дозаправки й несподівано на користь німецько-османського союзу зіграв одвічний суперник Константинополя – грецький прем'єр-міністр Елефтерос Венізелос. Він дозволив німецьким крейсерам дозаправитись вугіллям від німецького же транспорту в грецьких територіальних водах. Важливо зазначити, що Венізелос, поборник «Мегалі ідеї» (Великої ідеї, що передбачала включення Константинополя, островів Егейського моря та територій в Малій Азії до складу Греції (Michalopoulos, 2007, р. 5–6)), також схилився до військового союзу Греції із Антантою, а не з Німеччиною. Маневр Венізелоса дозволив йому використати прохід «Гебена» та «Бреслау» як аргумент до союзу з Антантою та відкритого протистояння з Османською імперією. Для грецького суспільства це означало, що конфлікт з останньою загострювався, причому з ініціативи Берліну – отже, слід було приєднатись до Антанти, щоб мати змогу протистояти посиленому османському флоту та відповісти німцям за таку ворожу поведінку. А перед дипломатами Сердечної згоди Венізелос використав посилення османського флоту як аргумент для підтримки Греції як давнього ворога Османської імперії – відтепер німецького союзника (Машевський, 2010, с. 554, 558–559; Нотович, 1947, с. 295).

Уранці 10 серпня «Гебен» та «Бреслау» дісталися Дарданелл. Енверу-паші довелося переконувати своїх більш поміркованих колег, що прагнули уникнути участі у війні, й кораблі пропустили всередину проток лише ввечері (Сох, 2019, р. 256; Subaev, 2015, р. 145; Davis, 1923, р. 378; Edwards, 1934, р. 149; Muraviev, 2015, р. 79; Pethik, 2001, р. 81; Shaw, 1977, р. 311–312, Сазонов, с. 254–255). За день до цього, 9 серпня, Вангенхайм та Саїд Хелім зустрілись знову. Саїд Хелім переконував Вангенхайма організувати фіктивну угоду, за якою Османська імперія нібито придбала обидва кораблі для власного флоту. Це мало бути своєрідною компенсацією за конфісковані Британією кораблі. Вангенхайм був проти, однак турецький уряд публічно оголосив, що «Гебен» та «Бреслау» було придбано за 80 млн. марок, й німецькому послу, щоб уникнути негараздів з османською громадськістю, зрештою довелося поступитись. Хоча Вангенхайм погодився на аферу аж 14 серпня (Готлиб, 1960, с. 75–76; Роган; Fromkin, 2001, р. 64–65), ще 10 серпня на вимогу британського та французького уряду інтернувати кораблі османський уряд відповів, що «Гебен» та «Бреслау» було куплено в кредит (Роган; Muraviev, 2015, р. 79; Pethik, 2001, р. 81; Shaw, 1977, р. 311–312).

Моргентау в мемуарах прокоментував це так: «Тих, хто розумів фінансове становище Туреччини, ідея придбання нею цих сучасних кораблів могла хіба що розсмішити. Більше того, ці кораблі ніколи не були включені до турецького флоту; навпаки, правда була в тому, що це турецький флот було анексовано цими кораблями». «Своїми», в розмовах з Моргентау, їх не вважав і Талаат-паша, міністр внутрішніх справ Османської імперії та соратник Енвера (Morghenthau, 1918, p. 50).

Пропустивши «Гебен» та «Бреслау», Османська імперія відверто порушила конвенції стосовно проток та власні заяви про нейтралітет (Готлиб, 1960, с. 561; Demirci, 2017, p. 262; Duggan, 1917, p. 49). Моргентау слухно зауважив, що за Паризьким договором 1856 р. та Лондонським договором 1871 р. військові кораблі могли перетинати Дарданелли лише з дозволу султана, який, в свою чергу, міг видати такий дозвіл лише у мирний час (Боровець, 2014, с. 14; Morghenthau, 1918, p. 47; Treat of Paris of 1856, p. 3).

Саїд Хелім продовжив маневрувати. Він обурився, коли почув від дипломатів Антанти, що остання побоюється використання «Гебена» та «Бреслау» проти російського флоту. Візир стверджував, що крейсери потрібні для захисту від Греції та навіть офіційно попросив, щоб британська місія адмірала Лімпуса (який був у хороших відносинах із турками) залишилась у Константинополі (Машевський, 2010, с. 562; Churchill, 1923a, p. 525). Німецькі екіпажі, за словами Саїд Хеліма, буде знято з крейсерів, а їх місце займуть команди, що були призначені для конфіскованих британцями кораблів. Але час йшов, екіпажі для «Султан Осман» та «Решадіє» повернулися додому, а команди «Гебена» і «Бреслау» залишалися німецькими (Davis, 1923, p. 378; Savinsky, p. 229; Morghenthau, 1918, p. 64).

Коли ж у ніч на 11 серпня британські кораблі, що переслідували «Гебен» та «Бреслау», підійшли до проток, османський уряд категорично відмовив їх пропускати (Машевський, 2010, с. 561; Сох, 2019, p. 256). Грецький адмірал Кондуріотіс, який вважав, що британські кораблі штурмуватимуть Дарданелли, запитав дозволу увійти разом з ними на чолі грецької ескадри. Йому відповіли, що британський флот ніяких інструкцій стосовно атаки на протоки не отримав (Готлиб, 1960, с. 63).

Політична верхівка Британії та Франції були готові визнати купівлю крейсерів. Черчилль писав Грею 12 серпня, що на такий крок потрібно буде піти, але якщо німецькі екіпажі буде репатрійовано (Машевський, 2010, с. 563; Churchill, 1923a, p. 526; Michalopoulos, 2014, p. 96). В свою чергу, Греція та Росія одноставно вважали, що Османська імперія грає за німецьким планом (Abbott, 1922, p. 19). Росія, крім того, була занепокоєна, оскільки не володіла на Чорному морі кораблями, рівними «Гебену» (Pattee, 2010, p. 163).

16 серпня «Гебен» та «Бреслау» було «продано» Османській імперії й перейменовано у «Явуз Султан Селім» та «Міділі» відповідно. Адмірал Вільгельм Сушон зайняв пост командуючого турецький флотом (Роган; Сох, 2019, p. 256; Shaw, 1977, p. 312) (що підтверджує метафору Моргентау, про те,

що «турецький флот було анексовано цими кораблями» (Morghenthau, 1918, р. 50)). Екіпажі крейсерів залишилися німецькими, їм лише видали турецьку уніформу (Demirci, 2017, р. 262).

У доповіді Черчилля Грею 17 серпня йшлося, що ситуація з крейсерами незадовільна, німецькі команди їх так і не залишили. Британському флоту доведеться чагувати біля Дарданелл (Машевський, 2010, с. 576; Churchill, 1923а, р. 526). 22 серпня Греї надіслав Малетту інструкції: посли Антанти мають повідомити османському уряду, що вони гарантують територіальну цілісність Туреччини й не будуть укладати миру на умовах, що її порушать та готові поступитися капітуляціями. Натомість Османська імперія має репатрйовати офіцерів та екіпаж «Гебена» та «Бреслау» й дати письмове зобов'язання не перешкоджати руху торгових суден та дотримуватися нейтралітету упродовж війни (Готлиб, 1960, с. 80; Grey, 1925, р. 173; Shaw, 1977, р. 312; Ward, 1923, р. 510).

Моргентау згадував, що британські, французькі та російські дипломати усвідомлювали неможливість зробити Османську імперію активним союзником Антанти. Але вони сподівалися, що Османська імперія залишиться нейтральною, й докладали до цього всіх можливих зусиль. Вони намагалися донести до Енвера і Талаата думку, що Османська імперія достатньо воювала за останні роки (три війни за останні чотири роки), і нова війна її зруйнує (Готлиб, 1960, с. 77; Morghenthau, 1918, р. 63; Buchanan, р. 223-224).

7 вересня було скасовано капітуляції, чим завдано удару по економічних інтересах держав Антанти в Османській імперії. В своїх мемуарах, під датою 9 вересня, Черчилль писав, що на той момент позиція Османської імперії була настільки очевидною, що він вважав за потрібне відкликати морську місію Лімпуса (Churchill, 1923а, р. 535), що й відбулося 15 вересня (Машевський, 2010, с. 576–577).

26 вересня Османська імперія закрила Дарданелли для іноземних кораблів. У свою чергу, 2 жовтня британське адміралтейство віддало Середземноморській ескадрі наказ блокувати Дарданелли ззовні (Pattee, 2010, р. 164).

Подальші події добре відомі в історіографії. 29 жовтня німецькі крейсери під турецьким прапором обстріляли російські порти, 2 листопада Російська імперія, а 5 листопада Велика Британія та Франція оголосили Османській імперії війну. 11 листопада султан Османської імперії оголосив війну державам Антанти, проголосив себе халіфом та закликав усіх мусульман вести війну проти Антанти (Savinsky, р. 229-230; Shaw, 1977, р. 312).

У радянській та російській історіографії присутня думка, що Велика Британія навмисне пропустила «Гебен» та «Бреслау» до Мармурового моря, щоб таким чином нейтралізувати загрозу російського флоту та унеможливити успіх потенційної атаки російських військ на Константинополь. Цим також пояснювали і подальшу пасивність Лондону стосовно «купівлі» «Гебена» та «Бреслау» (Машевський, 2010, с. 556–558; Шорников, 2016, с. 96).

Ця теза спростовується двома фактами. По-перше, Велика Британія повоювалась війни з Османською імперією та прагнула або відвернути її, або відтермінувати на якомога більший термін, чим і пояснюється поступливість та пасивність Foreign Office в питанні «Гебена» та «Бреслау». Як писав сам Грей, уже сам інцидент з «Гебеном» та «Бреслау» міг би зіграти в ролі casus belli. Однак проти оголошення війни були налаштовані Адміралтейство, War Office та India Office (TNA. FO 800/206. p. 311 recto). В Лондоні побоювались, що війна проти Османської імперії підштовхне британських підданих-мусульман до повстання; важливо було (в тому числі й з попередньої причини) продемонструвати, що війну почала саме Османська імперія, в той час як Велика Британія прагнула зберігати мир. Британія не володіла достатніми силами для оборони Єгипту та Суецького каналу, а для передислокування військ із Індії потрібен був час. Кітченер наполягав на тому, щоб війну з Османською імперією відтермінували хоча б до моменту, коли підрозділи з Індії прибудуть в Єгипет (Готлиб, 1960, с. 74-75; Попов, 1935, с. 176; Grey, 1925, p. 170; TNA. FO 800/206. p. 311 recto).

По-друге, Британія не бачила серйозної проблеми в тому, щоб Константинополь було передано Росії. Насамперед, таку думку висловив Грей російському послу в Лондоні Олександрю Бенкендорфу 9 листопада, а 14 листопада вже британський посол в Петрограді Джордж Бьюкенен заявив, що майбутнє Константинополя буде вирішено за погодження із Росією (Kerner, 1929, p. 407). Можна припустити, що Грей та Бьюкенен планували лише замилити очі союзникам. Однак про щирість слів дипломатів свідчить і звіт британської морської розвідки, складений 1903 р., стосовно підготовки Росією військових операцій щодо оволодіння Константинополем та протоками. Автори документу дійшли висновку, що успіх такої операції «не внесе жодних помітних змін до нашої стратегічної диспозиції» (TNA. CAB 24/1/11. p. 6).

Актуальність документу в роки Першої світової війни підтверджується тим, що він був зачитаний на засіданні Комітету імперської оборони 11 березня, саме в той час, коли відбувались британо-франко-російські переговори про повоєнне майбутнє Константинополя (TNA. CAB 24/1/11. p. 6).

Важливо звернути увагу на контекст, в якому цей документ було використано. Цими днями здійснювалась Дарданельська операція. Станом на 11 березня, атаки британо-французького флоту на укріплення проток відбувались успішно (Liddel Hart, 1930, p. 167), що мало відповідний вплив на політичні верхівки ворогуючих сторін. Так, наприклад, навіть пронимецьки налаштована еліта Болгарії почала всерйоз розглядати переорієнтацію на Антанту (Churchill, 1923b, p. 199; TNA CAB 37/131/2. p. 6). На підтримку передачі Константинополя та прилеглих територій Росії висловились і учасники засідання Військової ради 15 березня – в тому числі навіть Черчилль (TNA. CAB 42/2/3. p. 2), якому проросійські історики закидають прагнення не допустити входження Царграду до Російської імперії (Шорников, 2016, с. 98). Зрештою, за результатами проведених у березні-квітні перегово-

рів, Константинополь та протоки після війни передбачалось передати Росії (Готлиб, 1960, с. 148; Kerner, 1929, р. 400). Іншими словами, для Британії не було проблемою поступитись містом та територіями навколо навіть в момент, коли британо-французький флот був, як тоді здавалось, за крок від захоплення османської столиці.

З іншого боку, Моргентау писав у мемуарах, що, якби британський флот поводився менш «по-джентельменськи» та зайшов би до Дарданелл й потопив німецькі кораблі, османський флот не став би сильнішим за російський, і російська атака на Константинополь залишалася б можливою (Morghenthau, 1918, р. 51). Однак ця теза не свідчить прямо про те, що британське Адміралтейство або Foreign Office навмисне пропустили крейсери до Мармурового моря. Тож офіційної позиції Foreign Office, позиції політичної верхівки Британії у внутрішніх переговорах, стратегічного аналізу змін внаслідок переходу Константинополя та проток до Росії достатньо, щоб спростувати тезу про нещирю гру Лондона стосовно Петрограду в питанні османської столиці, Босфору та Дарданелл.

Дещо менш помітним і позитивним прориву «Гебена» та «Бреслау» наслідком стало спрощення зовнішньополітичної позиції Foreign Office. В списку балканських держав, між якими слід було лавірувати британським дипломатам, стало одним гравцем менше. Крім того, відтепер Лондон міг вільно «розпоряджатися» османською територією, а саме обіцяти ті чи інші землі, що належали туркам, їх нейтральним сусідам, насамперед Болгарії та Греції. Так, уже до кінця жовтня (ще до стану війни між Британією та Османською імперією, однак тоді, коли позиція останньої стала очевидною) Грей обіцяв Болгарії Адріанополь та Фракію за виступ на боці Антанти (Renzi, 1970, р. 5).

Поява «Гебена» та «Бреслау» в Дарданеллах також вплинула на позицію Болгарії, де впевненість в потребі залишитися нейтральною тільки посилилась (Yokell, 2010, р. 44).

Грецький прем'єр Венізелос, попри спротив короля та його оточення, 12 серпня спробував провести зондування щодо умов, які Антанта надасть Греції в разі вступу останньої у війну як союзника Сердечної згоди (Виноградов, 2002, с. 121–122). 20 серпня британська сторона відповіла, що вона не стане негайно визнавати Грецію своїм союзником. Проте Маллет повідомив османський уряд, що в разі війни Османської імперії проти Греції, османські кораблі будуть розглядатись як частина німецького флоту та будуть потоплені при спробі увійти до Егейського моря. Як пише О. Соколовська, Венізелос, очевидно, не довіряв обіцянкам Лондону, тому погодився на пропозицію Саїд Хеліма розглянути мирне врегулювання проблеми островів Егейського моря, висунуте вже після авантюри з «Гебеном» та «Бреслау» (Соколовская, 1990, с. 31). Отже, навіть Венізелос, один із найбільш переконаних поборників співпраці з Антантою (і насамперед, Великою Британією), перед загрозою посилення Османської імперії на морі взяв до уваги вирішення суперечностей з нею шляхом переговорів. До цього важ-

ливо додати, що і взаємини між Лондоном та Константинополем були зіпсовані не лише подіями навколо конфіскованих крейсерів, але й прогреським курсом Foreign Office (Kerner, 1929, p. 406). Результат видається парадоксальним: підтримуючи Грецію, Лондон відштовхнув від себе Османську імперію, якій в свою чергу допоміг Берлін, наслідком чого, зрештою, стала недовіра Венізелоса до Британії.

Висновки. На наш погляд, неможливо дати впевненої відповіді на питання, чи була конфіскація Британією крейсерів «Султан Осман» та «Решадіє» безумовною причиною вступу Османської імперії у війну на боці Німеччини. З огляду на «безпринципність» візира Саїд Хеліма та військового міністра Енвера-паші, немає жодних гарантій того, що в разі, коли б Османська імперія отримала зазначені кораблі, вона б залишилась нейтральною. Однак, керуючись висловом «Die Geschichte kennt kein Wenn» («Історія не знає “якщо”»), слід зазначити, що інцидент довкола «Султан Осман» та «Решадіє» зіпсував британо-османські взаємини та дав німецькій дипломатії можливість перехопити ініціативу й влаштувати авантюру з «Гебеном» і «Бреслау». Результат останньої дозволив німцям посилити свій контроль над політичними та військовими справами Османської імперії та мав відповідний ефект на британську зовнішню політику стосовно Болгарії та Греції, а також союзника по Антанті – Російської імперії.

Пасивність Foreign Office стосовно інциденту з «Гебеном» та «Бреслау» в російській та радянській історіографії часто трактувалась як умисний крок проти Петрограду, який зазіхав на Константинополь, Босфор та Дарданелли. Однак, британські джерела переконливо показали безпідставність цих тверджень.

Список використаних джерел і літератури:

Боровець, І. І. (2014). *Нова історія країн Європи та Америки 1870-1918 рр. Міжнародні відносини. Практикум*: навчальний посібник для студентів історичних факультетів та факультетів міжнародних відносин ВНЗ. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 263 с.

Гоглиб, В. В. (1960). *Тайная дипломатия во время Первой мировой войны*. Москва: Соцэкгиз, 604 с.

Виноградов, В. Н. (ред.) (2002). *За Балканскими фронтами Первой мировой войны*. Москва: Издательство «Индрик», 504 с.

Машевський, О. П. (2010). *Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.)*. Київ: Аквілон-Плюс, 792 с.

Машевський, О. П. (2009). Прохід крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток і проблема вступу Османської імперії у Першу світову війну. *Східнознавство*, 47, 66–81.

Попов А. Л., Галина Б. Я. & Альтман В. В. (Упоряд.). (1935). *Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг.: Серия 3: 1914-1917* (в 10 т., Т.6 Ч.1: 5 августа 1914 г. – 13 января 1915 г.). Москва; Ленинград: Гос. соц.- экон. изд-во, 481 с.

Нотович, Ф. И. (1947). *Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны* (в 4 т., Т.1. Потеря союзниками Балканского полуострова). Москва, Ленинград: Издательство АН СССР, 748 с.

Роган Ю. (2018). *Падение Османской империи. Первая мировая война на Ближнем Востоке, 1914-1920*. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=72437 (дата звернення: 07.09.2021).

Сазонов, С. Д. (2002). *Воспоминания*. Минск: Харвест, 2002, 368 с.

Соколовская, О. В. (1990). *Греция в годы Первой мировой войны. 1914–1918 гг.* Москва: Наука, 208 с.

Шорников, П. М. (2016). Почему не состоялась десантная операция на Босфоре? *Русин*, 2 (44), 93–110.

Abbott, G. F. (1922). *Greece And The Allies, 1914-1922*. London: Methuen & Co. Ltd. 1922, 272 p.

Ahmad, F. (1988). War and Society Under the Young Turks, 1908-18. *Review (Fernand Braudel Center)*. Vol. 11, №. 2, Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformations. Research Foundation of State University of New York, 265-286.

Buchanan. G. (1923). *My mission to Russia and Other Diplomatic Memories*. Vol. I. London, New York, Toronto and Melbourne: Cassel and Company, Limited, 253 p.

Churchill, W. S. (1923a). *The World Crisis. 1911 to 1915*. Toronto: The Macmillan Company of Canada, Ltd. At Martin's House. 563 p.

Churchill, W. S. (1923b). *The World Crisis. 1915*. London: Thornton Butterworth Limited, 574 p.

Cox, R. & Demirer, M. A. (2019). *Turkey – 1915 Betrayal & Suicide at War*. Ankara: Alina Publishing, 486 p.

Davis, W. S. (1923). *A Short History of the Near East. From the Founding of Constantinople (330 A.D. to 1922)*. New York: The Macmillan Company, 408 p.

Demirci, S. (2017). The Dardanelles Campaign and the Contending Strategies for War. *International Relations*, 5, 258–269.

Duggan, S. P. (1917). *Balkan Diplomacy. Political Science Quarterly*. Vol. XXXII, № 2, 224–251.

Edwards, W. (1934). *British Foreign Policy from 1815 to 1933*. London: Methuen & Co, 226 p.

Fromkin, D. H. (2001). *A Peace To End All Peace, The Fall Of The Ottoman Empire And The Creation Of The Middle East*. New York: An Owl Book, 672 p.

Grey, E. (1925). *Twenty-Five Years 1892-1916* (vol. II). New York: Frederick A. Stokes Company, 342 p.

Heller, J. (1976). Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War. *Middle Eastern Studies* (Vol. 12, № 1 (Jan., 1976)), 3–44.

Kerner, R. J. (1929). Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-15. *The Journal of Modern History* (Vol. 1, № 3 (Sep., 1929)), 400–415.

Liddell Hart, H. B. (1930). *The Real War 1914-1918*. London: Faber & Faber Limited, 539 p.

Michalopoulos, D. (2014). *Upheaval in the Balkans: Venizelos and politics, 1888-1920*. Munich: GRIN Publishing, 144 p.

Morghenthau, H. (1918). *Secrets of the Bosphorus*. London: Hutchinson & Co., 275 p.

Muraviev, A. D. (2015). St Andrew against the Kaiser: Russia's Naval Strategy and Naval Operations in the Baltic and Black Sea Theatres 1914-17. *The War at Sea: 1914-18 Proceedings of the King-Hall Naval History Conference 2013*. Sea Power Centre – Australia, 73–94.

Pattee, P. G. (2010). *A Great and Urgent Imperial Service: British Strategy for Imperial Defense During the Great War, 1914-1918* (Candidate's thesis). Philadelphia: Temple University, 351 p.

Pethik, T. (2001). The Dardanelles Operation: Churchill's Disgrace or the Best Idea of World War I. *Undergraduate Research Journal*, 4, 78–89.

Renzi, W. A. (1970). Great Britain, Russia, and the Straits, 1914-1915. *The Journal of Modern History*, Vol. 42, № 1 (Mar., 1970), Chicago: The University of Chicago Press, 1–20.

Richter, H. (2013). The Impact of the Confiscation of the Turkish Dreadnoughts and of the Transfer of Goeben and Breslau to Constantinople upon the Turkish Entry into WWI. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 11, Sayı 15, 1–16.

Savinsky, A. (1917). *Recollections of a Russian diplomat*. London: Hutchinson, 316 p.

Shaw, S. J. & Shaw, E. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 548 p.

Tubaev, R. (2015) Some Issues of Turkey's Entry into the First World War. *Balkanica*, 46, 135–150.

Treat of Paris of 1856. URL: https://content.ecf.org.il/files/M00934_TreatyOfParis1856English.pdf (дата звернення: 12.09.2021). 9 p.

Trumpener, U. (1962). Turkey's Entry into World War I: An Assessment of Responsibilities. *The Journal of Modern History*. Vol. 34, № 4 (Dec., 1962), 369–380.

The National Archive of United Kingdom. CAB 24/1/11.

The National Archive of United Kingdom. CAB 37/122/174.

The National Archive of United Kingdom. CAB 37/131/2.

The National Archive of United Kingdom. CAB 42/2/3.

The National Archive of United Kingdom. FO 800/206.

The National Archive of United Kingdom. FO 800/240.

Ward, A. W. (1923). *The Cambridge history of British foreign policy, 1783-1919*. New York: The Macmillan Company, 664 p.

Yokell, M. A. (2010). *Sold to the highest bidder?: An investigation of the diplomacy regarding Bulgaria's entry into World War I* (Master's Theses), 113 p.

References:

Borovets, I. (2014). *Nova istoriya krayin Yevropy ta Ameryky 1870-1918 rr. Mizhnarodni vidnosyny. Praktykum* [Modern history of countries of Europe and America 1870-1918. International relations]: navchal'nyj posibnyk dlya studentiv istorychnyx fakul'tetiv ta fakul'tetiv mizhnarodnyx vidnosyn VNZ. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory-2006», 263 p. [in Ukrainian].

Gottlieb, W. W. (1960). *Tajnaia dyplomatiya vo vremya Pervoj mirovoj vojny* [Studies in secret diplomacy during the First World war]. Moscow: Socekhyz, 604 p. [in Russian].

Vinogradov, V. (Ed.) (2002). *Za Balkanskimi frontami Pervoj mirovoj vojny* [Behind the Balkans fronts of the First World War]. Moscow: Inzdatelstvo «Indrik», 504 p. [in Russian].

Mashevskiy, O. (2010). *Problema Chornomors'kykh protok u mizhnarodnykh vidnosynakh (1870 r. – pochatok 1920-kh rr.)* [Black Sea straits issue in international relations (1870 – early 1920)]. Kyiv: Akvilon-Plyus, 792 p. [in Ukrainian].

Mashevskiy, O. (2009). Prokhid krejseriv «Gebena» ta «Breslau» do Chornomors'kykh protok i problema vstupu Osmanskoyi imperiyi u Pershu svitovu vijnu [Entering of the cruisers «Goeben» and «Breslau» into the Black Sea Straits and the Ottoman empire entrance to the war issue]. *Skhodoznavstvo*, 47, 66–81. [in Ukrainian].

Popov A., Galina B. & Altman V. (Comps.). (1935). *Mezhdunarodnye otnoshenija v epohu imperializma: dokumenty iz arhivov carskogo i Vremennogo pravitel'stv 1878-1917 gg.: Serija 3: 1914-1917* [International relations in the age of imperialism: documents from the archives of Tsarist and Provisional governments 1878-1917: Serial 3: 1914-1917] (Vol. 6 Part 1: August, 5 1914 – January, 13 1915). Moscow, Leningrad: Gos. soc.-jekon. izd-vo, 481 p. [in Russian].

Notovich, F. (1947). *Diplomaticheskaja bor'ba v gody pervoj mirovoj vojny* [Diplomatic struggle in years of the First World War] (Vol. 1.). Moscow, Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 748 p. [in Russian].

Rogan, U. (2018). *Padenie Osmanskoj imperii. Pervaja mirovaja vojna na Blizhnem Vostoke, 1914-1920* [Fall of the Ottoman Empire. I World War in the Middle East, 1914-1920]. Retrieved from: http://loveread.ec/view_global.php?id=72437 [in Russian].

Sazonov, S. D. (2002). *Vospominanija* [Memories]. Minsk: Harvest, 2002, 368 p. [in Russian].

Sokolovskaja, O. (1990). *Grecija v gody Pervoj mirovoj vojny. 1914–1918 gg.* [Greece in the years of the First World War. 1914–1918]. Moscow: Nauka, 208 p. [in Russian].

Shornikov, P. (2016). Pochemu ne sostojalas' desantnaja operacija na Bosfore? [Why did not the landing operations on Bosphorus happen?]. *Rusin*, 2 (44), 93–110. [in Russian].

Abbott, G. F. (1922). *Greece And The Allies, 1914-1922*. London: Methuen & Co. Ltd. 1922, 272 p. [in English].

Ahmad, F. (1988). War and Society Under the Young Turks, 1908-18. *Review (Fernand Braudel Center)*. Vol. 11, № 2, Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformations. Research Foundation of State University of New York, 265-286. [in English].

Buchanan, G. (1923). *My mission to Russia and Other Diplomatic Memories*. Vol. I. London, New York, Toronto and Melbourne: Cassel and Company, Limited, 253 p. [in English].

Churchill, W. S. (1923a). *The World Crisis. 1911 to 1915*. Toronto: The Macmillan Company of Canada, Ltd. At Martin's House. 563 p. [in English].

Churchill, W. S. (1923b). *The World Crisis. 1915*. London: Thornton Butterworth Limited, 574 p. [in English].

Cox, R. & Demirel, M. A. (2019). *Turkey – 1915 Betrayal & Suicide at War*. Ankara: Alina Publishing, 486 p. [in English].

Davis, W. S. (1923). *A Short History of the Near East. From the Founding of Constantinople (330 A.D. to 1922)*. New York: The Macmillan Company, 408 p. [in English].

Demirci, S. (2017). The Dardanelles Campaign and the Contending Strategies for War. *International Relations*, 5, 258–269. [in English].

Duggan, S. P. (1917). *Balkan Diplomacy. Political Science Quarterly*. Vol. XXXII, № 2, 224–251. [in English].

Edwards, W. (1934). *British Foreign Policy from 1815 to 1933*. London: Methuen & Co, 226 p. [in English].

Fromkin, D. H. (2001). *A Peace To End All Peace, The Fall Of The Ottoman Empire And The Creation Of The Middle East*. New York: An Owl Book, 672 p. [in English].

Grey, E. (1925). *Twenty-Five Years 1892-1916* (vol. II). New York: Frederick A. Stokes Company, 342 p. [in English].

Heller, J. (1976). Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War. *Middle Eastern Studies* (Vol. 12, № 1 (Jan., 1976)), 3–44. [in English].

Kerner, R. J. (1929). Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-15. *The Journal of Modern History* (Vol. 1, № 3 (Sep., 1929)), 400–415. [in English].

- Liddel Hart, H. B.** (1930). *The Real War 1914-1918*. London: Faber & Faber Limited, 539 p. [in English].
- Michalopoulos, D.** (2014). *Upheaval in the Balkans: Venizelos and politics, 1888-1920*. Munich: GRIN Publishing, 144 p. [in English].
- Morghenthau, H.** (1918). *Secrets of the Bosphorus*. London: Hutchinson & Co., 275 p. [in English].
- Muraviev, A. D.** (2015). St Andrew against the Kaiser: Russia's Naval Strategy and Naval Operations in the Baltic and Black Sea Theatres 1914-17. *The War at Sea: 1914-18 Proceedings of the King-Hall Naval History Conference 2013*. Sea Power Centre – Australia, 73–94. [in English].
- Pattee, P. G.** (2010). *A Great and Urgent Imperial Service: British Strategy for Imperial Defense During the Great War, 1914-1918* (Candidate's thesis). Philadelphia: Temple University, 351 p. [in English].
- Pethik, T.** (2001). The Dardanelles Operation: Churchill's Disgrace or the Best Idea of World War I. *Undergraduate Research Journal*, 4, 78–89. [in English].
- Renzi, W. A.** (1970). Great Britain, Russia, and the Straits, 1914-1915. *The Journal of Modern History*, Vol. 42, № 1 (Mar., 1970), Chicago: The University of Chicago Press, 1–20. [in English].
- Richter, H.** (2013). The Impact of the Confiscation of the Turkish Dreadnoughts and of the Transfer of Goeben and Breslau to Constantinople upon the Turkish Entry into WWI. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 11, Sayı 15, 1–16. [in English].
- Savinsky, A.** (1917). *Recollections of a Russian diplomat*. London: Hutchinson, 316 p. [in English].
- Shaw, S. J. & Shaw, E. K.** (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 548 p. [in English].
- Subaev, R.** (2015) Some Issues of Turkey's Entry into the First World War *Balkanica*, 46, 135–150. [in English].
- Treat of Paris of 1856. Retrieved from https://content.ecf.org.il/files/M00934_TreatyOfParis1856English.pdf 9 p. [in English].
- Trumpener, U.** (1962). Turkey's Entry into World War I: An Assessment of Responsibilities. *The Journal of Modern History*. Vol. 34, № 4 (Dec., 1962), 369–380. [in English].
- The National Archive of United Kingdom. CAB 24/1/11. [in English].
- The National Archive of United Kingdom. CAB 37/122/174. [in English].
- The National Archive of United Kingdom. CAB 37/131/2. [in English].
- The National Archive of United Kingdom. CAB 42/2/3. [in English].
- The National Archive of United Kingdom. FO 800/206. [in English].
- The National Archive of United Kingdom. FO 800/240. [in English].
- Ward, A. W.** (1923). *The Cambridge history of British foreign policy, 1783-1919*. New York: The Macmillan Company, 664 p. [in English].
- Yokell, M. A.** (2010). *Sold to the highest bidder?: An investigation of the diplomacy regarding Bulgaria's entry into World War I* (Master's Theses), 113 p. [in English].

Отримано: 14.09.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.128–143

УДК 947.088 «199/201»

ЯМПОЛЬСЬКА Лариса – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, індекс 63001, Україна (yampolska.larysa@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7884-8050>

YAMPOLSKA Larysa – Candidate of Historical Science, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29 Alchevskykh Street, Kharkiv, index 63001, Ukraine (yampolska.larysa@gmail.com)

МАТЕЙ Юлія – здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня 4 року навчання історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, індекс 63001, Україна (matejula4@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3833-2564>

MATEI Yullia – 4th year student of the Faculty of History of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29 Alchevskykh Street, Kharkiv, index 63001, Ukraine (matejula4@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Ямпольська, Л., Матей, Ю. (2021). Проблема статусу Каспійського моря у геополітичних стратегіях зацікавлених держав на рубежі ХХ-ХХІ ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (33), 128–143.

ПРОБЛЕМА СТАТУСУ КАСПІЙСЬКОГО МОРЯ У ГЕОПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЯХ ЗАЦІКАВЛЕНИХ ДЕРЖАВ НА РУБЕЖІ ХХ-ХХІ ст.

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати міжнародно-правовий статус Каспійського моря в контексті геополітичних стратегій регіональних (Росія, Іран, Казахстан, Туркменістан, Азербайджан) та нерегіональних (США, Туреччина) держав. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності, системності та використання загальнонаукових методів дослідження (аналізу, синтезу, систематизації, узагальнення) та спеціально-історичних методів (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний). **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії системно досліджено зміни каспійського вектору геополітичних стратегій Ірану, США та Росії в контексті визначення правового статусу Каспійського моря у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. **Висновки.** Каспійський регіон має багатогранні проблеми: екології, мілітаризації, використання мінеральних ресурсів і біоресурсів. По кожному з цих аспектів у сторін (США, Росія, Туреччина, прикаспійські держави) є своя позиція. Визначення правового статусу

Каспійського моря має стати точкою відліку для вирішення більшості проблем дано-го регіону. Ухвалення відповідної конвенції, а також різних галузевих угод призвело б до всеосяжного врегулювання правового режиму Каспійського моря, визначення всіх прав і обов'язків прикаспійських держав. На сьогоднішньому етапі суверенні права країн узбережжя Каспійського моря залишаються невизначеними, що не тільки є перепорою для початку використання природних ресурсів Каспію, але також може спричинити виникнення гострих економічних, політичних і військових конфліктів у регіоні.

Ключові слова: Каспійський регіон, США, Росія, Іран, прикаспійські держави, міжнародні відносини, міжнародно-правовий статус.

THE PROBLEM OF THE STATUS OF THE CASPIAN SEA IN THE GEOPOLITICAL STRATEGIES OF THE INTERESTED STATES AT THE TURN OF THE XX-XXI CENTURIES

Abstract. *The work aims to analyze the international legal status of the Caspian Sea in the context of geopolitical strategies of regional (Russia, Iran, Kazakhstan, Turkmenistan, Azerbaijan) and non-regional (USA, Turkey) states. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systematization and use of general scientific research methods (analysis, synthesis, systematization, generalization) and special-historical methods (comparative-historical, problem-chronological, and historical-genetic). The scientific novelty is that for the first time in Ukrainian historiography, the changes of the Caspian vector of geopolitical strategies of Iran, the USA and Russia in the context of determining the legal status of the Caspian Sea in the 90s of the XX – beginning of the XXI century are systematically studied. Conclusions.* *The Caspian region has multifaceted problems: ecology, militarization, use of mineral resources and bioresources. The countries (USA, Russia, Turkey, and Pre-Caspian states) have their own positions on each of these aspects. Determination of the legal status of the Caspian Sea should become the starting point for solving most of the region's problems. The adoption of the relevant convention, as well as various sectoral agreements, would lead to a comprehensive regulation of the legal status of the Caspian Sea, the definition of all rights and obligations of the Pre-Caspian states. At the given stage, the sovereign rights of the countries of the Caspian coast remain uncertain, which is not only an obstacle to using the Caspian's natural resources but can also lead to acute economic, political and military conflicts in the region.*

Key words: Caspian region, USA, Russia, Iran, Pre-Caspian states, international relations, international legal status.

Постановка проблеми. Проблема міжнародно-правового статусу Каспійського моря вкотре постала після розпаду Радянського Союзу, коли кількість країн, що мають вихід до моря, збільшилася з двох (СРСР та Іран) до п'яти (Росія, Іран, Казахстан, Азербайджан і Туркменістан). Переговорний процес щодо визначення міжнародно-правового статусу Каспію, безсумнівно, є прикладом складного політичного діалогу щонайменше п'яти суб'єктів світової політики, що мають різні підходи до питання про розподіл найбільшої внутрішньоматерикової водойми із зосередженими в її надрах значними запасами нафти та газу. Пошук компромісного варіанту розділу території ускладнювався низкою факторів.

По-перше, Каспійське море за своїм географічним розташуванням, зокрема відсутність прямого зв'язку зі Світовим океаном, не підпадає під норми і стандарти Конвенції ООН з морського права, тому універсальні для міжнародної практики підходи виявилися непридатними.

По-друге, до 1991 р. існувала ціла низка двосторонніх радянсько-іранських угод, що регламентували правила спільного використання моря, але не розглядалося питання використання природних ресурсів.

По-третє, наявність у кожної з учасниць (п'ять держав) переговорного процесу власних інтересів і бачення міжнародно-правового статусу Каспійського моря істотно ускладнювали хід переговорів.

Договори 1921 р. між Росією та Персією і 1940 р. між СРСР та Іраном були поставлені іншими каспійськими державами під сумнів. Після розпаду СРСР Іран і Росія дотримувалися положень цих договорів, виступаючи проти поділу Каспійського моря на національні сектори. Така ситуація не влаштовувала нові прикаспійські держави, підштовхуючи їх на активні дії та співпрацю з країнами Європи, США, Туреччиною та Китаєм, погіршуючи таким чином політичні та економічні відносини з Росією та Іраном. Умовою запобігання ескалації конфлікту може стати досягнення консенсусу щодо визнання правового статусу Каспійського моря, прийняттого для всіх зацікавлених держав.

Аналіз джерел та останні дослідження. Тематика встановлення міжнародно-правового статусу Каспійського моря в 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., попри її актуальність, недостатньо відображена у працях вітчизняних дослідників. Відносини США та Росії у Каспійському регіоні аналізували О. Брусиловська (Брусиловська, 2007), О. Волович (Волович, 2008), І. Долгов, Б. Зварич (Долгов, Зварич, 2004), Б. Парахонський, Г. Яворська (Парахонський, Яворська, 2016), Дж. Шіхелілі (Шіхелілі, 2019) та ін. автори.

Сучасній геополітиці Кавказу і Каспію, вивченню динаміки складних політичних та економічних процесів у цих регіонах, характеристиці позицій сучасних геополітичних гравців – Російської Федерації, США, Європейського Союзу, Китайської Народної Республіки, Турецької Республіки, Ісламської Республіки Іран – присвячені монографії азербайджанських вчених В. Гусейнової (Гусейнова, 2008) і П. Дарабаді (Дарабаді, 2010).

Американські політологи В. Хейл та Е. Кіле (Hale, Kiele, 1997), М. Еатон (Eaton, 2001), Т. Маркетос (Marketos, 2009), російський історик А. Золов (Золов, 2000) по-різному трактують зовнішню політику США у період «холодної війни» та після її закінчення.

Вивчення і аналіз зовнішньополітичних стратегій США та Росії щодо урегулювання міжнародно-правового статусу Каспійського моря на зламі ХХ–ХХІ ст. потребує додаткового вивчення. Залишається недостатньо дослідженим участь Росії у врегулюванні правового статусу Каспійського регіону. Вказані аспекти частково відображені у цьому науковому дослідженні.

Для визначення зовнішньополітичних стратегій Росії та Ірану навколо міжнародно-правового статусу Каспійського моря нами були використані різнопланові документи: Договір між РСФРР та Іраном від 26 лютого 1921 р. (Договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Персией, 1921), Договір про колективну безпеку від 15 травня 1992 р. (Договор о коллективной безопасности, 1992); для дослідження співробітництва між Російською Федерацією та прикаспійськими країнами з питання врегулювання правового статусу Каспійського моря – Заява президентів Росії та Азербайджану про принципи співробітництва на Каспійському морі (Совместное заявление президентов России и Азербайджана о принципах сотрудничества на Каспийском море, 2001), Декларація між Російською Федерацією та Республікою Казахстан про співробітництво на Каспійському морі (Декларация между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о сотрудничестве на Каспийском море, 2000); для аналізу зміни стратегій Казахстану з питань урегулювання правового статусу Каспійського моря – виступ Президента Казахстану Нурсултана Назарбаєва (Назарбаев, 2002); для дослідження геополітичної стратегії США – Звіт сенатора Комітету з міжнародних справ А. Кренстона «Центральна Азія в перехідний період», 102-й Конгрес, 2-а сесія 1992 р. (Cranston, 1992), виступ Президента США Б. Клінтона з промовою на церемонії підписання Угоди про трубопровід Баку – Джейхан (Clinton, 1999), «Закон про стратегію Шовкового шляху», 106-й Конгрес, 1-а сесія (The Silk Road Strategy Act, 1999), «Енергетичні ресурси Каспійського моря: слухання в Комітеті з міжнародних відносин, Комітеті з міжнародної економічної політики, просування експорту та торгівлі від 12 квітня 2000 р. (Caspian Sea Energy Resource, 2000).

Мета статті – на основі різноманітних джерел і праць дослідників проаналізувати міжнародно-правовий статус Каспійського моря в контексті геополітичних стратегій регіональних (Росія, Іран, Казахстан, Туркменістан, Азербайджан) та нерегіональних (США, Туреччина) держав.

Виклад основного матеріалу. При обґрунтуванні власної позиції щодо статусу Каспійського моря Російська Федерація покликала на норму міжнародного права, що при створенні нових держав статус територій загальною користування не може піддаватися односторонньому перегляду з волі однієї або кількох сторін. РФ, як правонаступниця СРСР, позиціонувала себе учасницею договорів 1921 р. і 1940 р. з Іраном, вважаючи каспійську акваторію закритим морем. Позиція Ірану після 1991 р. була близькою до російської (Волович, 2008, с. 11).

До середини 1990-х років геополітична стратегія Росії не була послідовною. Це підтверджувалося відсутністю рішучих кроків у відповідь на підписання 20 вересня 1994 р. Азербайджаном контракту з великими західними нафтовими компаніями про розробку родовищ Каспійського моря. МЗС РФ направило Генеральній Асамблеї ООН документ із попередженням, що од-

носторонні дії щодо Каспію є незаконними і не будуть визнаватися Росією, однак ці заяви залишилися лише словами. Більше того, російська компанія «Лукойл» стала учасницею цієї угоди. Причиною такого дивного кроку, найімовірніше, була поступка Азербайджану у відповідь на жорстку позицію Росії стосовно секторального розподілу. У будь-якому випадку участь «Лукойлу» в проєкті стала для азербайджанської сторони неофіційним визнанням Росією суверенних прав на республіканський сектор Каспію (Золов, 2000, с. 23).

20 вересня 1994 р. після кількох років активних переговорів у Баку був укладений «Контракт століття» між Азербайджанською Республікою (ДНКАР (SOCAR) – 20%) і групою західних нафтових компаній ((«BP» – 17% (Велика Британія), «Амосо» – 17% (Велика Британія), «Upocal» – 9% (США) та ін.) про розробку трьох азербайджанських морських родовищ Азері – Чираг – Гюнешлі упродовж 30 років. Згідно угоди планувалося видобути 511 млн. т. нафти, з яких 258 млн. т. мали залишитися в Азербайджані. За 7 років після підписання «Контракту», Азербайджан уклав ще 17 нафтових угод, згідно яких на початку 2000 р. у країні працювали понад 130 британських, 110 американських, десятки японських, турецьких і французьких видобувних компаній (Матей, 2020, с. 28).

Практичні кроки Баку з освоєння ресурсів Каспію кардинально змінили вихідну для визначення статусу Каспійського моря ситуацію, що змусило Росію коригувати свою політику, щоб остаточно не втратити вплив на розмежування Каспію та розділ його ресурсів.

У 1995 р. основною вимогою МЗС РФ було визнання ресурсів Каспійського моря об'єктом спільного використання (кондомініуму). Згідно з цією вимогою, будь-які питання про діяльність у Каспійському регіоні повинні були вирішуватися за участю всіх прикаспійських держав. Механізмом реалізації цієї ідеї мала стати регіональна організація співробітництва. Кондомініум передбачав вільне судноплавство, за винятком 10-мильної прибережної зони, створення акціонерної компанії за участі п'яти прикаспійських країн для розвідки та видобутку мінеральних ресурсів моря. Ця програма знайшла підтримку лише в Ірану, оскільки головними завданнями нових держав були забезпечення реальної, а не номінальної незалежності, відстоювання суверенітету, збагачення за рахунок залучення іноземних інвестицій і початку освоєння надр Каспію (Волович, 2008, с. 13).

Для Ісламської Республіки Іран важливим було зберегти за морем закритий статус, щоб не допустити в регіон компанії третіх країн. У той же час Іран підтримував ідею кондомініуму або рівного розподілу Каспійського моря і його ресурсів між п'ятьма прибережними державами. Таку позицію можна пояснити тим, що при секторальному розподілі Каспійського моря Ірану діставалося лише близько 11% акваторії з найменшими запасами нафти і газу, тоді як при компромісному варіанті Тегеран міг отримати 20% території Каспію, посилаючись на чинний до розпаду Радянського Союзу договір з

Персією, укладений у 1921 р. (Договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Персией, 1921).

У травні 1992 р. відбулася Тегеранська спеціальна конференція, основним завданням якої було створення міжнародної організації, покликаної врегулювати проблему статусу Каспію. На обговорення було винесено іранський проект договору про організацію співпраці прикаспійських держав у політичній, економічній, енергетичній і військовій сферах. Підсумком конференції стало прийняття спільного комюніке від 7 травня, в якому йшлося про визначення сфер впливу країн у Прикаспії. Крім того, всі прикаспійські держави погодилися на утворення спеціалізованих комітетів, включаючи й комітет з питань правового статусу Каспійського моря (Joint Statement of the Heads of State in Tehran, 1992).

У другій половині 1990-х рр. позиція Ірану істотно змінилася: Тегеран заявив про готовність визнати або принцип встановлення 20-мильного ліміту, або принцип повного розподілу Каспію на національні зони, або принцип надання Ірану 20% всіх доходів від експлуатації каспійських ресурсів (Iran reiterates 20 percent share in Caspian Sea, 2001). При цьому, усвідомлюючи, що новоутворені прикаспійські держави не мають змоги самостійно освоювати морські родовища, Тегеран наполягав на тому, що вони повинні спочатку запросити до участі у цьому процесі інші прибережні держави й тільки після їх відмови залучати компанії третіх країн. При відсутності такого режиму будь-яка прикаспійська держава мала право розпочати розвідку та розробку вуглеводневих ресурсів у будь-якій точці Каспію. Таким чином, Іран, висуваючи як найкращий варіант принцип кондомініуму, не виключав повний розподіл Каспійського моря, але, на відміну від Росії, пропонував інший принцип розподілу дна моря (Roberts, 2001, с. 46).

Тракування позиції Тегерана містилося у виступі міністра закордонних справ Ірану Камала Харразі: «Наша основна позиція була і залишається такою: скасувати всі поділи прибережного водного простору. Каспійське море є загальним надбанням всіх прибережних держав, і всі прибережні держави могли б використовувати природні ресурси Каспію на основі рівноправного кондомініуму. Проте, щоб полегшити наш шлях до порозуміння, ми готові піти на переговори про юридичний режим, заснований на розділі моря на сектори. Ми повинні створити такі умови, щоб майбутні покоління могли користуватися ресурсами моря для свого економічного розвитку» (Харразі, 2005, с. 68).

Однак для такого поділу території та природних ресурсів Каспійського моря іранська сторона запропонувала використовувати такі принципи:

- 1) одноголосності при прийнятті будь-яких рішень;
- 2) рівних прав прибережних держав у всіх питаннях – від суверенітету до використання морських ресурсів, ресурсів дна і надр моря;
- 3) єдиного юридичного режиму, що поширюється на все море;

- 4) заборони подвійного режиму;
- 5) безперешкодного і недискримінаційного проходу суден;
- 6) перетворення Каспійського моря в демілітаризовану зону;
- 7) охорони навколишнього середовища Каспійського моря та прийняття відповідних заходів;
- 8) відповідальності по відношенню до Каспійського моря, який не обмежується тимчасовими рамками (Харрази, 2005, с. 69–72).

Таким чином, позиція Ірану істотно відрізнялася від позиції Російської Федерації щодо врегулювання питань, які визначали статус Каспійського моря. Іранське керівництво не вважало легітимними двосторонні угоди Росії з Азербайджаном і Казахстаном та наголошувало на необхідності встановлення такого правового режиму Каспійського моря, при якому всі прикаспійські країни мали б рівні права на використання ресурсів.

Для держав, що утворилися внаслідок розпаду СРСР у 1991 р. і стали претендувати на вуглеводневі ресурси Каспійського моря, більш вигідним був варіант, який дозволяв встановити контроль над родовищами нафти і газу та здійснювати освоєння ресурсного потенціалу Каспію. Планувалася розподіл моря на частини, пропорційні протяжності берегової лінії. Згідно з цим принципом, Іран мав отримати 0,9 млрд. т. умовного вуглеводню, Туркменістан – 1,5 млрд. т., Росія – 2 млрд. т., Азербайджан – 4 млрд. т., а Казахстан – 4,5 млрд. т. **Даний підхід не влаштував ані Росію, ані Іран, насамперед, з геополітичних причин** (Брусилівська, 2007, с. 116).

У першій половині 1990-х рр. керівництво Туркменістану розглядало Каспій як внутрішнє озеро, до якого не можуть бути застосовані категорії та принципи міжнародного морського права і розподіл на національні сектори. У другій половині десятиліття Ашхабад виступив за т. зв. секторальний розділ Каспійського моря, що засвідчено в інтерв'ю Президента Туркменістану Сапармурата Ніязова: «До 1991 р. режим Каспію визначався договорами між Радянським Союзом та Іраном, море було поділено між цими країнами. Зміна геополітичної ситуації зумовила нове співвідношення інтересів у Прикаспійському регіоні та необхідність вироблення нових підходів до визначення статусу Каспію. Більшість прикаспійських країн сьогодні дотримуються секторального варіанту розподілу Каспію. Туркменістан влаштує і такий принцип розподілу. Однак у зв'язку з практичними кроками, зробленими прикаспійськими державами та пов'язаними з розробкою вуглеводневих ресурсів, цей принцип втратив своє значення. Головне для нас в обох випадках, щоб в повному обсязі були враховані інтереси всіх прибережних держав, щоб співпраця на Каспії будувалась на основі взаємоповаги, рівноправності та взаємної вигоди. Каспій повинен бути морем згоди, а його багатства – надбанням всіх прибережних держав» (Ніязов, 1998).

Думку Туркменістану щодо розподілу Каспійського моря можна назвати суперечливою. З одного боку, упродовж 1990-х – 2000-х рр. офіційні

представники Туркменістану кілька разів заявляли, що вони не проти запропонованого Іраном принципу розділу по 20%, з іншого – нерідко висловлювали думку про необхідність «широтного» розподілу. У заявах 2000-х рр. керівництво Туркменістану визнає можливість розподілу Каспію за принципом серединної лінії.

На відміну від Туркменістану, керівництво Азербайджану тривалий час виступало за принцип розподілу моря по серединній лінії. У прийнятій у 1995 р. Конституції Азербайджану йдеться про право держави на належний йому сектор Каспійського моря і повітряний простір над ним (ст. 11) (Конституция Азербайджанской Республики, 1995).

Азербайджан наполягав на визначенні Каспію як внутрішнього озера, що ділиться на відповідні сектори по серединній лінії. Цю позицію Азербайджан підтвердив у ході переговорів у Казахстані 15-16 травня 1996 р. на міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій проблемі правового статусу Каспійського моря. На цій конференції Росія знову запропонувала встановити на Каспії кондомініум і розглядати море як загальне надбання п'яти прибережних держав і відповідно недопущення будь-яких односторонніх дій з присвоєння його просторів, а також ресурсів без згоди інших (Marketos, 2009). **У цьому питанні Росію підтримав Іран. Така позиція дозволяла Росії претендувати на нафту та газ, що знаходилися поза межами її сектора, у центральній частині Каспію, що, звісно, могло б збільшити російську «частку» на кілька сотень мільйонів тон умовного палива. Але головне полягало в іншому: визнання частини Каспію власністю дало б як Росії, так і Ірану, право вирішального голосу при обговоренні всіх питань, пов'язаних з освоєнням природних ресурсів. А це призвело б до серйозних труднощів при створенні міжнародних консорціумів для розробки каспійської нафти.**

Однак, на початку 2000-х рр. позиція Азербайджану зазнала змін, що відбулося у Спільній заяві Російської Федерації та Азербайджанської Республіки про принципи співробітництва на Каспійському морі, підписаній президентами країн в Баку 9 січня 2001 р. У документі пропонувалося «на першому етапі розмежувати дно Каспійського моря між суміжними і протилежними державами на сектори (зони) на основі методу серединної лінії, проведеної з урахуванням рівновіддалених точок і модифікованої за домовленістю сторін» (Совместное заявление президентов России и Азербайджана о принципах сотрудничества на Каспийском море от 9 января 2001 г., 2001). Крім того, «сторони погодилися, що за кожною з прибережних держав в утвореному у результаті такого розділу секторі будуть визнаватися виняткові права щодо мінеральних ресурсів та іншої правомірної господарсько-економічної діяльності на дні» (Совместное заявление президентов России и Азербайджана о принципах сотрудничества на Каспийском море от 9 января 2001 г., 2001).

Слід відзначити, що якщо Азербайджан під час розподілу моря на національні сектори мав на увазі їх як частини суверенної території прибереж-

них держав, то Росія наполягала на встановленні на дні Каспійського моря не територіальної, а ресурсної юрисдикції. В цілому ж позиція Азербайджану у вирішенні питання про статус Каспію має багато спільного з принципами, запропонованими Російською Федерацією.

У результаті переговорів 9 січня 2001 р. президенти Азербайджану Гейдар Алієв і Росії Володимир Путін, підписали спільну угоду про статус Каспію і Бакинську декларацію з питань політичного співробітництва. Сторони погодилися, що за кожною з прибережних держав, в утвореному у результаті розподілу секторі будуть визнаватися виняткові права щодо мінеральних ресурсів (Декларація между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о сотрудничестве на Каспийском море, 2000).

29 листопада 2001 р. між Казахстаном і Азербайджаном було підписано угоду про розмежування дна Каспійського моря. Ця угода підтвердила секторальний розподіл Каспію. Аналогічна угода була підписана між Російською Федерацією і Казахстаном. В ній говорилося про поділ північної частини Каспію на російський і казахстанський сектори (Eaton, 2001, с. 102). Нині між країнами північного узбережжя укладені договори та угоди з питання делімітації Каспійського моря.

Аналізуючи зміну поглядів політичного керівництва Казахстану на проблему статусу Каспійського моря, відзначимо, що спочатку воно дотримувалося того принципу, що Каспійське море – це озеро і його необхідно чітко розділити на національні сектори. Тривалий процес переговорів і непоступливість прикаспійських держав призвели до того, що в 1995 р. Казахстан виступив за компромісний варіант. Як підкреслив Президент Нурсултан Назарбаєв, Казахстан зайняв «проміжну позицію, пропонуючи секторальний підхід щодо дна і надр та принципи загального користування для судноплавства, рибальства, повітряного простору, співпраці в галузі охорони навколишнього середовища» (Назарбаєв, 2002).

Відсутність правового врегулювання взаємовідносин прикаспійських держав та їхні претензії на вуглеводневі ресурси Каспійського моря стали причиною політичних суперечок прикаспійських держав, а також активізували політику нерегіональних країн, зацікавлених у перерозподілі сфер впливу у регіоні в найбільш вигідному для себе світлі (Дарабади, 2010, с. 89). З геополітичної, економічної точки зору «каспійське питання» викликало інтерес у правлячих еліт США та Туреччини, які співпрацювали у заданому напрямку, а також у країн Європейського Союзу. Пізніше до Каспійського регіону підвищений інтерес стало проявляти керівництво Китайської Народної Республіки. Серед ключових причин такої зацікавленості були не лише значні запаси вуглеводневої сировини на шельфі Каспійського моря, але й вигідне геополітичне положення регіону (Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года (с изменениями, внесенными Протоколом о внесении изменений в Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года, подписанным 10 декабря 2010 года), 2010).

У 1997 р. президент США Білл Клінтон заявив про те, що Каспійський регіон відтепер входив у сферу американських національних інтересів. Однак, США не мали серйозних економічних причин для розвитку співробітництва з країнами Каспійського регіону, та їхнє втручання у справи прикаспійських держав обумовлювалося виключно політичними і геостратегічними інтересами. По-перше, підтримка діючих урядів Азербайджану і Туркменістану призупиняла можливе поширення ісламського фундаменталізму з території Ірану. По-друге, розвиток енергетичних секторів цих країн створював альтернативні варіанти освоєння енергетичної сировини Близького Сходу. По-третє, поширення впливу на регіон безпосередньо послабляло Росію та Китай як основних зовнішньополітичних «супротивників» США (Золов, 2000, с. 62).

Проникненню державних структур США та американського капіталу у Каспійський регіон сприяло також визнання Азербайджаном, Казахстаном і Туркменістаном тієї обставини, що при наявному оточенні (маються на увазі Росія та Іран), тільки міцні відносини зі США створювали можливість досягнення стабільності та звільнення з-під впливу своїх більш сильних сусідів. З урахуванням розробки родовищ нафти і газу, які отримали імпульс наприкінці 1990-х рр., США докладали зусиль щодо надання підтримки нафтогазовим американським і європейським компаніям, які здійснювали свою діяльність на територіях Азербайджану, Казахстану і Туркменістану (The Silk Road Strategy Act 106th Congress, 1st Session, 1999).

У 90-х рр. ХХ - на початку ХХІ ст. вплив США на Каспійський регіон здійснювався через економічне та політичне співробітництво Вашингтона з урядами Азербайджану і Туркменістану. Разом із Туреччиною та Грузією Азербайджан перетворився на надійного «провідника інтересів» і малого партнера США: Азербайджан уклав зі США і НАТО низку угод щодо безпеки, таких як «Партнерство заради миру» (1994 р.) та «The Caspian Guard Program» (2004 р.). США вклали чимало коштів у розвиток інфраструктури Азербайджану: більше 1,3 млрд доларів було витрачено на будівництво доріг, розвиток медицини, економіки та освіти (Парахонський, Яворська, 2016, с. 32). Також американські компанії були залучені до розвитку енергетичного та телекомунікаційного сектору країни.

З 1998 р. після підписання 15 пакетів документів про співпрацю Туркменістан також став партнером США (Долгов, Зварич, 2004, с. 62). Однак, фінансові вливання США в економіку Туркменістану були незначними, причиною тому було невідгідне географічне положення цієї країни, що ускладнювало самостійний видобуток сировини. Таким чином, Туркменістан залишився економічно залежним від Росії: експорт туркменського газу здійснювався через російські газопроводи. Проте Туркменістан поступово долав цю залежність: як приклад можна навести будівництво газопроводу між Туркменістаном і Китаєм у 2009 р. (Долгов, Зварич, 2004, с. 63).

Відображенням значущості Каспійського регіону для США стала досить активна розробка теми різними науковими центрами, які здійснюва-

ли вивчення та моніторинг ситуації у прибережних державах Каспію. Слід виділити Фонд спадщини, «Ренд Корпорейшн», Центр національної безпеки Хадсоновського інституту (Вашингтон), Інститут національної стратегії Університету національної оборони, Раду національної безпеки (Білий дім), Раду національної оборони (Пентагон), Центр з міжнародної безпеки і контролю над роззброєнням (Стенфордський університет), Центр політичної безпеки (Вашингтон) тощо (Caspian Sea Energy Resource, 2000). Завдання проникнення США в Каспійський регіон досить докладно проаналізовані як у державних документах, які розроблялися американською адміністрацією, так і в політологічних дослідженнях, проведених у прикаспійських державах (Золов, 2000, с. 59). Виходячи зі Звіту сенатора Комітету з міжнародних справ А. Кренстона «Центральна Азія у перехідний період», який був заслуханий на другій сесії 102-го з'їзду Сенату США (Вашингтон, округ Колумбія), можна зробити висновок, що серед завдань американської політики на першому місці стояло послаблення Росії, на другому – пошук альтернативи іранській нафті для США (Cranston, 1992). Підвищена увага американської адміністрації до проблем регіону, стурбованість його майбутнім створювали умови для подальшого розвитку багатостороннього переговорного процесу між прикаспійськими державами та США, у тому числі і з питання міжнародно-правового статусу Каспійського моря (Hale, Kiele, 1997, p. 85).

Упродовж 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. США підтримували зовнішньополітичний курс нових прикаспійських держав на розвиток відносин із західними країнами і послаблення їх залежності від Росії. Крім цього, американська адміністрація прагнула використати невизначеність міжнародно-правового статусу Каспійського моря для вибудовування відносин (у тому числі й енергетичних) з новими державами регіону з метою створення залежності останніх від США (Clinton, 1999). Крім цього, США були зацікавлені у виробленні прикаспійськими державами консолідованої позиції з питання міжнародно-правового статусу Каспійського моря (Шіхелілі, 2019, с. 93). Політика Росії в Каспійському регіоні навпаки була спрямована на посилення власного впливу, а також на недопущення зміцнення позицій США.

Каспійський регіон у досліджуваній період представляв і продовжує представляти інтерес для Росії ще й з точки зору забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку та безпеки в прикаспійських суб'єктах РФ і в цілому на південному напрямку. Відтак проблема Каспійського регіону знайшла відображення в Концепції зовнішньої політики РФ, затвердженої у лютому 2013 р. (Шіхелілі, 2019, с. 100).

Висновки. На зламі XX-XXI ст. однією з важливих проблем Каспійського регіону залишалася відсутність визнаного всіма регіональними державами міжнародно-правового статусу Каспійського моря. Її не вирішеність позначалася на питаннях регіональної стабільності, а також на реалізації енергетичних проєктів, у яких були зацікавлені як прикаспійські держави, так і зовнішні гео-

політичні гравці. Вирішити проблему міжнародно-правового статусу Каспію вдалося трьом державам – Азербайджану, Казахстану та Росії, які в 2003 р. досягли домовленості щодо північної частини Каспійського моря. Цьому передували двосторонні переговори між Росією і Казахстаном, Казахстаном і Азербайджаном, Росією і Азербайджаном. Тристоронні домовленості стали проривом у визначенні міжнародно-правового статусу Каспійського моря, дозволивши вирішити дану проблему для Півночі Каспію. При цьому всі три країни дотримувалися принципу «дно ділимо – вода загальна», що не передбачало розподілу Каспію на сектори з державними кордонами.

Значення вуглеводневих ресурсів країн Каспійського регіону, зокрема Азербайджану та Казахстану, з точки зору енергетичної безпеки, полягало не стільки в їхніх обсягах, скільки в тому, що вони забезпечували диверсифікацію пропозиції на світовому енергетичному ринку і надходили з країн зі сприятливим інвестиційним режимом, готових і охочих експортувати їх у різних напрямках. Однак найважливішим було те, що каспійські енергоресурси стали фактором, який дозволяв США та деяким іншим державам використовувати енергетичну геополітику як елемент масштабної євразійської геополітики в боротьбі за вплив у регіоні.

Аналізуючи підсумки багаторічного процесу вироблення міжнародно-правового статусу Каспійського моря і динаміку зміни позиції Росії з даного питання, важливо відзначити, що існувала ціла низка факторів, які не сприяли успішній реалізації початкової позиції (глибока соціально-економічна криза 1990-х років, відсутність розуміння ролі та місця Росії в міжнародній політиці, підтримка російської політики з боку Ірану). Саме тому російська позиція на кожному етапі своєї еволюції (від кондомініуму до фактичного визнання секторального поділу) представляла собою лише спробу відповіді на дії більш активних сусідів, які весь час мали серйозну політичну, економічну підтримку західних країн, перш за все, США.

Список використаних джерел і літератури:

- Брусиловська, О. І.** (2007). *Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни*. Одеса: Астропринт, 349 с.
- Волович, О.** (2008). Політика Росії, Туреччини, США і ЄС в Чорноморсько-Каспійському регіоні: взаємодія і суперництво. *Чорноморська безпека*, 1 (7), 11–14.
- Гусейнова, В. А.** (ред.). (2008). *Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992 – 2008 гг.)*. Москва, 392 с.
- Дарабади, П.** (2010). *Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века*: монографія. Москва: Весь мир, 216 с.
- Декларация между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о сотрудничестве на Каспийском море* (2000). Астана. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1034962 (дата звернення: 15.09.2021).
- Договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Персией.* (1921). Тегеран. URL: <http://istmat.info/node/46893> (дата звернення: 30.07.2021).

Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года (с изменениями, внесенными Протоколом о внесении изменений в Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года, подписанным 10 декабря 2010 года) (2010). URL: https://odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/ (дата звернення: 13.09.2021).

Долгов І. & Зварич Б. (2004). «Передова країна» у пошуку своєї ідентичності. *Політика і час*. №7/8, 61–64.

Золов, А. В. (2000). *США: боротьба за мировое лидерство (к истории американской внешней политики XX в.)*. Калининград: Калининградский гос. ун-т, 100 с.

Конституция Азербайджанской Республики (1995). URL: <http://www.legalacts.az/ru/document/271/41123> (дата звернення: 15.09.2021).

Матей, Ю. Ф. (2020). Значення «Контракту століття» 1994 року для політики західних держав у Каспійському регіоні. *Світовий розвиток науки та техніки: матеріали LVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. (сс. 27–31). Запоріжжя.

Назарбаев, Н. (2002). Как нам поделить Каспий. *Известия: деловая газета*. 03.10.2002. URL: <https://iz.ru/news/267931> (дата звернення: 07.09.2021).

Ниязов, С. (1998). Туркменистан встречает XXI век с надеждой и верой в себя и в человечество. *Независимая газета*. 20 июня. URL: <https://iq.hse.ru/news/177802567.html> (дата звернення: 16.09.2021).

Парахонський, Б. О. & Яворська, Г. М. (2016). *Системна криза міжнародної безпеки: близькосхідно-чорноморський простір*. Київ: НІСД, 52 с.

Совместное заявление президентов России и Азербайджана о принципах сотрудничества на Каспийском море от 9 января 2001 г. (2001). Баку. URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/3262/print> (дата звернення: 05.09.2021).

Фадеев, А. В. (1960). *Россия и Кавказ первой трети XIX в.* Москва: Издательство Академии наук СССР, 398 с.

Харрази, К. (2005). Перспективный взгляд на энергетические режимы. *Аму-Дарья. Иранский журнал по изучению Центральной Азии и Кавказа*, 17, 66–72.

Шіхелілі, Дж. (2019). До питання співвідношення регіональної енергетичної політики Росії та США у Каспійському регіоні. *Політичне життя*, (1), 91–102.

Юзефович, Т. (1869). *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. Санкт-Петербург: Тип. О.И. Бакста, 326 с. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/127/uzefovich.pdf> (дата звернення: 13.08.2021).

Clinton, W. J. (1999). *President Delivers Remarks at the Signing Ceremony for the Baku-Ceyhan Pipeline Agreement. US Department of State Dispatch*. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-signing-ceremony-for-the-baku-ceyhan-and-trans-caspian-gas-pipeline-agreements> (дата звернення: 15.09.2021).

Cranston, A. (1992). *Central Asia in Transition: a Report to Committee on Foreign Relations United States Senate*. 102d Congress, 2d Session. Washington D.C.: U.S. Government Printing Office.

Eaton, M. (2001). Major Trends in Military Expenditure and Arms Acquisitions by the States of the Caspian Region. *The Security of the Caspian Sea Region*. Oxford University Press, 83–116. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/ files/books/SIPRI01Chufrin/SIPRI01Chufrin05.pdf> (дата звернення: 05.09.2021).

Hale, W., Kiele, E. (1997). *Cold War: Security and Democracy in Africa and Asia*. New-York: Tauris Academic Studies, 82–98.

Iran Reiterates 20 Percent Share in Caspian Sea (2001). *Payvand Iran News*. March 5. URL: <http://www.payvand.com/news/01/mar/1026.html> (дата звернення: 19.09.2021).

Joint Statement of the Heads of State in Tehran (1992). Tehran. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/ArmeniaAzerbaijanIran_JointStatementHeadsofState1992.pdf (дата звернення: 16.09.2021).

Marketos, Th. (2009). Eastern Caspian Sea Energy Geopolitics: A Litmus Test for the U.S. – Russia – China Struggle for the Geostrategic Control of Eurasia. *Caucasian Review of International Affairs*. Vol. 3(1). URL: <https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA219451195&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=18656773&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon~871798fb> (дата звернення: 08.09.2021).

Roberts, J. (2001). *Energy Reserves, Pipeline Routes and the Legal Regime in the Caspian Sea*. SIPRI, Oxford University Press, 33–68. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/files/books/SIPRI01Chufrin/SIPRI01Chufrin03.pdf> (дата звернення: 06.09.2021).

The Caspian Sea Energy Resource (2000). Hearing before the Committee on Foreign Relations, Subcommittee on International Economic Policy, Export and Trade Promotion, April 12, 2000. Washington, D.C. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CPRT-112SPRT77221/html/CPRT-112SPRT77221.html> (дата звернення: 16.09.2021).

The Silk Road Strategy Act. 106th Congress, 1st Session. (1999). Washington, DC. URL: <https://www.congress.gov/congressional-report/106th-congress/senate-report/45/> (дата звернення: 16.09.2021).

References:

Brusilovska, O.I. (2007). *Postkomunistichna Skhidna Evropa: zovnishni vplyvi, vnutrishni zmini* [Post-communist Eastern Europe: long-lasting waters, internal changes]. Odesa: Astroprint, 349 s. [in Ukrainian].

Volovich, O. (2008). Polityka Rosiyi, Turechchyny, SSHA i YES v Chornomors'ko-Kaspijs'komu rehioni: vzayemodiya i supernytsstvo [Politics of Russia, Turkey, USA and CS in the Black Sea-Caspian region: interaction and supernaturalism]. *Chornomorska bezpeka*, 1 (7), 11–14. [in Ukrainian].

Huseinova, V. A. (Ed.). (2008). *Yuzhnyii Kavkaz: tendentsyy y problemyi rozvytyia (1992 – 2008 hh.)* [South Caucasus: trends and problems of development (1992-2008)]. Moskva, 392 s. [in Russian].

Darabady, P. (2010). *Kavkaz y Kaspyi v myrovoi ystoryi y heopolytyke XXI veka: monohrafiya* [The Caucasus and the Caspian Sea in World History and Geopolitics of the XXI Century: Monograph]. Moskva: Ves myr, 216 s. [in Russian].

Deklaratsiya mezhdru Rossiiskoi Federatsiyei i Respublikoi Kazakhstan o sotrudnichestve na Kaspiiskom more [Declaration between the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan on cooperation in the Caspian Sea]. (2000). Astana. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1034962 [in Russian].

Dogovor mezhdru Rossiyskoy Sotsialisticheskoy Federativnoy Sovetskoy Respublikoy i Persiyey [Treaty between the Russian Socialist Federative Soviet Republic and Persia]. (1921). Teheran. Retrieved from <http://istmat.info/node/46893> [in Russian].

Dohovor o kolektyvnoi bezopasnosti ot 15 maia 1992 hoda (s yzmenenyiamy, vnesennyymy Protokolom o vnesenyyi yzmeneniyi v Dohovor o kolektyvnoi bezopasnosti ot 15 maia 1992 hoda, podpysannyy 10 dekabria 2010 hoda) [Collective Security Treaty of May 15, 1992 (as amended by the Protocol amending the Collective Security Treaty of May 15, 1992, signed on December 10, 2010)] (2010). Moskva. Retrieved from https://odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/ [in Russian].

Dolgov, I. & Zvarich, B. (2004). «Peredova krayina» u poshuku svoeyei identichnosti [“The leading land” has a joke of its own identity]. *Politika i chas*. №7/8, 61–64. [in Ukrainian].

Zolov, A.B. (2000). *SShA: borba za mirovoe liderstvo (k istorii amerikanskoj vneshney politiki XX v.)* [USA: Struggle for World Leadership (on the History of American Foreign Policy of the 20th Century)]. Kaliningrad: Kaliningradskiy gos. un-t, 100 s. [in Russian].

Konstitutsiya Azerbaidzhanskoj Respubliki (1995) [Constitution of the Republic of Azerbaijan]. (1995). Retrieved from <http://www.legalacts.az/ru/document/271/41123> [in Russian].

Matey, Yu. F. (2020). Znachennya «Kontraktu stolittya» 1994 roku dlya politiki zakhidnih derzhav u Kaspiyskomu regioni [Significance of the 1994 “Contract of Capital” for the politics of the foreign powers in the Caspian region]. *Svitoviy rozvitok nauki ta tekhniki*. (pp. 27–31). Zaporizhzhya [in Ukrainian].

Nazarbayev, N. (2002). Kak nam podelit' Kaspii [How do we divide the Caspian]. *Izvestiya: delovaya gazeta – Izvestia: business newspaper*. 03.10.2002. Retrieved from <https://iz.ru/news/267931> [in Russian].

Niyazov, S. (1998). Turkmenistan vstrechaet XXI vek s nadezhdoi i veroi v sebya i v chelovechestvo [Turkmenistan meets the XXI century with hope and faith in itself and in humanity]. *Nezavisimaya gazeta – Independent newspaper*. 20 iyunya. Retrieved from <https://iq.hse.ru/news/177802567.html> [in Russian].

Parakhonskiy, B. O. & Yavorska, G. M. (2016). *Sistemna kriza mizhnarodnoyi bezpeki: blizkoskhidno-chornomorskiy prostr* [Systemic crisis of international security: near-field-Chornomorsky space]. Kyiv: NISD, 52 s. [in Ukrainian].

Sovmestnoye zayavleniye prezidentov Rossii i Azerbaidzhana o printsipakh sotrudnichestva na Kaspiiskom more ot 9 yanvaria 2001 h. [Joint statement of the presidents of Russia and Azerbaijan on the principles of cooperation in the Caspian Sea dated January 9, 2001] (2001). Baku. Retrieved from <http://www.kremlin.ru/supplement/3262/print> [in Russian].

Fadeev, A.V. (1960). *Rossiya i Kavkaz pervoy treti XIX v* [Russia and the Caucasus in the first third of the 19th century]. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 398 s. [in Russian].

Kharrazi, K. (2005). Perspektivnyi vzglyad na energeticheskiye rezhimy [A perspective view of energy regimes]. *Amu-Darya. Iranskii zhurnal po izucheniyu Tsentral'noi Azii i Kavkaza – Amu-Darya. Iranian Journal of Central Asian and Caucasus Studies*, 17, 66–72. [in Russian].

Shikhelili, Dzh. (2019). Do pytannia spivvidnoshennia rehionalnoi enerhetychnoi polityky Rosii ta SShA u Kaspiiskomu rehioni [On the question of the relationship between the regional energy policy of Russia and the United States in the Caspian region]. *Politychne zhyttia – Political life*, 1, 91–102. [in Ukrainian].

Yuzefovich, T. (1869). *Dogovory Rossii s Vostokom. Politicheskie i torgovy*e [Treaties between Russia and the East. Political and trade]. Sankt-Petersburg: Tip. O.I. Baksta, 326 s. Retrieved from <https://runivers.ru/upload/iblock/127/uzefovich.pdf> [in Russian].

Clinton, W. J. (1999). *President Delivers Remarks at the Signing Ceremony for the Baku-Ceyhan Pipeline Agreement. US Department of State Dispatch*. Retrieved from <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-signing-ceremony-for-the-baku-ceyhan-and-trans-caspian-gas-pipeline-agreements> [in English].

Cranston A. (1992). *Central Asia in Transition: a Report to Committee on Foreign Relations United States Senate*. 102d Congress, 2d Session. Washington D.C.: U.S. Government Printing Office [in English].

Eaton, M. (2001). Major Trends in Military Expenditure and Arms Acquisitions by the States of the Caspian Region. *The Security of the Caspian Sea Region*. Oxford University Press,

83–116. Retrieved from <https://www.sipri.org/sites/default/files/files/books/SIPRI01Chufrin/SIPRI01Chufrin05.pdf> [in English].

Hale, W. & Kiele, E. (1997). *Cold War: Security and Democracy in Africa and Asia*. New-York: Tauris Academic Studies, 82–98 [in English].

Iran Reiterates 20 Percent Share in Caspian Sea (2001). *Payvand Iran News*. March 5. Retrieved from <http://www.payvand.com/news/01/mar/1026.html> [in English].

Joint Statement of the Heads of State in Tehran (1992). Tehran. Retrieved from https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/ArmeniaAzerbaijanIran_JointStatementHeadsofState1992.pdf [in English].

Marketos, Th. (2009). Eastern Caspian Sea Energy Geopolitics: A Litmus Test for the U.S. – Russia – China Struggle for the Geostrategic Control of Eurasia. *Caucasian Review of International Affairs*. Vol. 3(1). Retrieved from <https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA219451195&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=18656773&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon~871798fb> [in English].

Roberts, J. (2001). *Energy Reserves, Pipeline Routes and the Legal Regime in the Caspian Sea*. SIPRI, Oxford University Press. P. 33–68. Retrieved from <https://www.sipri.org/sites/default/files/files/books/SIPRI01Chufrin/SIPRI01Chufrin03.pdf> [in English].

The Caspian Sea Energy Resource (2000). Hearing before the Committee on Foreign Relations, Subcommittee on International Economic Policy, Export and Trade Promotion, April 12, 2000. Washington, D.C. Retrieved from <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CPRT-112SPRT77221/html/CPRT-112SPRT77221.html> [in English].

The Silk Road Strategy Act 106th Congress, 1st Session. (1999). Washington, DC. Retrieved from <https://www.congress.gov/congressional-report/106th-congress/senate-report/45/> [in English].

Отримано: 22.09.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.144–164

УДК 908(477.43)«17/18»:[32(470+571):2

ГРИСЬКОВА Наталія – аспірант кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам’янець-Подільський, індекс 32300, Україна (nataliya80986@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7672-8212>

GRISKOVA Natalia – PhD-student of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars’ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (nataliya80986@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Гриськова, Н. (2021). Особливості церковно-релігійної політики російського самодержавства у Подільському регіоні наприкінці XVIII – на початку 30-х рр. XIX століття. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 144–164.

ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА У ПОДІЛЬСЬКОМУ РЕГІОНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ 30-х рр. XIX ст.

Анотація. *Мета дослідження* – з’ясувати особливості політики російського самодержавства щодо представників конфесійно-релігійних спільнот Подільського регіону наприкінці XVIII – на початку 30-х рр. XIX століття. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості та об’єктивності, а також передбачає використання загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, внутрішньої критики джерел, узагальнення). **Наукова новизна** полягає у формуванні комплексного бачення впровадження релігійної політики самодержавства, щодо представників неправославного духовенства та вірян Поділля. Здійснено аналіз законодавчих актів і статутних документів, які регламентували діяльність релігійно-конфесійних спільнот. Грунтуючись на історичному, ідеологічному й політичному аспектах цієї політики, а також релігійних поглядах монархів (щодо конфесійно-релігійних спільнот), і статусі державної релігії (православ’я), з’ясовано основні аспекти церковно-релігійної політики самодержавства на території Подільського регіону. **Висновки.** Встановлено, що церковно-релігійна політика російського уряду щодо конфесійних спільнот Подільської губернії, проводилась із метою встановлення контролю над релігійними спільнотами краю та їх повного підпорядкування самодержавній владі. Юридичною основою конфесійно-релігійної політики самодержавства на території Подільського регіону були законодавчі акти, які регламентували діяльність релігійно-конфесійних спільнот.

сійної політики була низка імператорських указів, статутних документів і розпоряджень, які визначали й координували діяльність релігійно-конфесійних організацій. Їх видання базувались на юридичному та ідеологічному обґрунтуванні такої політики самодержавства на усій Правобережній Україні та Поділлі зокрема. Впровадження даної політики призвело до змін у конфесійній ієрархії Подільської губернії; обмеженні діяльності та впливу римо-католицької та греко-католицької конфесії на вірян регіону. У результаті це зумовило зміни віросповідання й конфесійної приналежності населення краю. Головним віросповіданням у регіоні уряд визнав православ'я, яке повністю залежало від світської влади, волі імператора й стало підґрунтям підпорядкування православного населення краю політиці російської держави.

Ключові слова: церковно-релігійна політика, етнос, конфесія, російське самодержавство, інкорпорація, Поділля.

PECULIARITIES OF THE CHURCH-RELIGIOUS POLICY OF THE RUSSIAN AUTOCRACY IN PODILLYA AT THE END OF XVIII — AT THE BEGINNING OF THE 30s OF THE XIX CENTURY

Abstract. *The work analyzes the peculiarities of the political activity of the Russian autocracy concerning the representatives of confessional and religious communities in Podillya at the end of XVIII – at the beginning of the 30s of the XIX century. The research methodology is based on the principles of scientificity, objectivity and historicism, and involves the use of general scientific methods (internal critique of sources, analysis, synthesis, generalization). The scientific novelty consists of the formation of the complex vision of implementation of religious politics of autocracy toward the representatives of non-Orthodox clergy and believers of Podillya. The analysis of legislative acts, incorporation and corporate governance documents that regulated the activities of religious communities was conducted. Based on the historical, ideological and political aspects of this policy, as well as the religious views of monarchs (on confessional and religious communities), and the status of the state religion (Orthodoxy), the main aspects of church and religious policy of the autocracy in Podillya were clarified. Conclusions.* It is defined that the church-religious politics of the Russian government toward the confessional communities of the Podillya governorate were executed to get control over the confessional communities of the region and their full subordination to the autocratic government. The legal basis of religious and confessional policy was a series of imperial decrees, statutory documents and orders that defined and coordinated the activities of religious and confessional organizations. Their publications were based on the legal and ideological substantiation of the religious and confessional policy of the autocracy throughout the Right-Bank Ukraine and Podillya in particular. The implementation of the given policy led to the changes in the confessional hierarchy of the Podillya governorate; restrictions of activities and the influence of the Roman Catholic and Greek-Catholic denominations of the faithful of the region. As a result, it was the change of religion and confessional affiliation of the population of the region. Orthodoxy was recognized as the main religion by the government in the region, which depended entirely on secular authorities, the will of the emperor, and became the basis for the subordination of the Orthodox population of the region to the policy of the Russian state.

Key words: church-religious policy, ethnicity, confession, Russian autocracy, incorporation, Podillya.

Постановка проблеми. У результаті проведення політики інкорпорації Російська імперія наприкінці XVIII – на початку 30-х рр. XIX ст. перетворилась у багатоконфесійну і різноконфесійну державу, в якій частка етнічних росіян і населення православного віросповідання в порівнянні із загальною кількістю іновірного була меншою. Це призвело до зміни становища православної церкви у конфесійному та політичному плані, що зумовило необхідність проведення ефективної етноконфесійної політики на новоприєднаних територіях.

У результаті поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії відійшла територія Правобережної України, колишні: Київське, Волинське, Брацлавське та Подільське воєводства.

Поділля стало одним із найбільших південно-західних регіонів імперії, де поліконфесійна та поліетнічна ситуація характеризувалась як нерівноправна й напружена. Тому вирішення етноконфесійного питання було ключовим аспектом політики нової влади у краї. Першочерговим завданням, в утвердженні позицій самодержавства в регіоні, було влаштування за російсько-імперським взірцем усіх гілок влади, насамперед – релігійної. Проте, задля впровадження ефективної релігійної політики, виникла необхідність у її юридичному та історичному підґрунті й ідеологічному обґрунтуванні.

Аналіз джерел та останні дослідження. Питаннями церковно-релігійної політики російського самодержавства у Подільському регіоні займалися такі науковці-краєзнавці як А. Філінюк (православна, римо-католицька і греко-католицька конфесія) (Філінюк, 2008; 2014), Е. Зваричук (римо-католицька церква) (Зваричук, 1999; 2000; 2007; 2010), Ю. Земський (подільське духовенство) (Земський, 2006), О. Макарова (політика царизму щодо євреїв) (Макарова, 2006), І. Рибак (єврейські погроми) (Рибак, 2000), А. Опря (римо-католицька, уніатська і протестантська церкви) (Опря, 1997; 1999), І. Опря (протестантські церкви) (Опря, 2011).

Особливу увагу дослідженню проблеми інкорпорації Правобережної України та Поділля до складу Російської імперії приділив професор А. Філінюк. У публікаціях науковця (Філінюк, 2008; 2010; 2014) розглядається широке коло питань згаданої проблеми, серед яких вагоме місце займає релігійна тематика, де окреслюються загальні тенденції церковно-релігійної політики уряду стосовно конфесійних спільнот краю. Значний внесок у розробку означеної проблеми зробили також Ю. Блажевич (Блажевич, 2007), В. Кундельський (Кундельський, 2007; 2010; 2012; 2014), О. Кримська (Кримська, 2015), А. Богущка (Богущка, 2017).

Релігійна політика самодержавства на Правобережній Україні загалом і на Поділлі зокрема, розкрита в працях М. Бармака (Бармак, 2007), А. Лисого (Лисий, 1995), Н. Стоколос (Стоколос, 2002; 2003), О. Ігнатуши (Ігнатуша, 2002), О. Буравського (Буравський, 2013), О. Крижанівського (Крижанівський, 1991; 1994), В. Кудрика (Кудрик, 1952).

Окремо заслуговує на увагу монографія Ю. Поліщука (Поліщук, 2012), в якій автор дав загальну картину тенденцій у політиці російської влади щодо статусу релігійних конфесій у Правобережній Україні. Слід також відмітити науковий доробок В. Лось, який стосується ліквідації уніатської церкви на Поділлі (Лось, 2004). Даній проблемі були присвячені й дисертаційні дослідження серед яких варто виділити роботи Ю. Блажевича (Блажевич, 2012), В. Білик (Білик, 2007), Ю. Хитровської (Хитровська, 2010), Б. Хіхлача (Хіхlach, 2010).

Дана стаття є авторською інтерпретацією політики російського самодержавства щодо конфесійно-релігійних спільнот Подільського регіону кінця XVIII – 30-х рр. XIX ст. Джерельною базою дослідження є укази, закони, положення й розпорядження, які видавали в період із 1793 по 1831 рр. та які увійшли до Зведення законів Російської імперії. Беручи за основу напрацьовані вище зазначених дослідників, авторка статті робить спробу висвітлити питання церковно-релігійної політики уряду, покликаючись на законодавчі документи й урядові укази російських імператорів кінця XVIII – 30-х рр. XIX ст.

Мета статті – з'ясувати особливості церковно-релігійної політики російського самодержавства щодо представників конфесійних спільнот Подільського регіону наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст. (від часу приєднання краю до Російської імперії до польського повстання 1830 р.).

Виклад основного матеріалу. Основний принцип релігійної політики самодержавства ґрунтувався на засадах того, що релігія – основа народності. У Російській імперії головною та законно визнаною релігійною конфесією було православ'я, як її носій та державна віра. Проте, хоч православ'я й було ідеологічним символом влади але разом з тим, було повністю залежним від політики, яку вона проводила. Крім того політика самодержавства щодо етноконфесійних спільнот залежала від сукупності різних чинників, як: суб'єктивних поглядів монарха, складу Синоду, особи Обер-прокурора (ПСЗРИ, 1830, т. 6, с. 721-722), діяльності місцевих православних ієрархів, уніфікаційної політики уряду, використання окремих релігійних громад задля підвищення економічного рівня того чи іншого регіону, змін у світогляді суспільства та інтелігенції.

На інкорпорованих наприкінці XVIII ст. землях подільського регіону домінувальні позиції в краї займали поляки й римо-католицька віра, представниками яких були польська та окатоличена українська шляхта, католицьке духовенство, населення, яке до кінця 30-х рр. XIX ст. зберігало панівні позиції в регіоні (Григоренко, 2006, с. 94). При невеликій кількості представників та вірян ця конфесія була політично, соціально й економічно сильною, оскільки її представниками були найзаможніші верстви суспільства: польські землевласники-магнати, представники знатної та дрібної шляхти і, що не мало важливо у власності римо-католицької конфесії знаходилася величезна земельна і майнова власність.

Тому на першому місці у впровадженні церковно-конфесійної політики було «польське» (католицьке) питання. Уряд бажав долучити вірян римо-католицької конфесії до соціально-економічної, правової та політичної системи Російської імперії. Найбільш дієвим засобом у цьому бачили проведення політики асиміляції та русифікації, що розпочалася після вказівки Катерини II надіслані генерал-губернатору Т. Тутолміну. Дані вказівки стали юридичним підґрунтям релігійної політики уряду в регіоні, яку імператриця визначила як «винятково важливу державну справу» (Фицик, 2015, с. 20).

Ще однією ключовою проблемою, що постала на шляху уніфікації церковно-релігійного життя на Поділлі, була греко-католицька уніатська конфесія, яка знаходилася у канонічному зв'язку з римо-католицькою церквою і вважалася найпотужнішою конфесією на Правобережній Україні після католицької. Даний статус визначався релігійним впливом яким вона володіла, значною кількістю вірян та міцними економічними позиціями у краї (Карліна, 1999, с. 66-70). Від початку існування уніатської конфесії царська влада намагалась ініціювати перехід її вірян у православ'я й контролювати православне, римо-католицьке та уніатське духовенство на приєднаних землях (Зінченко, 1993, с. 206).

Справу ліквідації унії розпочала здійснювати Катерина II, яка обіцяла не утискати римо і греко-католиків. У м. Гродно було укладено договір (1793 р.), в якому зазначалося, що «на вічні часи католикам двох обрядів будуть гарантовані їхні привілеї, маєтки, церкви», що «ніколи не буде застосована верховна царська влада для порушення прав католицького врівизнання двох обрядів» на територіях, що увійшли до складу Російської імперії (Стоколос, 2003, с. 23). В тому ж році було засноване «Місійне товариство» на яке покладалося завдання «возз'єднання уніатів із православною церквою». Товариство очолив єпископ Віктор Садковський, якому для успішного проведення місійної діяльності серед уніатів за необхідності надавалося право військової підтримки. У 1794 р. єпископ Віктор оприлюднив пастирське послання до уніатів із закликком переходу до православної віри, що розпочиналося словами «До духовенства й руського народу» (Стоколос, 2002, с. 96-97). Юридичним підтвердженням пастирського послання став Указ від 22 квітня 1794 р. «Про усунення будь-яких перепон щодо навернення уніатів до православної грецької церкви» (ПСЗРИ, 1830, т. 23, с. 509-511).

Зважаючи на це, благочинна інструкція 1795 р. вимагала від священників, навернених з унії в православ'я, знищити церковно-обрядові розбіжності (Добролюбовский, 1893, с. 56-58). З цією метою організовували акції з примусового опрацювання уніатів – у 1793-1795 та 1839 рр., а на місця вислали інструкції для посилення місіонерської роботи серед неправославних. Іншими методами навернення були заборони переходу з православ'я в інші конфесії та обов'язок хрестити дітей від змішаних шлюбів у православної вірі (Щетинін, 2017, с. 203).

Відправним пунктом у законодавчому обмеженні колишніх прав римо-католицького духовенства, став 1794 рік. Оскільки розпорядженням Катерини II православ'я у «південно-західних губерніях» де-факто проголошували державною релігією. А представникам римо і греко-католицької конфесії заборонялося чинити будь-які перешкоди, якщо вони хотіли перейти до православної віри (Смолій, 1978, с. 168-169).

Аби запобігти місіонерській діяльності католиків та переходу до цієї конфесії місцевого населення наприкінці XVIII ст. російський уряд приймає радикальні рішення. У 1795 р. за наказом Катерини II кам'янецьку римо-католицьку дієцезію було ліквідовано. Натомість для віруючих римо-католицької конфесії Подільської, Брацлавської і Вознесенської губерній, указом від 6 вересня 1795 р. створили Лeticівську римо-католицьку єпархію (Викул, 1893, с. 30).

Наступником Катерини II став імператор Павло I від імені якого 18 березня 1797 р. було видано маніфест «Про вільне віросповідання, про не залучення у приєднаних від Польщі губерніях людей з греко-російської віри до католицької та про не утиск свободи тим, хто сам від інших сповідань до православної церкви приєднатися побажають» (ПСЗРИ, 1830, т. 24, с. 512). У документі зазначалося, що імператор бере на себе зобов'язання «забезпечити кожному сповідання віри, якої він дотримується» та берегти «греко-російську православну віру, яка сповідається нами самими і природними російськими підданими». При цьому документ обмежував перехід від православного до римо чи греко-католицького віросповідання й не забезпечував свободи віросповідання жителів краю.

Це ж підтвердив сенатський указ від 4 березня 1798 р. «Про здійснення священниками римського віросповідання у випадку вінчання шлюбів, де одна особа буде греко-російського сповідання, а друга – іншої релігії, попередніх із російськими священниками зносин», де римо-католицьким священникам приписувалось не вінчати такі пари «у противність прийнятих греко-російською церквою правил...», щоб тим не подати приводу до соблазну» православним вірянам (ПСЗРИ, 1830, т. 24, с. 120). 12 січня 1799 р. останню норму було замінено на більш жорстоку сенатським указом «Про не залучення до римо-католицької віри тих, хто сповідає інші християнські закони» (ПСЗРИ, 1830. Т. 24, с. 526).

Змін зазнало й церковне управління, яке було реформоване іменним царським указом, адресованим Сенату від 28 квітня 1798 року. Указом запроваджували Кам'янець-Подільську дієцезію (єпархія римо-католицької церкви). При цьому наголошувалось, щоб «духовні особи римської віри, що перебувають в імперії нашій, без дозволу верховної влади не мали жодних відносин поза межами нашими, не посилали прибутків за кордон без волі нашої й у випадку отримання Були або послань від папи, щоб архієпископ та єпископи надавали їх на розгляд наш» (Белоголов, 1915, с. 112-114).

Для подальшого відриву католицизму від римської курії указом від 13 листопада 1801 р. Павло I звелів створити римо-католицьку колегію,

що мала відати усіма справами цієї конфесії в Росії. Її головою призначили С. Сестренцевича відомого тим, що на вернувшись у римо-католицьку конфесію більше 200 тис. уніатів. На початку XIX ст. завдяки місіонерській діяльності римо-католицьких ксьондзів перехід уніатської пастви у латинський обряд значно почастишав (Голий, 2014, с. 110). Проте, указ від 4 липня 1803 р. забороняв без відома влади переходити з однієї конфесії в іншу. Відповідно до угоди укладеної між католицькою та уніатською церквами у 1807 р. всі греко-католики, що за попередні 10 років (1798-1807 рр.) перейшли у католицизм, повертались в уніатство (Шеретюк, 2010, с. 54-56).

На початку XIX ст. з'явилась низка нормативно-правових актів, що спрямовувалися на зменшення кількості вірян римо-католицької конфесії. А саме: царський іменний указ від 21 серпня 1801 р. адресований Католицькому департаменту Юстиц-колегії «Про підтвердження усім монастирям і властям, щоб не залучали спокусливими заходами іновірних до своєї віри» (ПСЗРИ, 1830, т. 26, с. 757); іменний указ від 5 травня 1803 р. виданий митрополиту римо-католицьких церков «Про припис, щоб під жодним виглядом духовенство католицьке не дозволяло собі робити таких навіювань, нібито російський уряд має намір силою обертати у греко-російську віру всіх тих уніатів, які до римо-католицької не пристануть» (ПСЗРИ, 1830, т. 27, с. 584-585).

На відміну від раніше діючих нормативних актів у XIX ст. значного розвитку набули принципи взаємодії держави й конфесій. Укази перших років правління Олександра I проголошували віротерпимість як норму політичної поведінки уряду. Цар вважав релігію засобом відвернення від вільнодумства, а тому його релігійно-конфесійна політика не була надто радикальною. У цей час жорстких обмежень, переслідувань чи гонінь представники іновірних конфесій та релігій краю не зазнавали, що сприяло посиленню місіонерської діяльності римо-католицького духовенства серед місцевого населення, в тому числі представників греко-католицької конфесії, які перейшли (прийняли) у православну віру. Такі випадки фіксувались у Проскурівському, Кам'янецькому, Літинському, Летичівському, Ушицькому повітах. Були випадки, коли церкви відбирали, а натомість відкривали костели (Яворовский, 1912, с. 71-72). Звернувши увагу на ситуацію яка складалася 21 липня 1810 р., вийшов указ Сенату «Щодо припису римо-католицькому та уніатському департаментам наглядати, щоб з одного сповідання до іншого не принаджували, у прийнятті ж пануючої релігії жодних перепон не чинили» [ПСЗРИ, 1830, т. 31, с. 277-278]. Ці заборони підтвердив виданий у 1815 р. Іменний указ Митрополиту Римських церков у Росії С. Сестринцевичу, у якому зазначалось те, що у випадку проявів прозелітизму з боку римо-католицьких священників серед православного й уніатського населення, останніх необхідно було карати відповідно до закону (ПСЗРИ, 1830, т. 33, с. 416).

Окрім неправославних конфесій на Поділлі існували спільноти старо-вірів, які з'являються на території краю у XVIII ст. Після інкорпорації регіону Російською імперією уряд дотримувався ліберальних позицій у законо-

давстві стосовно старообрядців. Імператор Павло I 12 березня 1798 р. видав указ, який дозволяв будівництво старообрядницьких храмів у всіх єпархіях Російської держави й мати рукопокладених православними архієреями священників, за умови отримання спеціального дозволу від Синоду, що свідчило про лояльне ставлення до старовірів (Щетінін, 2017, с. 205).

Увага уряду і православного духовенства до спільнот старовірів посилюється в перші роки XIX ст. Московський митрополит Платон підготував документ «Пункти або правила єдиновір'я», відповідно з якими спільноти старовірів зобов'язувалися прийняти православних священників з умовою що ті будуть дотримуватися церковних обрядів старовірів та здійснювати богослужіння по характерним книгам (Платон, 1800). «Правила єдиновір'я» були затвержені імператором Павлом I 27 жовтня 1800 р., після чого вони вступили у дію. Єдиновір'я не було остаточним варіантом розв'язання релігійних конфліктів між пануючою церквою та старовірям. За задумом імперського центру, воно повинно було виконати функції виключно проміжного етапу на шляху тотального переходу старовірів до офіційного православ'я. Проте, за часів правління віротерпимого Олександра I поширення єдиновір'я було дещо загальмовано. Про що свідчить указ 1806 р. за яким старообрядці Поділля визнавались особисто вільними людьми (Таранец, 2004, с. 67).

Конфесійно-релігійна ситуація в регіоні починає змінюватися із приходом до влади імператора Миколи I. На його ставлення до неправославних конфесій краю істотний вплив спричинили події польського повстання 1830-1831 рр., після яких церковна політика держави набуває більш жорстких рис. Самодержавство, без шкоди державним інтересам країни, не могло узгодити свої закони з канонічними вказівками римо-католицької церкви. Порушення ж канонів управління католиками давало їм право не підкорятися указам російського імператора, які стосувалися віросповідних питань. У підсумку це стало одним з ідеологічних обґрунтувань польського повстання, у якому головним аспектом був захист католицизму.

У роки повстання Микола I приймає ряд заходів, які послабили позиції римо-католицької конфесії у регіоні, а головний акцент робився на підрив матеріальних позицій католицької церкви. 10 вересня 1830 р. вийшов указ «Про заборону духовенству римо-католицького віросповідання наvertати осіб православного віросповідання до своєї віри». У ньому містилася заборона духовенству «терпимої в Росії» римо-католицької віри «здійснювати духовні треби православним» й роз'яснювати віросповідні принципи, а священникам категорично заборонялося будь-яким чином сприяти бажаним «відступити від православ'я». У зв'язку з «польським питанням», влада прагнула запобігти експансії римо-католицизму серед православного населення. Звідси ставлення до прозелітизму римського духовенства, як потенційного джерела міжрелігійних конфліктів і створення напруженості.

Щоб убезпечити робітників православного та греко-католицького віросповідань від ідеологічного впливу роботодавця-католика 10 червня

1830 р., вийшло Положення Комітету міністрів «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях», що закріплювалося «височайшою резолюцією», яка містила вказівку у будь-якому разі не допускати подібних випадків (ПСЗРИ-2, 1830, т. 5, с. 290).

Через збільшення кількості вірян, які перейшли у римо-католицьку конфесію в 1830 р. вийшов Сенатський наказ про заборону перехрещувати уніатів у римо-католицьку віру. За порушення заборони католицький священник мав припинити службу та полишити парафію (ПСЗРИ, 1830, т. 5, с. 27-28). Ченцям римо-католицької конфесії заборонялося вчителювати, а настоятелів монастирів позбавляли посад. Якщо винуватець порушував заборону вдруге на нього очікувала карна відповідальність (наказ від 22 квітня 1794 р.) (ПСЗРИ, 1830, т. 5, с. 27). Також католицьким священникам було суворо заборонено «спокушати» та «силоміць заволікати» в свою віру малолітніх дітей інших сповідань (особливо іудейського) супроти волі їхніх батьків (ПСЗРИ, 1830, т. 7, с. 174). Відповідно до положення Комітету Міністрів від 15 квітня 1832 р. всі справи стосовно самовільної побудови іновірних церков слід було розглядати судами позачергово (ПСЗРИ, 1830, т. 7, с. 201). Якщо провину винуватців було доведено слідством, то їх негайно віддавали під карний суд, оскільки вони порушили не римський церковний закон, а закон загальнодержавний (ПСЗРИ, 1830, т. 15, с. 40).

Незважаючи на конфесійну близькість уніатів до римо-католиків та їх кількісну більшість, вони поступались місцем православної церкви, яка в суспільстві та державі займала лідируючі позиції (Блажевич, 2007, с. 174). Це поставило уніатів перед альтернативою: «возз'єднатися» з православ'ям і тим самим отримати покровительство з боку російських світських і церковних властей, або перейти у римо-католицьку конфесію щоб здобути більш ліберальне ставлення з боку поляків-католиків, втративши при цьому прихильність росіян. Більша частина уніатського духовенства та вірян обрала для себе перший варіант, чому послужив наочний приклад заходів уряду щодо римо-католицької конфесії на початку XIX ст.

Уряд імператора Миколи I посилив тиск на греко-католицьку церкву. За царським указом від 22 квітня 1828 р. відбулася реструктуризація уніатських епархій – землі Правобережжя були включені до складу Білоруської унійної епархії (ПСЗРИ-2, 1830, т. 3, с. 457-458). Імператор Микола I 25 березня 1839 р. видав указ про підтвердження акту Полоцького собору, на основі чого Священний синод Російської православної церкви прийняв постанову про приєднання уніатів (Щетінін, 2017, с. 204). Таким чином, масовий перехід вірян греко-римської конфесії до православної церкви, що виконувала роль державної інституції став головним чинником міжконфесійних взаємовідносин у кін. 30-х рр. XIX століття (Філінюк, 2008, с. 411).

Слід відзначити той факт, що з приходом до влади Миколи I для офіційної Церкви ситуація покращилася. Він скасував правила, що послабляли пере-

слідування православних священників, які переходили у старообрядництво, і взяв курс на його викорінення. За його правління старовірів сприймали як таємних бунтівників, що порушують державний спокій. Згідно до ухвали уряду, що вийшла у 1826 р. з молитовень старовірів було знято хрести, а релігійній спільноті заборонили споруджувати культові споруди. Крім цього, до старообрядницької віри заборонялося приймати православних вірян, а судові справи розкольників фіксувалися в окремих журналах. Розкольницькі священники-втікачі згідно урядової ухвали не мали права проводити богослужіння, а старовіри обиратися на громадські посади (Мельгунов, 1907, с. 17-23).

Поруч з українською і польською етноспільнотою, на Поділлі існувала єврейська етно-релігійна культура, яка привернула до себе увагу влади. Політика російського уряду стосовно іудейського населення регіону з останньої чверті XVIII – до середини XIX ст., спрямовується на включення його в соціально-економічну, правову і політичну системи Російської імперії.

Єврейська громада у справах духовних у Російській імперії завжди розглядалась окремо від представників інших конфесій; прозелітизм з боку іудеїв був абсолютно неприпустимим. Натомість на їх християнізацію держава спрямовувала значні сили. Зокрема, упродовж правління Миколи I було прийнято цілий ряд законодавчих актів, які визначали обсяг привілеїв іновірців (до яких зараховувались і євреї-іудеї), які приймали православ'я.

У середині XIX ст. уряд спрямовує політику щодо іудейського населення регіону на його інтеграцію й асиміляцію з місцевим і перетворення у повноправних підданих Російської імперії, що отримало назву «смуга постійної єврейської осілості». Основою проведення цієї політики був указ від 23 грудня 1791 р., за яким іудейське населення «утримувалося в межах свого природного та історичного розселення, де їм гарантувалися права громадянства і міщанства». У 1804 р. вийшло Положення про євреїв, відповідно до якого вони не мали громадянських прав (ПСЗРИ, 1830, т. 28, с. 731-737).

У 1830 р. уряд Миколи I видав указ про обов'язкове хрещення євреїв, які працювали на державній службі. Тим, хто прийняв християнство, надавали трирічні пільги щодо виплати податків, а засуджені отримували значне скорочення терміну ув'язнення (ПСЗРИ, 1830, т. 4, с. 43-48). 6 вересня 1830 р. Міністерство внутрішніх справ оприлюднило циркуляр, у якому місцевим органам влади пропонувалося активізувати роботу щодо вихрещення євреїв-рекрутів. Влада підтримувала перехід із іудейської віри у православ'я й надавала певні пріоритети у цьому. «Вихрестів» краще одягали, годували, звільняли від муштри (Хонигсман, Найман, 1992, с. 107). Так, на державну службу приймали лише тих євреїв, які прийняли християнство.

З обмеженням діяльності неправославних конфесійних структур російський уряд все ж таки був змушений вжити заходів для забезпечення лояльності їх духовенства до влади і державних органів управління. Від інославно духовенства вимагалось забезпечення релігійного миру з православною та іншими церквами, натомість заборонялося проведення полі-

тичних проповідей та встановлювалася цензура на ввезену літературу з-за кордону. Йому категорично заборонялася місіонерська діяльність серед російських підданих (прозелітизм), в тому числі серед католиків і лютеран. Всі ієрархи інославних та іновірних спільнот, а через них і всі церковні структури, були підпорядковані російському уряду і перебували під його жорстким контролем. Тільки на таких умовах могли існувати, в Російській імперії, іноземні християнські церкви та релігійні спільноти.

Представниками інших етносів, що проживали на Поділлі були молдавани, білоруси, цигани. Їх кількість згідно з матеріалами десятої ревізії не перевищувала 0,92% від загальної кількості мешканців краю. Найбільше молдаван проживало у Балтському (13,4%), Ольгопільському (9%) та Ямпільському (5%) повітах (Кабузан, 1992, с. 158). За своїми релігійними переконаннями вони дотримувалися християнської віри східного обряду. За даними ревізій, переписів населення неможливо визначити чисельність білоруського населення, оскільки представників цього етносу місцеві чиновники вважали «руськими».

У регіоні упродовж століть проживала незначна кількість циган-кочівників. За даними, у 1839 р. в Подільській губернії нараховувалося 318 циган. Із них у сільській місцевості мешкало – 175 осіб (Поліщук, 2012, с. 125). Поява сіл Циганівка, Цигани Кам'янецького повіту було спричинена їх переходом до осілого способу життя. Кочові цигани мали язичницький світогляд, однак за релігійними переконаннями це були християни, які дотримувалися східного обряду. Уряд змушував їх оселитися на постійні місця проживання і для цього надавав їм річний термін для обрання постійного місця проживання. У випадку закінчення встановленого терміну їм припинення кочового способу життя цигани вважалися бродячими і переслідувалися місцевою владою. Постанови проти бродяжництва виходили у 1808, 1811 та 1818 рр. Згідно з указом про «Правила для поселення циган» 1800 р. осілі цигани-землероби протягом 4 років звільнялися від рекрутської повинності та усіх податей, а за указом 1818 р. їм дозволялося вступати до міщанських міських товариств (Цигани в Україні).

Відносини між державою та конфесійними спільнотами Подільського регіону після польського повстання 1830-1831 рр. отримують новий вектор розвитку. За наказом імператора Миколи I у 1832 році було опубліковано Звід законів Російської імперії, першу редакцію якого було підготовлено упродовж 1826-1830 років. Звід законів остаточно впорядкував взаємовідносини держави та конфесій, що існували на її території та базувалися на концепції «православного конфесіоналізму», в якій головна роль належала імператору.

Висновки. Отже, особливості церковно-релігійної політики Російської імперії на інкорпорованих землях Правобережжя, до складу якого входив Подільський регіон, наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст., характеризувалися прагненням самодержавного уряду контролювати діяльність усіх релігійних

конфесій краю. З цією метою уряд створив спеціальні адміністративні органи та ухвалив низку статутних документів, які регламентували діяльність релігійних організацій. Особливу увагу влада приділяла розробленню історичного, юридичного та ідеологічного обґрунтування етноконфесійної політики. При цьому, упродовж досліджуваного періоду, на перше місце в ієрархії конфесій краю уряд поставив православну церкву, яка визнавалася як державна, що забезпечувало її першість в ідеологічній системі Російської імперії. Представників інших конфесій імперська влада різними способами, як політичними, так економічними, спонукала до переходу в православ'я. Тому, особливостями церковно-релігійної політики на Поділлі були: невизнання прав особистості на релігійне самовизначення; наявність правової ієрархії конфесій і їх нерівність в правах, привілеях і обмеженнях; втручання у внутрішньо-церковну діяльність конфесій регіону; жорсткість національно-конфесійних рамок і фактична заборона переходу з одного віросповідання в інше, за винятком переходу у православ'я, що віталосся і підтримувалося державою; перетворення церковної влади в знаряддя світської політики; виконання релігійним законодавством ролі регулятора національного питання (оскільки конфесійні відмінності в основному збігалися з національними); поширення та підтримка тільки православної віри як державної релігії; визнання повноправними (з точки зору конфесійної приналежності) тільки осіб, які сповідували православ'я.

Список використаних джерел і літератури:

Бармак, М. В. (2007). *Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)*. Тернопіль: Вид-во Астон, 512 с.

Белоголов, И. М. (1915). *Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению римско-католической церкви в России (1762-1825 гг.)* (в 2 т., Т.1). Петроград: тип. Д. А. Алексеєва, 483 с.

Білик, В. А. (2007). *Греко-уніатська церква у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст.* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Луцьк, 243 с.

Блажевич, Ю. І. (2007). До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в Російську імперію на межі XVIII – XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*, (17), 160–179.

Блажевич, Ю. І. (2012). *Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті рр. XIX ст.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Кам'янець-Подільський, 253 с.

Богущька, А. Л. (2017). *Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Кам'янець-Подільський, 268 с.

Буравський, О. А. (2013). *Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 452 с.

Викул, П. О. (1893). *Прошедшее Подолии: По поводу столетия воссоединения Подолии с Россией (1793-1893)*. Каменец-Подольский: Типография Д. Крайза, 64 с.

Голій, Р. В. (2014). *Конфессиональные конверсии греко-католиков во второй четверти XIX в. (На примере Волынской губернии)*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konfessionalnye-konversii-greko-katolikov-vo-vtoroy-chetverti-xix-v-na-primere-volyenskoy-gubernii/viewer> (дата звернення: 21.08.2021).

Григоренко, О. П. (2006). Деякі аспекти російщення населення Поділля в період становлення православної Подільської єпархії в перші десятиліття XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (9), 70.

Доброловский, К. (1893). *Деятели времени воссоединения Подолии с Россией. Виктор Садковский, епископ Переяславский и Бориспольский (1785-1793 гг.), а затем Архиепископ Минский, Изяславский и Брацлавский (1793-1795 гг.)*. Каменец-Подольский: Тип. Подольского Губернского Правления, 54 с.

Зваричук, Е. О. (2010). Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції* (сс. 239-244). Кам'янець-Подільський.

Зваричук, Е. О. (2000). Римо-католицька церква на Поділлі напередодні повстання 1863 року. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції* (сс. 162-166). Кам'янець-Подільський.

Зваричук, Е. О. (2007). Римо-Католицька церква на Поділлі у міжповстанський період (1833 – початок 60-х рр. XIX ст.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції* (сс. 286-294). Кам'янець-Подільський.

Зваричук, Е. О. (1999). Становище римо-католицької церкви на Поділлі у I половині XIX ст. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*: зб. наук. пр., 155–157.

Земський, Ю. (2006). Суспільно-політична атмосфера життя подільського духовенства за спогадами Олександра Лотоцького. *Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція* (сс. 75-84). Могилів-Подільський.

Зінченко, А. Л. (1993). Акти візитації монастирів і костелів XVIII – першої половини XIX ст. як історичне джерело. *Подільська старовина*, 36, 205–211.

Ігнатюша, О. М. (2002). Реакція Російської православної церкви на модернізаційний виклик новоевропейського суспільства: український аспект (XIX – поч. XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, (15), 88–98.

Кабузан, В. (1992). *Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав*. Москва: Наука, 149 с.

Карліна, О. (1999). Відновлена Луцька греко-католицька єпархія у 1798-1828 рр. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*, (5), 66–70.

Крижанівський, О. П. (1991). *Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст.* Київ, 125 с.

Крижанівський, О. П. & Плохій, С. М. (1994). *Історія церкви та релігійної думки в Україні*: навч. посіб. Київ, 336 с.

Кримська, О. М. (2015). Секуляризаційні процеси та перетворення земельної власності і користування земельними наділами у містах і містечках Подільської губернії у складі Російської імперії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, (8), 413–419.

Кудрик, В. (1952). *Маловідоме з історії української католицької церкви* (в 2 т., Т.1). Вінніпег, 254 с.

Кундельський, В. В. (2012). Включення Поділля до складу Російської імперії і його вплив на суспільний розвиток краю. *Хмельниччина в контексті історії України*: матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (с. 63-66). Хмельницький.

Кундельський, В. В. (2014). Єврейський чинник у міжнародних відносинах на теренах Правобережної України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, (7), 83-91.

Кундельський, В. В. (2010). Політика російського самодержавства у Подільській губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції* (с. 222-230). Кам'янець-Подільський.

Кундельський, В. В. (2007). Єврейство в контексті міжнародних відносин на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції* (с. 258-264). Кам'янець-Подільський.

Лисий, А. (1995). *Нарис історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії 1795-1995*. Вінниця: Вінницька єпархія управління УПЦ, 120 с.

Лось, В. (2004). Релігійні конверсії в шлюбно-сімейних стосунках населення Правобережної України за судовими справами 30-40-х рр. XIX ст. *Український історичний збірник*, (6), 159–175.

Лось, В. Е. (2013). *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*. Київ, 300 с.

Макарова, О. В. (2006). Політика царизму та прояви антисемітизму на Поділлі на початку 80-х років XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (7), 54–58.

Мельгунов, С. (1907). *Церковь и государство в России (к вопросу о свободе совести)*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Sergej_Melgunov/terkov-i-gosudarstvo-v-rossii-vypusk-1-k-voprosu-o-svobode-sovesti/ (дата звернення: 7.07.2021).

Опря, А. В. (1999). Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*, (3-5), 89–95.

Опря, А. В., Попович, М. Д. & Смолінський, В. І. (1997). *Католицька церква на Поділлі. Історико-краєзнавче дослідження*. Кам'янець-Подільський, 27 с.

Опря, І. А. (2011). Співвідношення адміністративних та моральних методів боротьби православної церкви з пізнопротестантськими конфесіями після 1905 р. (на матеріалах Правобережної України). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, (4), 234–242.

Платон. (1800). *Правила учредження єдиноверія 1800 г.* URL: <http://krotov.info/acts/18/3/18001027.html> (дата звернення: 29.08.2021).

Поліщук, Ю. М. (2012). *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 432 с.

Поліщук, Ю. & Суліменко, О. (2004). *Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект*. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/4430/1/Volyn_2004_27-57.pdf (дата звернення: 21.07.2021).

Полное собрание законов Российской империи.

Рибак, І. В. (2000). Єврейські погроми на Поділлі у 1882 році. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції* (с. 312-117). Кам'янець-Подільський.

Смолий, В. А. (1978). *Возз'єднання Правобережної України з Росією*. Київ: Наукова думка, 192 с.

Стоколос, Н. Г. (2003). *Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.):* (дис. ... доктора іст. наук: 09.00.11). Київ, 473 с.

Стоколос, Н. Г. (2002). Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії. *Український історичний журнал*, 4, 94–109.

Таранець, С. В. (2004). *Старообрядчество города Киева и Киевской губернии.* Киев, 352 с.

Феодосєв, С. (2005). Лютеранська церква на Поділлі. *Хмельниччина: Дивокрай*, 1-2, 40–41.

Фицик, Д. (2015). Правобережна шляхта в релігійно-конфесійному просторі регіону (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*, (251), 18–24.

Філінюк, А. Г. (2008). Політика російського самодержавства щодо греко-католицької церкви в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть. *Наук. часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*, (6), 405–413.

Філінюк, А. Г. (2010). Зміни в регіональній і соціальній структурі церковного життя у Подільській губернії на межі XVIII – XIX ст. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції* (с. 230-238). Кам'янець-Подільський.

Філінюк, А. Г. (2008). Етнорелігійні перетворення на Поділлі наприкінці XVIII – в перших десятиліттях XIX століття. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (12), 215–229.

Філінюк, А. Г. (2014). Православна церква в етнорелігійних трансформаціях у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, (24), 231–240.

Хитровська, Ю. В. (2012). *Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII – початок XX століть):* (дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 482 с.

Хіхляч, Б. М. (2010). *Уніатська церква на Поділлі в українському соціокультурному процесі XVIII ст.:* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 190 с.

Хонигсман, Я. & Найман, А. (1992). *Евреи Украины (краткий очерк истории)*, (1). Київ, 158 с.

Цигани в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 (дата звернення: 2.09.2021).

Чорний, С. (2001). *Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник.* Київ: ДНВП «Картографія», 85 с.

Шеретюк, Р. (2010). Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті XIX ст. *Український історичний журнал*, 2, 48–62.

Щетінін, О. В. (2019). Міжконфесійні конфлікти на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. *Вісник Львівського університету*, (26), 221–226.

Щетінін, О. В. (2017). *Державна політика Російської імперії щодо релігійних організацій на українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.* URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=gileya_2017_120_56 (дата звернення 16.08.2021).

Яворовский, Н. И. (1912). *История гражданской и церковной жизни Подолия*. Каменец-Подольский: Типография Свято-Троицкого Братства, городской дом, 88 с.

References:

Barmak, M. V. (2007). *Formuvannia vladnykh instyutsii Rosiiskoi imperii na Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.)* [Formation of power institutions of the Russian Empire on the Right Bank of Ukraine (the end of the 18th – first half of the 19th century)]. Ternopil: Vyd-vo Aston, 512 s. [in Ukrainian].

Belogolov, I. M. (1915). *Akty i dokumenty, otnosyashchiesya k ustroystvu i upravleniyu rimsko-katolicheskoy tserkvi v Rossii (1762-1825 gg.)* [Acts and documents relating to the structure and management of the Roman Catholic Church in Russia (1762-1825)] (v 2 t., T.1). Petrograd: tip. D. A. Alekseeva, 483 s. [in Russian].

Bilyk, V. A. (2007). *Hreko-uniatska tserkva u Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – u 30-ku rr. XIX st.* [The Greek-Uniate Church in Right-Bank Ukraine in the Late 18th and 1930s] (*Candidate's thesis*). Lutsk, 243 s. [in Ukrainian].

Blazhevych, Yu. I. (2007). Do pytannia pro konfesiinu polityku samodержavstva na Podilli v umovakh inkorporatsii kraiu v Rosiisku imperiiu na mezhi XVIII – XIX st. [On the question of the confessional policy of the autocracy in Podillya in the conditions of incorporation of the region into the Russian Empire at the turn of the XVIII – XIX centuries.]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu: Istorychni nauky*, (17), 160-179. [in Ukrainian].

Blazhevych, Yu. I. (2012). Podilska pravoslavna yeparkhiia v period stanovlennia ta zmitsnennia svoikh pozytsii u rehioni (kinets XVIII – 50-ti rr. XIX st.) [Podilska Orthodox Diocese in the period of formation and strengthening of its positions in the region (end of the XVIII – 50s of the XIX century.)] (*Candidate's thesis*). Kamianets-Podilskiy, 253 s. [in Ukrainian].

Bohutska, A. L. (2017) *Etnonatsionalnyi ta etnodemografichniy rozvytok Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX stolittia* [Ethno-national and ethnodemographic development of the Right Bank of Ukraine at the end of the XVIII – in the first half of the XIX century] (*Candidate's thesis*). Kamianets-Podilskiy, 268 s. [in Ukrainian].

Buravskiy, O. A. (2013) *Rymo-katolytska tserkva na Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [Roman Catholic Church in the Right Bank of Ukraine (late XVIII – early XX centuries.)]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 452 s. [in Ukrainian].

Vikul, P. O. (1893). *Proshedsheye Podolii: Po povodu stoletiya vozsoyedeniia Podolii s Rossiyey (1793-1893)* [The Past of Podillya: On the occasion of the centenary of the reunification of Podillya with Russia (1793-1893)]. Kamenets-Podol'skiy: Tipografiya D. Krayza, 64 s. [in Russian].

Golij, R. V. (2014). *Konfessional'nyye konversii greko-katolikov vo vtoroy chetverti XIX v. (Na primere Volynskoy gubernii)* [Confessional conversions of Greek Catholics in the second quarter of the 19th century. (On the example of the Volyn province)]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/konfessionalnye-konversii-greko-katolikov-vo-vtoroy-chetvertixix-v-na-primere-volynskoy-gubernii/viewer> [in Russian].

Hryhorenko, O. P. Deiaki aspekty rosiishchennia naselennia Podillia v period stanovlennia pravoslavnoi Podil'skoi yeparkhii v pershi desiatylittia XIX st. [Some aspects of the Russification of the population of Podillya during the formation of the Orthodox Diocese of Podillya in the first decades of the XIX century]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (9), 70. [in Ukrainian].

Dobrolovskiy, K. (1893). Deyateli vremeni vozsoyedeniya Podolii s Rossiyey. Viktor Sadkovskiy, yepiskop Pereyaslavskiy i Borispol'skiy (1785-1793 gg.), a zatem Arkhiyepiskop Minskiy, Izyaslavskiy i Bratslavskiy (1793-1795 gg.) [Representatives of the time of the reunification of Podilya with Russia. Victor Sadkovskiy, Bishop of Pereyaslav and Boryspil (1785-1793), and then Archbishop of Minsk, Iziaslaf and Bratslav (1793-1795)]. Kamenets-Podol'skiy: Tip. Podol'skogo Gubernskago Pravleniya, 54 s. [in Russian].

Zvorychuk, E. O. (2010). Osoblyvosti derzhavno-pravovoi polityky rosiiskoho samoderezhavstva shchodo Rymo-Katolytskoi tserkvy na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pershii tretyni XIX st. [Peculiarities of the state and legal policy of the Russian autocracy towards the Roman Catholic Church on the Right Bank of Ukraine at the end of the 18th – the first third of the 19th century]. *Materialy XIII Podil'skoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii* (ss. 239-244). Kamianets-Podil'skiy. [in Ukrainian].

Zvorychuk, E. O. (2000). Rymo-katolytska tserkva na Podilli naperedodni povstannia 1863 roku [Roman Catholic Church in Podillia on the eve of the uprising of 1863.]. *Materialy X Podil'skoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii* (ss. 162-166). Kamianets-Podil'skiy. [in Ukrainian].

Zvorychuk, E. O. (2007). Rymo-Katolytska tserkva na Podilli u mizhpovstanskyi period (1833 – pochatok 60-kh rr. XIX st.) [Roman Catholic Church in Podillia in the inter-insurrectionary period (1833 – early 60's of the XIX century)]. *Materialy XII Podil'skoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii* (ss. 286-294). Kamianets-Podil'skiy. [in Ukrainian].

Zvorychuk, E. O. (1999). Stanovyshche rymo-katolytskoi tserkvy na Podilli u I polovyni XIX st. [The situation of the Roman Catholic Church in Podillia in the first half of the XIX century.]. *Poliaky na Khmelnychchyni: pohliad kriz viky: zb. nauk. pr.*, 155–157. [in Ukrainian].

Zemskiy, Yu. (2006). Suspilno-politychna atmosfera zhyttia podil'skoho dukhovenstva za spohadamy Oleksandra Lototskoho [Socio-political atmosphere of life of the Podillia clergy according to the memoirs of Alexander Lototskiy]. *Druha Mohyliv-Podil'ska kraieznavcha konferentsiia* (ss. 75-84). Mohyliv-Podil'skiy. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. L. (1993). Akty vizytatsii monastyri v kosteliv XVIII – pershoi polovyny XIX st. yak istorychne dzherelo [Acts of inspection of monasteries and churches of the XVIII – first half of the XIX century as a historical source]. *Podil'ska starovyna*, 36, 205-211. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. M. (2002). Reaktsiia Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy na modernizatsiinyi vyklyk novoievropeiskoho suspilstva: ukrainskyi aspekt (XIX – poch. XX st.) [The reaction of the Russian Orthodox Church to the modernization challenges of modern European society: the Ukrainian aspect (XIX – early XX centuries.)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu*, (15), 88–98. [in Ukrainian].

Kabuzan, V. (1992). *Narody Rossii v pervoy polovine XIX v.: Chislenno'st' i etnicheskiy sostav* [Peoples of Russia in the first half of the 19th century: number and ethnic composition]. Moskva: Nauka, 149 s. [in Russian].

Karlina, O. (1999). Vidnovlena Lutska hreko-katolytska yeparkhiia u 1798-1828 pp. [The Restored Lutsk Greek Catholic Diocese in 1798-1828]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky*, (5), 66–70. [in Ukrainian].

Kryzhanivskiy, O. P. (1991). *Tserkva u sotsialno-ekonomichnomu rozvytku Pravoberezhnoi Ukrainy XVIII – pershoi polovyny XIX st.* [The Church in the socio-economic development of the Right Bank of Ukraine in the XVIII – first half of the XIX century]. Kyiv, 125 s. [in Ukrainian].

Kryzhanivskiy, O. P. & Plokhii, S. M. (1994). *Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini: navch. posib.* [History of church and religious thought in Ukraine: textbook]. Kyiv, 336 s. [in Ukrainian].

Krymska, O. M. (2015). Sekuliaryzatsiini protsesy ta peretvorennia zemelnoi vlasnosti i korystuvannia zemelnymy nadilamy u mistakh i mistechkakh Podilskoi hubernii u skladi Rosiiskoi imperii [Secularization processes and transformation of land ownership and use of land plots in cities and towns of Podillya governorate as part of the Russian Empire]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, (8), 413–419. [in Ukrainian].

Kudryk, V. (1952). *Malovidome z istorii ukrainskoi katolytskoi tserkvy.* [Hardly-investigated about the history of the Ukrainian Catholic Church] (v 2 t., T.1). Vinnep, 254 s. [in Ukrainian].

Kundelskiy, V. V. (2012). Vkluchennia Podillia do skladu Rosiiskoi imperii i yoho vplyv na suspilnyi rozvytok kraiu [Nationalization of Podillya in the Russian Empire and its influence on the social development of the region]. *Khmelnychchyna v konteksti istorii Ukrainy: Materialy Vseukrainskoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii* (ss. 63-66). Khmelnytskyi. [in Ukrainian].

Kundelskiy, V. V. (2014). Yevreyskiy chynnyk u mizhnatsionalnykh vidnosynakh na terenakh Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – pershoi polovyny XIX st [Jewish factor in interethnic relations on the territory of the Right Bank of Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century.]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, (7), 83–91. [in Ukrainian].

Kundelskiy, V. V. (2010). Polityka rosiiskoho samodержavstva u Podilskii hubernii naprykintsi XVIII – pershii polovyny XIX st. [The policy of the Russian autocracy in the Podillya governorate in the late XVIII – first half of the XIX century.]. *Materialy XIII Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii* (ss. 222-230). Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].

Kundelskiy, V.V. (2007). Yevreistvo v konteksi mizhnatsionalnykh vidnosyn na Podilli naprykintsi XVIII – pershii polovyny XIX st. [The Jews in the context of inter-ethnic relations in Podolia in the late XVIII – first half of the XIX century.]. *Materialy XII Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii* (ss. 258-264). Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].

Lysi, A. (1995). *Narys istorii Podilskoi (Vinnytsko-Bratslavskoi) yeparkhii 1795-1995* [Feature article on the history of the Podillya (Vinnytsia-Bratslav) diocese in 1795-1995]. Vinnytsia: Vinnytska yeparkhiiia upravlinnia UPTs, 120 s. [in Ukrainian].

Los, V.E. (2013). *Uniatska Tserkva na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pershii polovyny XIX st.: orhanizatsiina struktura ta kulturno-relihiinyi aspekt* [Uniate Church in the Right Bank of Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century: organizational structure, cultural and religious aspect]. Kyiv, 300 s. [in Ukrainian].

Los, V. (2004). Relihiini konversii v shliubno-simeinykh stosunkakh naseleння Pravoberezhnoi Ukrainy za sudovymy spravamy 30-40-kh rr. XIX st. [Religious conversions in marital and family relations of the population of the Right Bank of Ukraine according to court cases of the 30-40s of the XIX century.]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, (6), 159-175. [in Ukrainian].

Makarova, O. V. (2006). Polityka tsaryzmu ta proiavy antysemityzmu na Podilli na pochatku 80-kh rokiv XIX st. [Tzarism policy and manifestations of anti-Semitism in Podillya in the early 80's of the XIX century.]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (7), 54–58. [in Ukrainian].

Mel'gunov, S. (1907). *Tserkov' i gosudarstvo v Rossii (k voprosu o svobode sovesti)* [The Church and the State in Russia (on the issue of freedom of conscience)]. Retrieved from

https://azbyka.ru/otechnik/Sergej_Melgunov/tserkov-i-gosudarstvo-v-rossii-vypusk-1-k-voprosu-o-svobode-sovesti/ [in Russian].

Opria, A. V. (1999). Likvidatsiia uniatskoi tserkvy na Podilli naprykintsi XVIII – pershiu polovynu XIX st. [Annulment of the Uniate Church in Podillya at the end of the 18th – first half of the 19th century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: Istorychni nauky*, (3-5), 89–95. [in Ukrainian].

Opria, A. V., Popovych, M. D. & Smolynskiy, V. I. (1997). *Katolytska tserkva na Podilli. Istoryko-kraieznavche doslidzhennia* [Catholic Church in Podillya. Local historical research]. Kamianets-Podilskiy, 27 s. [in Ukrainian].

Opria, I. A. (2011). Spivvidnoshennia administratyvnykh ta moralnykh metodiv borotby pravoslavnoi tserkvy z piznoprotestantskymy konfesiiami pislia 1905 r. (na materialakh Pravoberezhnoi Ukrainy) [Correlation of administrative and moral methods of struggle of the Orthodox Church against the late Protestant denominations after 1905 (on the materials of the Right Bank of Ukraine)]. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, (4), 234–242. [in Ukrainian].

Platon. (1800). *Pravila uchrezhdeniia yedinoveriia 1800 g.* [Rules for the establishment of community of religion in 1800]. Retrieved from <http://krotov.info/acts/18/3/18001027.html> (data zvernennya: 29.08.2021). [in Russian].

Polishchuk, Yu. M. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [National minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (late XVIII – early XX centuries)]. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 432 s. [in Ukrainian].

Polishchuk, Yu. & Sulimenko, O. (2004). *Nimtsi Volyni v kints XVIII – na pochatku XX stolittia: polityko-pravovyi aspekt* [The Germans of Volyn in the late eighteenth – early twentieth century: the political and legal aspect]. Retrieved from http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/4430/1/Volyn_2004_27-57.pdf [in Ukrainian].

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii [Complete collection of the laws of the Russian Empire]. [in Russian].

Rybak, I. V. (2000). Yevreiski pohromy na Podilli u 1882 rotsi [Jewish pogroms in Podillya in 1882]. *Materialy X Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii* (ss. 312-117). Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (1978). *Vozz'iednannia Pravoberezhnoi Ukrainy z Rosiieiu* [Reunification of Right-Bank Ukraine with Russia]. Kyiv: Naukova dumka, 192 s. [in Ukrainian].

Stokolos, N. H. (2003). *Konfesiino-etnichni transformatsii v Ukraini (XIX – persha polovyna XX st.)* [Religious and ethnic transformations in Ukraine (XIX – first half of XX century)]: (Doctoral thesis). Kyiv, 473 s. [in Ukrainian].

Stokolos, N. H. (2002). Uniatska tserkva u konteksti konfesiinykh transformatsii na Pravoberezhnii Ukraini pid vladoiu Rosiiskoi imperii [Uniate Church in the context of confessional transformations in Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 94–109. [in Ukrainian].

Taranets, S. V. (2004). *Starobryadchestvo goroda Kiev a Kievskoy gubernii* [Old Belief in the city of Kiev and Kiev province]. Kiev, 352 s. [in Russian].

Feodosiev, S. (2005). Luteranska tserkva na Podilli [Lutheran Church in Podillya]. *Khmelnychyna: Dyvokrai*, 1-2, 40–41. [in Ukrainian].

Fytsyk, D. (2015). Pravoberezhna shliakhta v relihiino-konfesiinomu prostori rehionu (kinets XVIII – presha tretyna XIX st.) [Right-bank gentry in the religious and confessional dimension of the region (end of the XVIII – the first third of the XIX century)]. *Naukovi*

pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia», (251), 18–24. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2008). Polityka rosiiskoho samodержavstva shchodo hreko-katolytskoi tserkvy v Pravoberezhnii Ukraini na mezhi XVIII – XIX stolit [The policy of the Russian autocracy regarding the Greek Catholic Church in the Right Bank Ukraine at the turn of the XVIII – XIX centuries]. *Nauk. chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. P. Drahomanova*, (6), 405–413. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2010). Zminy v rehionalnii i sotsialnii strukturii tserkovnoho zhyttia u Podilskii hubernii na mezhi XVIII – XIX st. [Changes in the regional and social structure of the church life in the Podillya governorate at the turn of the XVIII – XIX centuries.]. *Materialy XIII Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii* (ss. 230-238). Kamianets-Podilskyyi. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2008). Etnorelihiini peretvorennia na Podilli naprykintsi XVIII – v pershykh desiatiylittiakh XIX stolittia [Ethno-religious transformations in Podillya at the end of the 18th – in the first decades of the 19th century]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (12), 215–229. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2014). Pravoslavna tserkva v etnolihiiniykh transformatsiiakh u Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pershii polovyni XIX st [The Orthodox Church in Ethno-Religious Transformations in Right-Bank Ukraine in the Late 18th and First Half of the 19th Centuries]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka: Istorychni nauky*, (24), 231–240. [in Ukrainian].

Khytrovska, Yu. V. (2012). *Khrystyianski konfesii Pravoberezhnoi Ukrainy u suspilno-politychnykh protsesakh rehionu (kinets XVIII – pochatok XIX stolit)* [Christian denominations of the Right Bank of Ukraine in the socio-political processes of the region (late XVIII – early XIX century)]. (*Candidate's thesis*). Kyiv, 482 s. [in Ukrainian].

Khikhlach, B. M. (2010). *Uniatska tserkva na Podilli v ukrainskomu sotsiokulturnomu protsesi XVIII st.* [The Uniate Church in Podillia in the Ukrainian socio-cultural process of the XVIII century.]. (*Candidate's thesis*). Kyiv, 190 s. [in Ukrainian].

Khonigsman, YA. & Nayman, A. (1992). *Yevrei Ukrainy (kratkiy ocherk istorii)* [Jews of Ukraine (a short outline of history)], (1). Kyiv, 158 s. [in Russian].

Tsyhany v Ukraini [Gypsies in Ukraine]. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D0%B3%D0%B0%BD%D0%B8_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 [in Ukrainian].

Chorny, S. (2001). *Natsionalnyi sklad naseleння Ukrainy v XX storichchi: dovidnyk* [The ethnic composition of the population of Ukraine in the twentieth century: a handbook]. Kyiv: DNVP «Kartohrafiia», 85 s. [in Ukrainian].

Sheretiuk, R. (2010). Uniatska tserkva v konteksti etnokonfesiinoy polityky Rosiiskoi imperii pershoi chverti XIX st. [Uniate Church in the context of the ethno-confessional policy of the Russian Empire in the first quarter of the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 48–62. [in Ukrainian].

Shchetinin, O. (2019). Mizhkonfesiini konflikty na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX stolittia. [Inter-religious conflicts in the Right Bank of Ukraine in the late XVIII – in the first half of the XIX century]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, (26), 221–226. [in Ukrainian].

Shchetinin, O. V. *Derzhavna polityka Rosiiskoi imperii shchodo relihiiniykh orhanizatsii na ukrainskykh zemliakh naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX st.* [State policy of the Russian Empire regarding religious organizations in the Ukrainian lands at the end of the

18th – in the first half of the 19th century]. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=gileya_2017_120_56 [in Ukrainian].

Yavorovskiy, N. I. (1912). *Istoriya grazhdanskoj i tserkovnoj zhizni Podolii* [The history of civil and ecclesiastical life of Podillya]. Kamenets-Podol'skiy: Tip. Sv.-Troitskogo Bratstva, gorodskoj dom, 88 s. [in Russian].

Отримано: 05.09.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.164–178

УДК 94:329.73(=161.2)(477.85)«185/191»(092)

ДОБРЖАНСЬКИЙ Олександр – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, вул. Коцюбинського 2, м. Чернівці, індекс 05812, Україна (o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3817-188X>

ResearcherID R-7899-2016

DOBRZHANSKYI Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of History, Political Science and International Relations of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2 Kotsiubynskiy St., Chernivtsi, index 05812, Ukraine (o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Добржанський, О. (2021). Лідери українського руху на Буковині. Порівняння ідейних переконань та діяльності С. Смаль-Стоцького і М. Василька. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 164–178.

ЛІДЕРИ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ НА БУКОВИНІ. ПОРІВНЯННЯ ІДЕЙНИХ ПЕРЕКОНАНЬ ТА ДІЯЛЬНОСТІ С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО І М. ВАСИЛЬКА

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясувати ідейні переконання, методи політичної діяльності та взаємини лідерів українського національного руху на Буковині початку ХХ ст. С. Смаль-Стоцького та М. Василька. **Методологічну основу** дослідження становлять просопографічні підходи до вивчення минулого, як історії окремих людей, які мають свої індивідуальні якості та взаємодіють з оточуючим світом. Важливе значення також мають методи історичної компаративістики. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше на науковому рівні зроблено порівняння життєвого шляху, ідейних переконань та діяльності двох найвизначніших постатей українського національного руху на Буковині початку ХХ ст. С. Смаль-Стоцького та М. Василька. **Висновки.** Проведене дослідження дає можливість беззаперечно стверджувати, що С. Смаль-Стоцький і

М. Василько були людьми різного соціокультурного походження. Обидва мали добру освіту, знали по декілька іноземних мов. Їхні ідейні та національні переконання формувалися також по-різному. Якщо С. Смаль-Стоцький уже під час навчання в гімназії показав високий рівень національної свідомості, бажання захищати інтереси українців, то М. Василько, який спочатку мав румунсько-німецьке виховання тривалій час не міг визначитися, до якого табору йому краще пристати. У нього була можливість взяти активну участь як у румунському, так і в українському русі. Зрештою, під впливом певних обставин, вибір ним було зроблено на користь українства. Обидва політики зробили чимало для згуртування українців, перетворення українського руху на потужну політичну силу. Однак, С. Смаль-Стоцький більше надій покладав на демократичні сили, залучення до руху широких верств населення, масові акції для вирішення національних проблем. М. Василько вважав за доцільне шукати впливу через владні структури, укладати різні закулісні домовленості з окремими політичними силами для вирішення нагальних проблем українського руху. Упродовж 1902-1912 рр. обидва політики діяли злагоджено, доповнюючи один одного і зміцнюючи цим народовський табір. Але на певному етапі їм стало тісно в одній політичній силі, кожен з них хотів бути одноосібним лідером. Це неминуче вело до конфлікту, який закономірно наступив 1912 року і призвів до розколу в українському русі. Після цього політичні сили, очолювані С. Смаль-Стоцьким і М. Васильком, активно поборювали одна одну, що послаблювало українство в цілому. До Першої світової війни порозуміння так і не настало. У подальшому вони між собою не контактували. Тим не менше, внесок обох політиків у розбудову українських суспільних сил важко переоцінити. Вони заслужено вважаються найбільш впливовими лідерами українства на Буковині початку ХХ ст.

Ключові слова: Буковина, український національний рух, С. Смаль-Стоцький, М. Василько.

LEADERS OF THE UKRAINIAN MOVEMENT IN BUKOVYNA. COMPARISON OF IDEOLOGICAL BELIEFS AND ACTIVITIES OF S. SMAL-STOTSKYI AND M. WASYLKO.

Abstract. Purpose and objectives of research – to analyze the ideological beliefs, methods of political activity and relations of leaders of the Ukrainian national movement in Bukovyna in the early 20th century S. Smal-Stotskyi and M. Wasylko, has been made. **Methodological basis** of the study is made by prosopographic approaches to the study of the past as the history of individuals who have their own individual qualities and interact with the environment. **Scientific novelty** consists in the fact that for the first time at the scientific level, a comparison of the life path, ideological beliefs and activities of two prominent figures of the Ukrainian national movement in Bukovyna in the early 20th century, S. Smal-Stotskyi and M. Wasylko, has been made. **Conclusions.** The conducted research makes it possible to unquestioningly state that S. Smal-Stotskyi and M. Wasylko were people of different social and cultural origins. Both of them had a good education and spoke several foreign languages. Their ideological and national beliefs were also formed in different ways. If S. Smal-Stotskyi already showed a high level of national consciousness and a desire to protect the interests of Ukrainians while studying at the gymnasium, then M. Wasylko, who initially had a Romanian-German upbringing, could not decide for a long time which camp he should join. He had the opportunity to take an active part in both the Romanian and Ukrainian movement. In the end, under the influence of certain circumstances, the choice was made in favour of the

Ukrainian one. Both politicians had done a lot to unite Ukrainians and turn the Ukrainian movement into a powerful political force. However, S. Smal-Stotskyi pinned more hopes on democratic forces, attracting broad segments of the population to the movement, and mass actions to solve national issues. While M. Wasyloko considered it appropriate to search for levers of influence through power structures, conclude various behind-the-scenes agreements with individual political forces to solve the pressing problems of the Ukrainian movement. During 1902-1912, both politicians acted smoothly, complementing each other and strengthening the Ukrainian movement. But at a certain stage, they became cramped in one political force, each of them wanted to be the sole leader. This inevitably led to a conflict that naturally occurred in 1912 and led to a split in the Ukrainian movement. After that, the political forces led by S. Smal-Stotskyi and M. Wasyloko actively fought each other, which weakened the Ukrainians as a whole. Before World War I, mutual understanding had never come. In the future, they did not contact each other. Nevertheless, the contribution of both politicians to the development of the Ukrainian movement cannot be overestimated. They are deservedly considered the most influential leaders of the Ukrainian national movement in Bukovyna in the early 20th century.

Key words: *Bukovyna, Ukrainian national movement, S. Smal-Stotskyi, M. Wasyloko.*

Постановка проблеми. Друга половина XIX – початок XX ст. стали часом зародження та бурхливого розвитку українського національного руху на Буковині. За декілька десятиліть було досягнуто значних успіхів у розвитку української освіти, культурно-освітніх товариств, виданні книг та періодики, формуванні політичних партій, згуртуванні населення довкола національних сил під час виборчих кампаній. В українському русі сформувалося потужне керівне ядро, до якого входили люди різного соціального походження, фахової приналежності. Це були, перш за все, депутати буковинського сейму та австрійського парламенту, керівники громадських об'єднань, службовці держустанов, учителі, правники та ін. Усі вони були амбітними, енергійними, суспільно-активними особистостями. Однак поступово серед них виділилося два лідери – С. Смаль-Стоцький та М. Василько. Їхню першість беззаперечно визнавали як соратники, так і представники конкуруючих політичних сил. Актуальним є порівняння їхньої діяльності, що дасть можливість краще зрозуміти головні тенденції українського руху на Буковині початку XX ст., напрямки його розвитку, особливості прийняття рішень лідерами українства у важливих питаннях соціально-економічного та політичного розвитку.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельною базою для написання статті стали різновидові архівні документи, матеріали періодики, публіцистична та мемуарна література. За останні десятиліття про обох політиків опубліковано декілька праць українських учених В. Ботушанського (Ботушанський, 2010), В. Даниленка (Даниленко, 1996), О. Добржанського (Добржанський, 1996, 2019), В. Ляхоцького (Ляхоцький, 2002), В. Соловійової (Соловійова, 2002) та ін. У них досліджуються різні аспекти життя, участі в українському русі С. Смаль-Стоцького та М. Василька. Однак порівняння та співставлення ідейних переконань та діяльності обох політиків досі не потрапляло в поле зору істориків.

Мета статті – з'ясувати ідейні переконання, методи політичної діяльності та взаємини лідерів українського національного руху на Буковині початку ХХ ст. С. Смаль-Стоцького та М. Василька.

Виклад основного матеріалу. Коли заходить мова про український національний рух на Буковині початку ХХ ст. жоден з дослідників не може оминути прізвищ **С. Смаль-Стоцького та М. Василька, які визнавалися сучасниками** беззастережними лідерами українства. Вони були абсолютно різними людьми і порівняння їх діяльності дуже цікаве та повчальне для розуміння подій того часу.

Степан Смаль-Стоцький не був корінним буковинцем. Він народився 1859 р. у с. Немилів Радехівського повіту Галичини в сім'ї селян середнього достатку. За віросповіданням був греко-католиком. Середню освіту здобув у Львові, а потім вступив на філософський факультет Чернівецького університету. Уже в юнацькі роки С. Смаль-Стоцький захопився ідеями народовців і далі не міняв своїх поглядів до кінця життя. Великий вплив на формування його переконань справив Гнат Онишкевич, який навчав Смаль-Стоцького в гімназії, а потім і в університеті. Ще будучи гімназистом С. Смаль-Стоцький організував гурток молоді, який поставив за мету видати антологію української літератури, починаючи з творів І. Котляревського (Смаль-Стоцький, 1927). В університеті С. Смаль-Стоцький очолив студентське товариство «Союз», яке під його головуванням розгорнуло активну роботу, для поширення українських ідей (Сімович, 1908, с. 507).

Після закінчення університету Смаль-Стоцький навчався у Відні, де захистив докторат і здав випускні екзамени. Від 1885 р. він очолив кафедру української мови та літератури в Чернівецькому університеті (Wagner R., 1979, с. 206). Крім освітньої та наукової діяльності, Степан Йосипович активно поринув у громадське життя – став членом українських товариств «Руська бесіда», «Народний дім», «Руська рада», був одним із засновників українського освітнього товариства «Руська школа» та однойменного друкованого органу цього товариства (Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 5277, арк. 1). 1892 року Смаль-Стоцького обрали депутатом буковинського сейму, і це значно розширило його можливості для суспільної діяльності.

Як бачимо, шлях у політику **С. Смаль-Стоцького був стрімким. Це** засвідчує, що на той час в Австро-Угорщині вже працювали соціальні ліфти, які забезпечували можливість талановитим вихідцям з простих селянських родин добиватися кар'єрного зростання в освітній та політичній сферах. В ідейному відношенні в молодого політика якихось значних суперечностей не існувало. Як уже зазначалося, він одразу став народовцем, і ніколи від цих переконань не відмовлявся.

Значно складнішим був шлях до українського національного руху Миколи Василька. Він народився 1868 року в селі Слобода-Комарівці Сторожинецького повіту на Буковині в сім'ї великих землевласників православ-

ного віросповідання. Рід Васильків мав українське коріння, однак в часи Молдавського князівства його представники почали вважати себе волохами, а в австрійський час румунами. До десяти років М. **Василько проходив домашнє навчання**, яке мало румунсько-німецьке спрямування, а потім батьки відправили його до Відня у престижний навчальний заклад «Терезаніум», де навчалися діти австрійської знаті, майбутні високі чиновники, з якими юний Микола заприятелював.

Після закінчення «Терезаніуму» М. Василько повернувся до Чернівців, де поступив на правничий факультет місцевого університету (Norst A., 1900, с. 131). На початку 1890-х років, після смерті батьків він вступив у володіння родинним маєтком у с. Слобода-Комарівці і був обраний старостою цього українського населеного пункту. Самостійне господарювання примусило М. Василька уважніше приглянутися до взаємин, які панували в сільській громаді. Він взявся за вивчення української мови, вникав у суть суперечок, що мали місце в селі, надавав українським селянам належну правову й економічну допомогу. За його сприяння в Слободі-Комарівці збудовано нову школу та церкву, засновано читальню (Руска Рада, 1899, с. 2).

Спочатку М. **Василько пробував громадську діяльність в румунських культурних товариствах «Junimea» і «Concordia»**, однак у нього склались напружені стосунки з деякими лідерами румунського руху на Буковині. Тому подальша його діяльність в цих товариствах була припинена (Василько, 1904, с.381).

У 1890-х роках особливий вплив на М. **Василька справив відомий буковинський політичний діяч В. Волян**, дружина якого була рідною тіткою М. Василька. В. Волян, будучи професором медицини, директором крайової лікарні, депутатом австрійського парламенту та буковинського сейму був одним з тих, хто справляв значний вплив на політичні відносини в краї. Саме **В. Волян разом з І. Тимінським виступив у 1892 р. з ідеєю створення третьої політичної течії в українському русі** (поряд з народовцями і москвофілами), яка б зайняла проміжне становище між українцями і румунами. В. Волян і його прибічники називали себе консервативними русинами. Головними підвалинами цієї течії були гасло «Буковина для буковинців!», захист православної віри від наступу католицизму та уніатства, ідея православної солідарності українців і румунів у вирішенні крайових проблем, забезпечення пріоритетних прав на Буковині українцям і румунам як автохтонним народам (Руске питання на Буковині, 1892, с. 22-23). Такі ідеї були близькі М. Васильку, тому він встановив тісні контакти з В. Воляном, визнаючи його своїм ідейним проводирем.

Таким чином, не маючи можливості досягти політичної кар'єри в румунському русі, М. Василько зробив ставку на українство, щоправда спочатку як «консервативний русин». Уже 1897 року він заснував громадське об'єднання «Вижницько-Путилівська Рада». У відозві, про заснування цього товариства зазначалося, що воно створене з метою «образовати жителів повіта выжницко-путиловского, яко найзабытшого угла целой Буковины, подъ национальнымъ взглядомъ на щирых самоотверженныхъ русиновъ,

преданныхъ святой православной церкви и верныхъ завещаніямъ предковъ, а под гражданскимъ взглядомъ на верныхъ и лояльныхъ обывателей державы, которыи умеють свои национальные, экономическіе или личные стремления приводить в согласіе съ существующимъ законнымъ порядкомъ въ австрійской державе» (Православная Буковина, 1897, с. 4).

За підтримки цього товариства уже у 1898 року М. Василька обрали депутатом Буковинського сейму, а у 1899 року – депутатом австрійського парламенту (на місце В. Воляна, який помер). Зі смертю В. Воляна консервативне русинство перестало існувати як окрема течія. Постало питання, до якого тaborу москвофілів чи народовців примкне М. Василько. Не зважаючи на пропозиції з обох боків, М. Василько деякий час вичікував, не проявляючи прихильності до жодної із сторін.

Про відносини з М. Васильком цього часу С. Смаль-Стоцький так писав у одному з листів до О. Маковея: «Кока» (таке прізвисько ще з молодих років мав М. Василько, – авт.) – а Бог его зна? Крутить, вертить на всі боки, мудра і спосібна bestия, гладкий чоловік, ми ніби в особистій приязні, і на «особисте» треба все зводити» (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 59, спр. 2097, арк. 1).

Отже, якщо у С. Смаль-Стоцького з молодих років головним пріоритетом було забезпечити кар'єрний ріст і зайняти поважне місце в суспільстві, то для М. Василька провідне питання опиралося на визначення – чи займатися політикою як представникові румунських національних сил, чи згадати про своє українське коріння і відстоювати інтереси українства. Врешті, він обрав останній варіант. Але далі постало питання до якої течії в українському русі пристати. Над ним М. Василько роздумував декілька років на зламі XIX – XX ст. Цей вибір йому зробити було непросто, бо якихось чітких переконань він у цей час не мав.

У 1890-х роках XIX ст. С. Смаль-Стоцький активно займався практичною діяльністю в українських народовських громадських організаціях: спробував згуртувати і реорганізувати перше українське політичне товариство «Руська рада», спрямувати його на відстоювання інтересів селян та активізацію останніх у виборчих кампаніях до віденського парламенту та буковинського сейму. Він продовжував активно поборювати як москвофілів, так і прихильників «консервативного русинства».

Разом із тим, С. Смаль-Стоцький у цей час спробував виступити в якості ідеолога українського національного руху на західноукраїнських землях. Він опублікував цілу низку статей у газеті «Буковина», в яких прагнув обґрунтувати ідейні засади народовців та пояснити тактику дій прихильників української ідеї на Буковині. Найбільш ґрунтовно свої суспільно-політичні переконання та розуміння підходів до вирішення національних проблем він розкрив у серії публікацій під загальною назвою «Політика реальна».

Перш за все, для пояснення своєї позиції Смаль-Стоцький охарактеризував становище в українському русі в 90-х роках XIX ст. На той час народов-

ство Галичини розкололося на дві течії. Першу очолював Ю. Романчук, який після невдалої спроби проводити політику «нової ери», тобто співробітництво з польськими властями взамін на деякі поступки, закликав до протистояння полякам. Причому він вважав, що в опозиції мають згуртуватися й народівці, й москвофіли. Друга течія, очолювана О. Барвінським і А. Вахнянином, вважала, що слід займати до поляків більш лояльну позицію, але не йти ні на які компроміси з москвофілами. С. Смаль-Стоцький і буковинські народівці підтримували О. Барвінського. Ще в 1894 р. він писав до Б. Грінченка: «Признаюся Вам щиро, що я, і взагалі ми тут на Буковині держимо сторону Барвінського» (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису, ф. 3, оп. 1, спр. 39416, арк. 1). На думку С. Смаль-Стоцького, опозиційну політику в повній мірі можна проводити тільки тоді, коли «серед мас руского народу цілком щезне анальфabetизм, а наша громада стане свідомою рускою громадою, коли ми здобудемо поважне місце в торгівлі і промислі, коли ми таким чином станем в містах важним чинником, коли ми витворимо стільки рускої інтелігенції, що вона у всяких урядах матиме перевагу, коли ми нарешті здобудемо якесь значіння і в більшій посілости» (Смаль-Стоцький, 1896, 22 березня). Тобто він закликав використати ті можливості, які відкривала австрійська конституція, а вже потім йти далі, в тому числі, якщо виникне потреба, вставати в опозицію до польського політикуму. Інакше, вважав автор, опозиційність могла викликати тільки зворотні наслідки, погубити ті паростки національного життя, які вже з'явилися на той час.

Далі С. Смаль-Стоцький виклав програму дій для українського народу. Вона зводилася до таких постулатів:

- плекати українську національну ідею, яка має об'єднати весь народ до активної політичної боротьби;
- досягти української національної автономії в рамках Австро-Угорської імперії;
- всіляко поборювати москвофілів, не йти з ними ні на які компроміси. (З цього приводу він писав: «Навіть якщо вважати москвофілів чисто русинським явищем і якщо Росія тут ні при чому, то всерівно чи може русин спокійно придивлятися, що Росія робить з Україною? Тож мільонам Русинів заткала зовсім рот, ба ще і поза своїми границями платними наємниками колотить наш спокій і не дає нам дихати». Саме завдяки послідовності С. Смаль-Стоцького і буковинських народівців у цьому питанні москвофілство на Буковині на початок ХХ ст. було набагато слабшим, ніж у Галичині чи Угорській Русі);
- захищати і розвивати українську мову, запровадити фонетичний правопис, розширювати права української мови в суспільному житті;
- розвивати українську літературу, видавничу справу;
- розвивати українську початкову, середню та вищу школу;
- поширювати національну свідомість, знайомити інші народи з українським духовним життям тощо (Смаль-Стоцький, 1896, 13 квітня; Смаль-Стоцький, 1896, 17 квітня).

Не важко побачити, що ця програма стосувалася переважно культурно-освітніх питань. С. Смаль-Стоцький це прекрасно розумів і окремо зауважував, що дані пункти не вичерпують усю величезну кількість проблем, які постануть при виконанні цієї непростой роботи. Однак він так і не зробив нічого, аби конкретизувати найближчі завдання в соціально-економічній сфері, що суттєво обмежувало можливості втілення цієї програми в життя, та найголовніше – популяризації її серед простих селян, які зазнавали визиску великими землевласниками.

Роздуми С. Смаль-Стоцького над ідейними засадами українського руху не залишились непоміченими. На них відгукнувся І. Франко, який вважав С. Смаль-Стоцького занадто доляльним до австрійської влади, закликав до більш радикальних дій, хоча й підтримував низку програмних пунктів чернівецького професора.

Загалом, у 1890-х роках С. Смаль-Стоцький зарекомендував себе як український політик якого вже добре знали не тільки на Буковині, але й у Галичині. У цей час він також значно розширив свої контакти з українськими культурно-освітніми діячами Наддніпрянської України.

М. Василько наприкінці XIX – на початку XX ст. мало переймався теоретичними засадами українського руху. Офіційно не входячи ні до табору народовців, ні до табору москвофілів, він позиціонував себе як захисник простих українців від соціальної несправедливості та національних утисків. Варто зауважити, що у цій справі він досяг значних успіхів і поступово набирив популярності, особливо серед українських жителів гірських повітів Буковини.

Серед перших акцій М. Василька, як депутата Буковинського сейму, стала ініціатива із врегулювання церковної проблеми. У січні 1899 р. він, разом із народовським депутатом Є. Пігуляком, подав «Меморіал» в св. Буковинсько-далматинський Синод. У ньому наголошувалося припонижене становище українців у буковинській православній митрополії і пропонувалося розділити буковинську архієпископську консисторію на дві однакові секції, українську і румунську, які б окремо вирішували церковні справи обох народів. Пропонувалося також, щоб архієпископ чернівецький і єпископ радівецький по черзі призначалися з українського і румунського середовища (Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 3, спр. 4, арк. 1-3).

Іншим напрямком депутатської діяльності М. Василька, не менш резонансним, стала надзвичайно гостра і смілива критика державних службовців різного рангу, за недобросовісне виконання ними службових обов'язків. Зокрема, на засіданні сейму 7 березня 1899 р. він переконливо довів бездіяльність барона Мустьяци, який очолював адміністративний відділ у крайовому відділі і чимало справ, ще від попередніх років, залишив нерозглянутими (Stenographische Protokolle, 1899, с. 174-176). У результаті, як переконливо показав М. Василько, страждали прості платники податків і навіть цілі громади.

В австрійському парламенті, як і в Буковинському сеймі, М. Василько також не боявся піддавати найгострішій критиці своїх опонентів, незалеж-

но від того, які посади вони займали. Він викривав зловживання румунських бояр в управлінні релігійним фондом, торгівлі лісом, аферах з позичками під різні державні роботи тощо. При обговоренні бюджету 27 лютого 1902 р. М. Василько засудив політику австрійської влади, яка надсилає на службу в Буковину чиновників, які абсолютно не цікавилися крайовими справами і своєю бездіяльністю шкодили вирішенню багатьох місцевих справ. Про президента крайового суду Кляра, якого на Буковину прислали з Грацу, М. Василько сказав: «Не потребуємо президента суду, що сидить у християнсько-німецькому товаристві, п'є там пиво і «робить» там політику. Ми потребуємо президента суду, що турбував би ся нашим краєм, нашими відносинами судовими, котрий інтелігенцію нашого краю притягав би, а не відтручав, як се тепер діє ся» (Василько, 1904, с. 45).

Така гостра критика з боку М. Василька не подобалася багатьом румунським та німецьким політикам Буковини. Вони намагалися вчинити своєму опоненту обструкцію в Буковинському сеймі, дискредитувати його діяльність. За таких умов на захист М. Василька виступили українські народовські депутати С. Смаль-Стоцький та Є. Пігуляк. Вони разом з М. Васильком демонстративно покинули сейм і 7 липня 1902 р. скликали народне віче, на яке зібралось понад 4 тис. осіб (Руслан, 1902, с. 3). М. Василько разом із С. Смаль-Стоцьким, Є. Пігуляком та іншими українськими депутатами пояснили свою політику і заручилися підтримкою всіх присутніх. Це віче мало надзвичайно велике значення для подальшої політичної кар'єри М. Василька. Саме на ньому він заявив, що пориває із москвофілами та консервативними русинами і переходить остаточно у табір народовців. І Карбулицький згадував, що на вічі М. Василько «...признав прилюдно слухність українським послам, заявив свою солідарність з ними, зложив дуже драматично присягу вірності «рускому» народові, заявив, що він відрікається від братовбивчої партійної боротьби і прирік, що буде йти на будуче з тими послами й патріотами, що, так як він, будуть служити народові» (Карбулицький, 1931).

Отже, у 1902 року М. Василько остаточно перейшов на народовські позиції. Це значно посилило український табір. Тепер народовці мали двох яскравих лідерів, які добре доповнювали один одного. На Буковині навіть говорили, що С. Смаль-Стоцький переважно займався внутрішніми буковинськими справами, а М. Василько, як депутат австрійського парламенту, захищав інтереси українців у рамках усєї імперії. Це було насправді так. М. Василько був одним з найкращих українських ораторів у австрійському парламенті (виголошував промови німецькою мовою, – авт.). Крім того він мав широкі зв'язки в правлячих колах імперії, тому міг вирішувати деякі питання, розв'язати які було не під силу іншим політикам. С. Смаль-Стоцький з 1905 р. став заступником крайового маршалка і таким чином мав значні важелі, щоб впливати на вирішення буковинських справ.

Тандем М. Василька та С. Смаль-Стоцького проіснував з 1902 р. по 1912 р. Йому за цей час вдалося зробити чимало. Зокрема, 1903 року виник

«Вільнодумний союз», засновниками якого були М. Василько, Б. Штраухер (лідер євреїв Буковини) і А. Ончул (лідер румунської демократичної партії). До об'єднання ввійшов і С. Смаль-Стоцький. «Вільнодумний союз» ініціював цілу низку реформ, які були втілені в життя до початку Першої світової війни: створення Селянського банку, реформування виборчого закону до Буковинського сейму, реорганізація управління сільськими громадами, ліквідація двірських обшарів, розширення прав національних груп у забезпеченні культурних потреб.

У цей час значного розвитку в краї набула освіта українською мовою. На 1913 р. в кожному українському селі вже існувала початкова школа з українською мовою викладання. Було відкрито три українські гімназії. Буковину вкрила ціла мережа українських товариств різного спрямування. Найбільш потужними серед них були культурно-просвітнє товариство «Руська бесіда», гімнастичні товариства «Січ», економічне – «Селянська каса», які мали відділення в більшості українських сіл краю.

Разом із тим, зосередивши в руках все керівництво українським рухом, обидва політики поступово почали втрачати контакти з рядовими учасниками руху, перестали залучати до участі у вирішенні наболілих питань широкій загал, що не могло не викликати критики з боку пересічних народовців. Тим більше, що в самому русі відбувалися значні структурні зміни. Зокрема, на повний голос заявили про себе вчителі, які вимагали покращення свого соціального становища. Значно активізувалася молодь, особливо через протипожежно-гімнастичні товариства «Січ», а також студентське товариство «Молода Україна». Серед селян швидко формувалася прошарок освічених діячів, які були учасниками громадських товариств, і по своєму підходили до проблем селянства.

М. Василько і С. Смаль-Стоцький не надали належної уваги цим явищам. Тому вже 1906 року з середовища народовців виділилася радикальна партія, а потім утворилася ще й Українська соціал-демократична партія. Вони піддали гострій критиці лідерів народовства, називаючи їх «клікою М. Василька і С. Смаль-Стоцького».

Варто зауважити, що М. Василько та С. Смаль-Стоцький у цей час підтримували один одного. Вони не були друзями. Мабуть найточніше їх можна охарактеризувати як колеги-однопартійці. На людях обидва демонстрували взаємність, однак одночасно кожен вів тонку закулісну гру, прагнучи зміцнити своє лідерство. Тим не менше, до 1912 р. обидва політики працювали злагоджено, виступаючи разом проти опонентів. Значним успіхом народовців стали вибори до Буковинського сейму та австрійського парламенту 1911 р. На них прихильники С. Смаль-Стоцького і М. Василька отримали повну перемогу. 3 17 українських депутатів, обраних до Буковинського сейму 16 були представниками народовців. До парламенту обрано 5 українських депутатів – які всі належали до народовського руху. М. Василько на цих виборах продовжив депутатство у Буковинському сеймі та австрійському парла-

менті, а С. Смаль-Стоцький, крім депутатства у Буковинському сеймі, вперше став ще й депутатом австрійського рейхсрату.

Однак, уже наступний 1912 рік позначився глибокою кризою народництва і привів до розриву стосунків С. Смаль-Стоцького і М. Василька. Важливою причиною цього став крах одного з головних фінансових закладів українства – товариства «Селянська каса». Ревізія в ньому виявила значну нестачу і неефективне використання коштів. До управління цього товариства на громадських засадах входив і С. Смаль-Стоцький. Степана Йосиповича обвинуватили у значних кадрових прорахунках. У відповідь С. Смаль-Стоцький опублікував статтю «Моя політика», в якій обвинуватив М. Василька у закулісних інтригах і нечесності (Смаль-Стоцький, 1913, с. 12-16). В результаті вони офіційно порвали стосунки. Більшість народників підтримала М. Василька, але і С. Смаль-Стоцький зберіг чимало прихильників. Народницький рух розколовся. С. Смаль-Стоцький зі своїми прибічниками в цьому ж році організував Українську народну партію з друкованим органом газетою «Україна». Прихильники М. Василька почали формувати національно-демократичну партію, органом якої стала газета «Нова Буковина».

Новостворені партії мало чим відрізнялися в ідейному плані. Але Українська народна партія заявила, що стоїть на всеукраїнських позиціях і поборює «автохтонство» прихильників М. Василька. Малось на увазі, що в цей час на Буковині неофіційно поширювалася ідея, що в краї державні посади повинні займати перш за все вихідці з Буковини. Прихильники Смаль-Стоцького заявляли, що такі ідеї підтримує М. Василько та О. Попович. Обидві сторони гостро критикували одна одну і в інших питаннях буковинської політики.

Така ситуація не подобалася галицьким народовцям, які розуміли, що розкол шкодить українському рухові в цілому. На Буковину навіть була направлена окрема делегація зі Львова у складі депутатів австрійського парламенту Ю. Романчука, Є. Олесницького і Т. Окуневського, яка мала примирити обидві партії. Однак поважні парламентарі так і не змогли уладнати справу (Нова Буковина, 1894, с.1). Напередодні Першої світової війни народництво Буковини залишалось розколотим.

У роки світової війни та Української революції С. Смаль-Стоцький і М. Василько залишалися активними діячами українського руху. Вони чимало зробили для розбудови дипломатії ЗУНР та УНР, розвитку української освіти тощо. Однак ні один, ні другий на Буковину так і не повернулися. Між собою вони так і не поновили контактів.

М. Василько помер 1924 р. у передмісті Берліну під час лікування. До кінця своїх днів він залишався відданим українській справі, фактично утримуючи на початку 1920-х років на свої кошти більшість посольств уряду УНР в екзилі. Цим він спростував думку недоброзичливців, що для нього українство нібито було тільки засобом досягнення особистих вигод, таким

собі черговим гешефтом для забезпечення політичної кар'єри в умовах вигідної кон'юнктури, що склалась в Австро-Угорщині на початку ХХ ст.

С. Смаль-Стоцький прожив довге життя, помер 1938 року у Празі. В останні роки життя був професором Українського вільного університету, очолював Музей визвольної боротьби України у Празі, займався науковою діяльністю.

Висновки. С. Смаль-Стоцький і М. Василько були людьми різного соціокультурного походження. Обидва мали добру освіту, знали по декілька іноземних мов. Ідейні та національні переконання формувалися також по різному. Якщо С. Смаль-Стоцький уже під час навчання в гімназії показав високий рівень національної свідомості, бажання захищати інтереси українців, то М. Василько, який спочатку мав румунсько-німецьке виховання, тривалий час не міг визначитися, до якого табору йому краще пристати. У нього була можливість взяти активну участь як у румунському, так і в українському русі. Врешті-решт, під впливом тодішніх реалій політичного життя, вибір було зроблено на користь українства.

Обидва політики зробили чимало для згуртування українців, перетворення українського руху в потужну політичну силу. Однак, С. Смаль-Стоцький більше надій покладав на демократичні сили, залучення до руху широких верств населення, масові акції для вирішення національних проблем. М. Василько вважав за доцільне пошук важелів впливу через владні структури, укладення різних закулісних домовленостей з окремими політичними силами для вирішення нагальних проблем українського руху. Досить часто це давало бажані результати, але разом з тим породжувало недовіру серед широкого загалу симпатиків українського руху.

Упродовж 1902-1912 рр. обидва політики діяли злагоджено, доповнюючи один одного і зміцнюючи цим український рух. Значною мірою завдяки їхнім зусиллям було досягнуто значних успіхів у розбудові українських культурно-освітніх товариств, згуртування народоства в політичній партії, розширенні національних прав українців. Але на певному етапі їм стало тісно в одній політичній силі, кожен з них хотів бути одноосібним лідером. Це неминуче вело до конфлікту, який закономірно наступив 1912 р. і призвів до розколу в українському русі. Після цього політичні сили, очолювані С. Смаль-Стоцьким і М. Васильком активно поборювали один одного, що ослаблювало українство в цілому. До Першої світової війни порозуміння так і не настало. В подальшому вони між собою не контактували.

Тим не менше, внесок обох політиків у розбудову українського руху важко переоцінити. Будучи абсолютно різними людьми за походженням, вихованням, освітою, віросповіданням С. Смаль-Стоцький і М. Василько об'єдналися навколо української національної ідеї, прагнучи вивести українське населення Буковини з приниженого, упослідженого становища, перетворити його в добре організовану, політично свідому етнічну групу, яка може по-

стояти за свої права в умовах конституційної Австро-Угорщини. Вони досягли чимало на цьому шляху і заслужено вважаються найбільш впливовими лідерами українського національного руху на Буковині початку ХХ ст. Їх імена вписані золотими буквами в історію українського національного руху на Буковині.

Список використаних джерел і літератури:

- Ботушанський, В.** (2010) *Степан Смаль-Стоцький – видатний діяч Буковини (Штрихи до портрета)*. Чернівці, 68 с.
- Василько, М.** (1904) *Посольська діяльність в державній раді і в крайовому сеймі в роках 1901-1903*. Чернівці, 658 с.
- Всенародне віче на Буковині. (1902). *Руслан* (Львів), (28 липня), 3.
- Даниленко, В. & Добржанський, О.** (1996) *Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність*. Київ-Чернівці, 232 с.
- Даниленко, В. & Добржанський, О.** (2019). Степан Смаль-Стоцький – учений і «реальний політик» (до 160-річчя з дня народження). *Краєзнавство*, 3, 150–164.
- Державний архів Чернівецької області
До виборів. (1899). *Руска Рада* (Чернівці), (3 листопада), 2.
Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописів.
- Карбулицький, І.** (1931). Посол Микола Василько. *Час*, (13 грудня).
- Ляхоцький, В.** (2002). Микола Василько: парадокси пам'яті та забуття. *Україна дипломатична*, 2, 475–486
- Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису.
Новое руское политическое общество «Вижницко-путиловская Рада». (1897). *Православная Буковина* (Чернівці), (15 жовтня), 4.
Руске питання на Буковині. Обговорив буковинський православний русин. (1892). 24 с.
- Сімович, В.** (1908). Розвиток студентського життя в Чернівцях. *Січ. Альманах в пам'ять 40-х роковин основання товариства «Січ» у Відні*. Львів, 502–531.
- Смаль-Стоцький, С.** (1927). І. Онискевича Руська Бібліотека. *Літературно-науковий вісник*, IX, 55–61.
- Смаль-Стоцький, С.** (1913). *Моя політика*. Чернівці, 24 с.
- Смаль-Стоцький, С.** (1896). Політика реальна. *Буковина*, (13 квітня), 1–2.
- Смаль-Стоцький, С.** (1896). Політика реальна. *Буковина*, (17 квітня), 2–3.
- Смаль-Стоцький, С.** (1896). Політика реальна. *Буковина*, (22 березня), 2–3.
- Соловійова, В.** (2002). Дипломатична діяльність Української Народної Республіки у листуванні Миколи Василька (за документами ЦДАВО України). *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*, 5, 308–319.
- Українські послы з Галичини на Буковині. (1914). *Нова Буковина* (Чернівці), (12 квітня), 1.
- Dobrzhanskyi, O.** (2019). Nikolaj von Wassilko. Bukovinian statesman and diplomat. *Codrul Cosminului*, XXV, 1, 181–202.
- Norst, A.** (1900). *Alma Mater Francisko-Josephina*. Czernowitz, 136 s.
Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der ersten Session der neunten Wahlperiode. (1899). Czernowitz, 487 s.
- Wagner, R.** (1979). *Alma Mater Franzisko Josephina*. München, 427 s.

References:

Botushanskyi, V. (2010). *Stepan Smal-Stotskyi – vydatnyi diiach Bukovyny (Shtrykhy do portreta)* [Stepan Smal-Stotskiy – a prominent person in Bukovyna (Characteristic features of his portrait)]. Chernivtsi, 68 s. [in Ukrainian].

Vasylo, M. (1904). *Posolska diialnist v derzhavnii radi i v kraiovomu seimi v rokakh 1901-1903* [Ambassadors' activity in the State Council and in the regional Sejm in 1901-1903]. Chernivtsi, 658 s. [in Ukrainian].

Vsenarodne viche na Bukovyni [National wide viche in Bukovyny]. (1902). *Ruslan* (Lviv), (28 lypnia), 3. [in Ukrainian].

Danylenko, V. & Dobrzhanskyi, O. (1996). *Akademik Stepan Smal-Stotskyi. Zhyttia i diialnist* [Academician Stepan Smal-Stotskyi. Life and activity]. Kyiv-Chernivtsi, 232 s. [in Ukrainian].

Danylenko, V. & Dobrzhanskyi, O. (2019). Stepan Smal-Stotskyi – uchenyi i «realnyi polityk» (do 160-richchia z dnia narodzhennia) [Stepan Smal-Stotskyi – scientist and «a true politician» (to the 160th anniversary of his birth)]. *Kraieznavstvo*, 3, 150–164. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti [State Archive of Chernivtsi Oblast]. [in Ukrainian].
Do vyboriv [For elections]. (1899). *Ruska Rada* (Chernivtsi), (3 lystopada), 2. [in Ukrainian].
Instytut literatury im. T. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv [Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. The Department of Manuscripts]. [in Ukrainian].

Karbulyskyi, I. (1931). Posol Mykola Vasylo [Ambassador Mykola Vasylo]. *Chas*, (13 hrudnia). [in Ukrainian].

Liakhotskyi, V. (2002). Mykola Vasylo: paradoksy pamiaty ta zabuttia [Mykola Vasylo: paradoxes of memory and oblivion]. *Ukraina dyplomatychna*, 2, 475–486. [in Ukrainian].

Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.Vernadskoho. Instytut rukopysu [Vernadsky National Library of Ukraine Institute of Manuscripts]. [in Ukrainian].

Novoe ruskoie polytycheskoe obshchestvo «Vyzhnytsko-putylovskaiia Rada» [New Russian political society «Vizhnitsko-Putilovskaya Rada»]. (1897). *Pravoslavnaia Bukovyna* (Chernivtsi), (15 zhovtnia), 4. [in Ukrainian].

Ruske pytannia na Bukovyni. Obhovoryv bukovynskiy pravoslavnyi rusyn [The Russian question in Bukovina. Discussed by the Bukovinian Orthodox Ruthenian]. (1892), 24 s. [in Ukrainian].

Simovych, V. (1908). Rozvytok studentskoho zhyttia v Chernivtsiakh [Development of student life in Chernivtsi]. *Sich. Almanakh v pam'iat 40-kh rokovyn osnovannia tovarystva «Sich» u Vidni*, Lviv, 502–531. [in Ukrainian].

Smal-Stotskyi, S. (1927). I. Onyshkevycha Ruska Biblioteka [I. Onyshkevych Ruska bibliotheca (“Ruthenian library”)]. *Literaturno-naukovy visnyk*, IX, 55-61. [in Ukrainian].

Smal-Stotskyi, S. (1913). *Moia polityka* [My politics]. Chernivtsi, 24 s. [in Ukrainian].

Smal-Stotskyi, S. (1896). Polityka realna [The Real Politics]. *Bukovyna*, (13 kvitnia), 1–2. [in Ukrainian].

Smal-Stotskyi, S. (1896). Polityka realna [The Real Politics]. *Bukovyna*, (17 kvitnia), 2–3. [in Ukrainian].

Smal-Stotskyi, S. (1896). Polityka realna [The Real Politics]. *Bukovyna*, (22 bereznia), 2–3. [in Ukrainian].

Soloviova, V. (2002). Dyplomatychna diialnist Ukrainskoi Narodnoi Respubliky u lystuvanni Mykoly Vasylo (za dokumentamy TsDAVO Ukrainy) [Diplomatic activity of the Ukrainian People's Republic in correspondence of Mykola Vasylo (according to the docu-

ments of TSDAVO of Ukraine)]. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo*, 5, 308–319. [in Ukrainian].

Ukrainski posly z Halychyny na Bukovyni [Ukrainian ambassadors from Galicia to Bukovina]. (1914). *Nova Bukovyna* (Chernivtsi), (12 kvitnia). [in Ukrainian].

Dobrzhanskyi, O. (2019). Nikolaj von Wassilko. Bukovinian statesman and diplomat. *Codrul Cosminului*, XXV, 1, 181–202. [in English].

Norst, A. (1900). *Alma Mater Francisko-Josephina*. Czernowitz, 136 s. [in Deutsch].
Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der ersten Session der neunten Wahlperiode. (1899). Czernowitz, 487 s. [in Deutsch].

Wagner, R. (1979). *Alma Mater Franzisko Josephina*. München, 427 s. [in Deutsch].

Отримано: 29.08.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.178–186

УДК 94(477.83/.86):94(470+571)«1915-1917»

ОЛІЙНИК Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (Serg.oliynik@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9130-1575>

ResearcherID ABA-1930-2020

OLIINYK Serhiy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (Serg.oliynik@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Олійник, С. (2021). «Великоруська» функція галичанина Івана Филипчика в роки Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 178–186.

«ВЕЛИКОРУСЬКА» ФУНКЦІЯ ГАЛИЧАНИНА ІВАНА ФИЛИПЧАКА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Мета дослідження* – показати на прикладі українського педагога Івана Пилиповича Филипчика політику російської влади, спрямовану на залучення на свій бік галицького вчителства в роки Першої світової війни. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових методах аналізу, синтезу та системності, що при застосуванні конкретно-історичного підходу дозволяє значно поглибити знання про реалізацію Російською імперією галицького вектору її зовнішньої політики. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в історіографії досліджується життєва і професійна доля окремого українського педагога з Галичини в контексті загальної вдалої політики

царського самодержавства щодо нав'язування своїх імперських стереотипів галицькій інтелігенції, яку намагалися русифікувати. **Висновки.** Російська імперія, впроваджуючи на окупованій нею території Східної Галичини нові порядки, значну увагу приділяла включенню краю в російський освітній простір, русифікації шкільництва. Через нестачу кадрів для перебудови освітнього процесу за російськими освітніми лекалами, зацікавлених педагогів перевчали на відповідних курсах. І. Филипчак проходив підготовку в Росії і став прикладом того, як імперська влада використовувала лояльних галичан для реалізації політики русифікації освітньої галузі Східної Галичини, досягнення тут своїх геополітичних цілей. Новоспечений прихильник «руського мира» віддачив владі проросійською статтею, але розгорнути широку педагогічну діяльність на користь великодержавного проєкту йому не вдалося через поразки російських військ і залишення ними Галичини. Учителювання на Поділлі привело І. Филипчак у національно-демократичний табір, служінню українській школі. Подальша доля трагічна. На прикладі цього педагога можна бачити сутність довгострокової російської, великодержавної політики щодо освіти на окупованих західноукраїнських землях, яка мала на меті розколоти місцеву педагогічну інтелігенцію, базувалася на деукраїнізації і позбавленні перспективи галичан, за прикладом Наддніпрянської України, мати свою розвинуту національну школу та патріотичну інтелігенцію.

Ключові слова: Іван Филипчак, Російська імперія, Східна Галичина, учительські курси.

«GREAT RUSSIAN» FUNCTION OF GALYCHANYN IVAN FILIPCHAK DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract. *The work aims to show on the example of the Ukrainian educator Ivan Pylypovych Filipchak the politics of the Russian authority directed to the involvement of Halych pedagogies to their side during the First World War. The research methodology is based on general scientific methods of analysis, synthesis and systematization, when applying a specific historical approach allows to significantly deepen the knowledge about the implementation of the Halych vector of its foreign policy by the Russian Empire. The scientific novelty is that for the first time in historiography, the occupational and his own fate of a separate Ukrainian educator from Halychyna are studied in the context of the generally successful policy of the tsarist autocracy to impose its imperial stereotypes on the Halychyna elite, which they tried to Russify. Conclusions.* The Russian Empire, implementing on the captivated territory of Eastern Halychyna new rules, a lot of its attention paid to the inclusion of the region into Russian educational space, the Russification of schooling. Due to the lack of staff for restructuring the educational process according to Russian educational patterns, all the interested were reeducated in appropriate courses. I. Filipchak was trained in Russia and became an example of how the imperial government used loyal local people to implement the policy of Russification of the educational sector of Eastern Halychyna, to achieve their geopolitical goals. The new-born supporter of the Russian world returned the favor to the authorities with the pro-Russian article, but he failed to develop extensive pedagogical activities in favor of the great-power project due to the defeat of Russian troops and their departure from Halychyna. Teaching in Podillya, I. Filipchak joined the national-democratic camp, serving the Ukrainian school. The further destiny was tragic. On the example of the given educator, we can see the essence of the long-term Russian, great-power policy on education in the occupied western Ukrainian lands, that was aimed to

make a cleavage in the local pedagogic elite, and based on de-Ukrainization and deprivation of the prospect of people of Halychyna, following the example of Dnieper Ukraine, to have their own developed national school and patriotic elite.

Key words: *Ivan Filipchak, Russian Empire, Eastern Halychyna, teacher training courses.*

Постановка проблеми. Вступаючи у 1914 році у Велику війну, Російська імперія отримала шанс реалізувати свої давні наміри щодо приєднання до неї Східної Галичини. Після успішної Галицької битви та окупації цього краю царська адміністрація приступила до здійснення комплексу інкорпораційних заходів, які базувалися на помилковому воєнно-політичному прогнозі, мали довгостроковий характер і охоплювали, зокрема, культурно-освітню сферу, вирішуючи одне із імперських завдань щодо русифікації місцевого населення при допомозі галицьких педагогів.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу нашої розвідки складають матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936. 131 арк.) і фактографічний матеріал, розміщений у працях українських вчених. Уперше питання використання галицьких педагогів в освітній політиці Російської імперії часів Першої світової війни торкнувся сучасник тих подій І. Крип'якевич (Петрович, 1915), який звернув увагу на важливість для нової окупаційної влади ролі педагогічних курсів та їм подібних, що стосувалися поширення російської мови, у формуванні відповідного контингенту вчителів для галицького краю з місцевих освітян та охочих людей. Проблеми залучення російською окупаційною адміністрацією педагогічних кадрів з Східної Галичини в своїх культурно-освітніх цілях загалом торкалися як вітчизняні історики В. Гайсенюк (Гайсенюк, 2017), В. Любченко (Любченко, 2014), так і зарубіжні автори: О. Бахтуріна (Бахтуріна, 2000) і А. Вендланд (Вендланд, 2015). Окремі її аспекти піднімалися вченими-педагогами у виданнях, присвячених окремим діям вчительського цеху Східної Галичини, зокрема українському педагогу І. Филипчаку: В. Вантух і Л. Славич (Вантух, Славич, 2015), І. Зубрицький і І. Гриник (Зубрицький, Гриник, 2014), Г. Савчин (Савчин, 2009, 2012), П. Сорока (Сорока, 2001). Однак усі вони оминули піднятий нами аспект.

Мета статті. Показати на прикладі українського педагога Івана Пилиповича Филипчака політику російської влади, спрямовану на залучення на свій бік галицького вчительства в роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Освітня політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині передбачала низку заходів щодо включення цих теренів у загальноосвітній простір імперії Романових. Однак одразу нова влада зіткнулася з гострою кадровою проблемою. Відчувалася нестача необхідної кількості вчителів, котрі б забезпечували на належному рівні відповідний освітній процес російською мовою. Відряджені для цієї робо-

ти освітяни з Київського і Одеського шкільних округів заповнити дану ланку не змогли.

Ще у вересні 1914 р. Д. Чихачовим було висунуто пропозицію відкрити в найважливіших центрах Східної Галичини та Буковини курси російської мови для місцевих учителів і запровадити з 1 січня 1915 р. в усіх школах обов'язкове викладання російською мовою (Любченко, 2014, с. 251-252). До практичного втілення ідеї приступили наприкінці 1914-го, коли було вирішено залучити до зазначеної діяльності благонадійних галичан з педагогічною освітою. Передбачалося, що останні отримають необхідний рівень знань російської мови на відповідних курсах. Набір до них розпочався у січні наступного року. Такі курси відкривалися як у містах галицького краю, так і в Петрограді, Москві й Києві, куди направляли галичан. Російська влада визнала їх досвід, як зазначає російська дослідниця О. Бахтуріна, вдалим (Бахтуріна, 2000, с. 94). Однак, аналіз видань, пов'язаних у тій чи іншій мірі із зазначеним аспектом політики Російської імперії, засвідчує відсутність будь-якої інформації щодо результативності плану підготовки галицьких педагогів до реформування освіти шляхом проходження ними тих самих курсів, а в підсумку реалізації ними на практиці набутих знань, умінь і навичок. Ясність у це питання дає змогу внести виявлений нами архівний матеріал.

Іван Пилипович Филипчак належить до когорти видатних українських педагогів. Він народився 1871 року в Перемишльській губернії. Фахову підготовку здобув у чоловічій вчительській семінарії у Станіславі. Одразу ж по її закінченні розпочав свою педагогічну діяльність (Савчин, 2019, с. 264-265). З перших днів роботи на педагогічній ниві зарекомендував себе як непересічний педагог і творча особистість, намагався впроваджувати найновіші наукові методи навчання (Зубрицький, Гриник, 2014, с. 45-46). **Теоретичні аспекти педагогічної роботи ним було удосконалено на вищих педагогічних курсах у Львові та апробовано на практиці в закладах освіти Комарна та Самбора (Савчин, 2012, с. 8). Його плідна праця була відзначена похвальним декретом Крайової шкільної ради (Зубрицький, Гриник, 2014, с. 47).** Відзначимо й те, що І. Филипчак був не лише талановитим педагогом, а й активним громадським діячем, науковцем.

Початок Першої світової війни став серйозним випробуванням для Івана Пилиповича, спричинивши чимало викликів, пов'язаних з життям у нових умовах. У грудні 1914 р. він, дізнавшись про запровадження у Петрограді курсів для підготовки вчителів російської мови в Східній Галичині, вирішив і незабаром став їх слухачем. За спогадами І. Филипчак, він «від давна хотів пізнати Росію, і на місці переконався – де правда – чи є два руські народи, чи один руський, а другий український» (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 83 зв.). **Він писав: «Я був істориком, мене цікавила давнина, я хотів на місці все дослідити і тому я з охотою хотів поїхати і подався на ці курси»** (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 83 зв.). Даної мотивації такого вчинку й дотримуються автори праць, присвячених життю та діяльності цього педаго-

га (Вантух, Славич, 2005, с. 32; Сорока, 2001, с. 38). Частково з цим можна погодитися. Але подальші рядки спогадів вказують, що були й інші мотиви, більш приземлені, пов'язані із перспективами подальшого життя. У цьому контексті слід зазначити, що й І. Филипчак, як і багато його колег в умовах російської окупації опинилися в скрутному матеріальному становищі, і для багатьох із них курси були можливістю якось вижити (Вендланд, 2015, с. 610-611). Тому, на наш погляд, маючи на утриманні вагітну дружину, четверо дітей та тещу, Івану Пилиповичу потрібно було дбати про матеріальне забезпечення своєї родини. Саме це стало основною причиною його поїздки до Петрограда «вчитися російської мови, щоб, склавши іспит, отримати кращій шмат хліба в майбутній Галичині, зайнятий Росією» (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 84). Цілком ймовірно, він також відчував, що, попри москвофільські погляди дружини і тещі, які він не розділяв [але і не заперечував їхнього права на такий світогляд. – С.О.] (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 72 зв.), з огляду на його активну діяльність у царині українського шкільництва в Галичині, була загроза потрапити під репресії нової влади.

У січні 1915 р. І. Филипчак, разом з іншими курсистами (всього 100, за іншими даними 120 осіб, серед яких були й вчителі народної школи), вирушив на навчання до Петрограда (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 84 зв.-85). Освітній процес здійснювався в приватній школі А. Лохвицької-Скалон. По завершенні 6-місячного навчання Іван Пилипович успішно склав іспити з російської мови та літератури, історії і географії Росії на право бути вчителем середньої (народної) школи.

У Петрограді курсист опублікував у 1915 р. в «Журнале Министерства народного образования» велику за обсягом статтю, присвячену розвитку освіти на його батьківщині «Вопрос о народной школе в Галиции» (Филипчак, 1915). Ця публікація стала його першою науковою спробою дослідження західноукраїнської школи. У ній представлено значний фактологічний матеріал, статистичні дані, що досить об'єктивно зображують освітнє життя в регіоні.

Однак підготовлений матеріал (є версія, що це зроблено на замовлення керівництва курсів) мав небагато шансів на друк у зазначеному органі, поперше, якби автор не був родом з Галичини і не працював там в освітній сфері, а по-друге, якби виконане ним дослідження не прислужувалося «великоросійській ідеї» (як мінімум, факт введення статті в зміст журналу привертало увагу російських читачів до Галичини, де нещодавно їхні родичі і земляки гинули у війні з австро-угорською армією), а також демонструвало усьому загалу, що жителі того краю не чужі для росіян і цілком можуть реалізувати себе у будь-якій сфері на території Росії. Разом з тим, ретельне знайомство з текстом публікації вказує на наявність у ньому значно вагоміших аргументів щодо «правильного» спрямування. Зокрема, вже у передмові до статті «Вопрос о народной школе в Галиции» вказувалося, що, на переконання автора, вона буде цікавою для російського суспільства, дозволить росіянам відкрити світ гали-

чан, ознайомить їх з тим, як «нам приходилося жити і працювати» (Филипчак, 1915, с. 216), звісно ж, за «ворожого» австрійського режиму.

У самому тексті статті зустрічаються узгоджені з російською державною ідеологією твердження. Так, при висвітленні стану шкільництва в Галичині з кінця XVIII ст., **І. Филипчак наголошував на важких умовах навчання «руських» школярів.** При цьому він критикував галицьких українофілів, зокрема **О. Барвінського, за його підтримку і поширення «мазепинства» серед мешканців краю** (Филипчак, 1915, с. 221-222).

Позитивно поставився автор до відомого своїм русофільським спрямуванням просвітнього товариства імені Михайла Качковського, яке, на його думку, формувало проросійськи налаштовану інтелігенцію в Галичині, відстоювало інтереси «російського мужика, російської церкви й народності» (Филипчак, 1915, с. 227). Критично поставився І. Филипчак й до Наукового товариства імені Тараса Шевченка (Филипчак, 1915, с. 235). **А наприкінці статті він висловив ряд побажань, одне з них стосувалося галицьких «російських» учителів, які мали йти на зустріч «російському» народу в його прагненнях до об'єднання з рештою російського світу** (Филипчак, 1915, с. 265). **В іншому місці зазначалася необхідність долучити галицький край до більш прогресивної культури Росії, починаючи із запровадження в регіоні російської школи** (Филипчак, 1915, с. 265).

На цьому політичні міркування автора не вичерпувалися. Він також визнавав бажаним прибуття до Галичини чим більшої кількості корінних росіян-педагогів (хоча б 2 тис. осіб) для роботи у місцевих школах і допомоги галичанам удосконалити своє російське мовлення і знати державну мову найбільшої імперії більш досконалим (Филипчак, 1915, с. 266).

Звісно ж, якщо брати до уваги суто педагогічний аспект, то навчання на вказаних курсах сприяло зростанню навчально-методичного рівня І. Филипчака. Цілком ймовірно, що успішне складання ним випускних іспитів, політична благонадійність, його перехід з уніатства у православ'я, підготовка актуальної для зовнішньої політики самодержавства російськомовної статті, не залишилися поза увагою освітнього керівництва, яким було вирішено використати уміння І. Филипчака для своїх цілей. Галицькому педагогу запропонували кілька варіантів майбутнього місця роботи: зокрема на Півночі Росії або Сибіру. Однак він на це не погодився. Натомість попросився на посаду шкільного інспектора народних училищ у Тернополі. Однак для цього потрібно було отримати російське громадянство. Після бюрократичної тяганини питання з від'їздом до Тернополя було вирішено (ЦДДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 90 зв.-91 зв). **На наш погляд, згоду на таке працевлаштування міг спричинити пропагандистський розрахунок російського режиму, якому було вигідно показати прихильність галицьких педагогів до росіян в окупованій Східній Галичині.** Довести це питання до логічного завершення не вдалося через невтішні для росіян події на фронті і евакуацію з Галицького краю. Тож до місця призначення

І. Филипчак не добрався, зупинився у Києві, де на той час проживала його дружина-москвофілка з дітьми як біженці (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 90 зв.-91 зв.). **Щоб утримувати сім'ю, він звернувся до попечителя Київського шкільного округу з проханням про працевлаштування.** Керівник освітнього відомства вирішив скористатися досвідом галицького освітянина, який добре володів російською мовою. Прохачу було запропоновано три вакансії майбутньої роботи (на вибір) у Кам'янці-Подільському, Лубнах або ж Вінниці. Останнє місто і було обрано для педагогічної праці (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 93).

З початком 1915-1916 навчального року І. Филипчак викладав історію і географію у Вінницькій вчительській семінарії (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 96), **вважав що тут він матиме добру можливість підвищити власний професійно-педагогічний рівень** (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 96 зв.-97 зв.).

У 1916 р., у зв'язку з Брусиловським наступом російських військ, частина Східної Галичини знову опинилася під контролем росіян. Нова окупаційна адміністрація взяла курс на збільшення частки вчительських кадрів з місцевих галичан. Тому І. Филипчак **вирішив спробувати скористатися цим фактом і направив подання на отримання посади інспектора народних училищ на батьківщині** (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 104). Утім питання вирішувалося повільно, але успішно.

У лютому 1917 р. він отримав направлення на посаду шкільного інспектора Чернівецької губернії (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 105 зв., 106 зв.). Нові обов'язки стосувалися перевірки та контролю за діяльністю середніх і початкових шкіл декількох галицьких повітів (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1936, арк. 106 зв.-107). Під час своїх інспекцій він всіляко допомагав налагоджувати шкільну справу, скрізь його радо вітали «як свого, українця, який не вводить русифікації, а залишає усе так, як було за Австрії» (Савчин, 2019, с. 268-269). Подальші події, пов'язані з падінням самодержавства, призвели до відставки інспектора. В часи національного відродження він прислужився справі становлення масової української школи на Поділлі. За радянського режиму був репресований.

Висновки. Таким чином, Російська імперія, впроваджуючи на окупованій нею території Східної Галичини нові порядки, значну увагу приділяла включенню краю в російський освітній простір, русифікації шкільництва. Через нестачу кадрів для перебудови освітнього процесу за російськими освітніми лекалами, зацікавлених педагогів перевчали на відповідних курсах. І. Филипчак проходив підготовку в Росії і став прикладом того, як імперська влада використовувала лояльних галичан для реалізації політики русифікації освітньої галузі Східної Галичини, досягнення тут своїх геополітичних цілей. Новоспечений прихильник «русского мира» віддячив владі проросійською статтею, але розгорнути широку педагогічну діяльність на користь

великодержавного проекту йому не вдалося через поразки російських військ і залишення ними Галичини. Учителювання на Поділлі привело І. Филипчика у національно-демократичний табір, служінню українській школі. Подальша доля трагічна. На прикладі цього педагога можна бачити сутність довгострокової російської великодержавної політики щодо освіти на окупованих західноукраїнських землях, яка мала на меті розколоти місцеву педагогічну інтелігенцію, базувалася на деукраїнізації і позбавленні перспективи галичан, за прикладом Наддніпрянської України, мати свою розвинуту національну школу та патріотичну інтелігенцію.

Список використаних джерел і літератури:

Бахтуріна, А. (2000). *Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны*. Москва: АИРО-XX, 264 с.

Вантух, В. & Славич, Л. (2015). Правдивий учитель народу (до 75-річчя створення навчального закладу та 144-річчя з дня народження Івана Филипчика). *Початкова школа*, 4, 31–34.

Вендланд Анна Вероніка. (2015). *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848-1915: пер. з нім. Христина Назаркевич*. Львів: Літопис, 2015. 688 с.

Гайсенюк, В. (2017). *Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914-1918)*. Чернівці: Друк Арт, 304 с.

Зубрицький, І. & Гриник, І. (2014). Діяльність Івана Филипчика на посаді вчителя народних шкіл. *Імідж*, 2, 45–47.

Любченко, В. Б. (2013). Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. Упоряд. О.П. Реєнт. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: історичні нариси* (в 2 кн. Кн. 1, с. 248–300). Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо».

Петрович, І. (1915). *Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915*. Львів, 115 с.

Савчин, Г. (2009). Становлення Івана Филипчика як педагога і громадського діяча. *Людинознавчі студії*, 19. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 264–274.

Савчин, Г. М. (2012). *Педагогічні погляди та культурно-освітня діяльність Івана Филипчика* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки). Київ, 18 с.

Сорока, П. (2001). *Іван Филипчик. Літературний портрет*. Тернопіль: Джура, 451 с.

Филипчик, І. (1915). Вопрос о народной школе в Галиции. *Журнал Министерства Народного Просвещения. Новая серия. Отдел по народному образованию*, 57, 216–266. Центральный державный историчный архив України у м. Львові.

References:

Bakhturina, A. (2000). *Politika Rossiyskoy Imperii v Vostochnoy Galitsii v gody Pervoy mirovoy voyny* [The policy of the Russian Empire in Eastern Halychyna during the First World War]. Moskva: AIRO-XX, 264 s. [in Russian].

Vantukh, V. & Slavych, L. (2015). Pravdyvyi uchytel narodu (do 75-richchia stvorennia navchalnoho zakladu ta 144-richchia z dnia narodzhennia Ivana Fylypchaka) [A true teacher of the people (to the 75th anniversary of the establishment of the school and the 144th anniversary of the birth of Ivan Filipchak)]. *Pochatkova shkola*, 4, 31–34. [in Ukrainian].

Vendland Anna Veronika. (2015). *Rusofily Halychyny. Ukrainski konservatory mizh Avstriieiu ta Rosiieiu, 1848-1915* [Russophiles of Galychyna. Ukrainian Conservatives between Austria and Russia, 1848-1915]: *per. z nim. Khrystyna Nazarkevych.* Lviv: Litopys, 688 s. [in Ukrainian].

Haiseniuk, V. (2017). *Pochatok kintsia. Moskvofily u Velykii viini (1914-1918)* [The beginning of the end. Muscovites in the Great War (1914-1918)]. Chernivtsi: Druk Art, 304 s. [in Ukrainian].

Zubrytskyi, I. & Hrynyk, I. (2014). Diialnist Ivana Fylypchaka na posadi vchytelia narodnykh shkil [The activity of Ivan Filipchak as a teacher of public schools], *Imidzh*, 2, 45–47. [in Ukrainian].

Liubchenko, V. B. (2013). Rosiys'ka okupatsiyna administratsiya u Halychyni ta na Bukovyni [Russian occupation administration in Galychyna and Bukovina]. Uporyad. O.P. Reyent. *Velyka viyna 1914-1918 rr. i Ukrayina: istorychni narysy* (v 2 kn. Kn.1, s. 248–300). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio». [in Ukrainian].

Petrovych, I. (1915). *Halychyna pid chas rosiiskoi okupatsii. Serpen 1914 – cherven 1915* [Galychyna during the Russian occupation. August 1914 – June 1915]. Lviv, 115 s. [in Ukrainian].

Savchyn, H. (2009). Stanovlennia Ivana Fylypchaka yak pedahoha i hromadskoho diiacha [The formation of Ivan Filipchak as a teacher and public figure]. *Liudynoznavchi studii*, 19. Drohobych: Redaktsiino-vydavnychiy viddil DDPU imeni Ivana Franka, 2009, 264–274. [in Ukrainian].

Savchyn, H.M. (2012). Pedahohichni pohliady ta kulturno-osvitnia diialnist Ivana Fylypchaka [Pedagogical views and cultural-educational activity of Ivan Filipchak] (*Candidate's thesis*). Kyiv, 18 s. [in Ukrainian].

Soroka, P. (2001). *Ivan Pylypchak. Literaturnyi portret* [Ivan Filipchak. Vignette]. Ternopil: Dzhura, 451 s. [in Ukrainian].

Fylypchak, I. (1915). Vopros o narodnoy shkole v Galitsii [The question of the public school in Galicia]. *Zhurnal Ministerstva Narodnoho Prosveshcheniya. Novaya seriya. Otdel po narodnomu obrazovaniyu*, 57, 216–266. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyy arkhiv Ukrainy u m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv]. [in Ukrainian].

Отримано: 15.08.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.187–201
УДК 329.14:329.11]-043.865:327]:94(477)«1918»

ЯЦЮК Микола – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, м. Харків, вул. Маршала Бажанова, 17, м. Харків, індекс 61002, Україна (11merely21@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2243-9308>

YATSIUK Mykola – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History and Cultural Studies, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, 17, Marshal Bazhanov Street, Kharkiv, index 61002, Ukraine (11merely21@i.ua)

Бібліографічний опис статті: Яцюк, М. (2021). Соціалістична і консервативна течії українського державотворення у 1918 р.: боротьба за владу і зовнішньополітичні впливи. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 187–201.

СОЦІАЛІСТИЧНА І КОНСЕРВАТИВНА ТЕЧІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У 1918 Р.: БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ І ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВПЛИВИ

Анотація. Метою статті є дослідження форм і засобів політичної боротьби за владу в Україні у 1918 р. між протилежними ідеологічними таборами українського спрямування. **Методологічною основою** пропонованої статті є принципи історизму та об'єктивності, порівняльно-історичного й історико-хронологічного методів дослідження. **Наукова новизна** полягає в системному аналізі боротьби за владу в Україні соціалістичної і консервативної течій українського державотворення у 1918 р. У час, коли політична боротьба за владу в Україні характеризувалась збігом різновекторних тенденцій суспільно-політичного розвитку українського загалу. **Висновки.** Прихід УНС до влади в Україні за допомогою зброї наприкінці 1918 р. свідчив, принаймні, про два важливі моменти тогочасної історії національно-визвольних змагань українців у 1917-1920 рр. По-перше, гетьманат П. Скоропадського, який, безперечно, мав значний вплив у розбудові української державності, виявилась згубною для останньої. Це не могло не викликати до життя масової опозиції Гетьманату, який так і не спромігся розв'язати нагальні, вкрай болючі проблеми політичного, економічного і соціального життя. Замість практичного пошуку реальної злагоди в середині країни П. Скоропадський вдався до каральних заходів проти соціалістів-опозиціонерів і ще гірше – проти власного народу, аби задовольнити «політичні апетити» німецько-австрійських окупантів та антиукраїнські шовіністичні кола, що, рятуючись від більшовиків, знайшли собі притулок в Україні. По-друге, розкол українського суспільства сягнув критичної межі, за якою навряд чи варто шукати дієвих способів примирення, а будь-яка боротьба за владу неодмінно переростала у відкриту громадянську війну. За таких обставин до влади прийшла Директорія. Утворена нашивидуруч провідника-

ми УНС з метою організації повстання проти П. Скоропадського, вона не мала чіткої програми державного будівництва. З перемогою Директорії і проголошенням замість Української Держави УНР йшов процес реставрації національно-демократичними силами просоціалістичного, на відміну від щойно ліквідованого консервативного, курсу розбудови української державності.

Ключові слова: влада, боротьба, соціалістичний, консервативний, партія, опозиція.

SOCIALIST AND CONSERVATIVE MOVEMENTS OF UKRAINIAN STATE FORMATION IN 1918: THE STRUGGLE FOR POWER AND INFLUENCES OF FOREIGN POLICIES

Abstract. *The work aims to investigate the forms and ways of political struggle for power in Ukraine in 1918 between different ideological movements of the Ukrainian direction. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and comparative-historical, historical-chronological methods. The scientific novelty lies in the systematic analysis of the struggle for power in Ukraine of socialistic and conservative movements of the Ukrainian state formation in 1918. The political strife for power in Ukraine in 1918 was characterized by the coincidence of oppositely directed trends in the socio-political development of the Ukrainian community. Conclusions.* *The coming to power of UNU (Ukrainian National Union) in Ukraine by using a weapon, testified at least two important moments in the history of the national liberation struggle of Ukrainians in 1917-1920. Firstly, the era of Hetmanate of P. Skoropadskyi, who undoubtedly made a significant contribution to the development of Ukrainian statehood, was revealed to be disastrous for the latter. This could not but cause the mass opposition of the Hetmanate, which failed to solve the urgent, extremely painful problems of political, economic and social life. Instead of practical search of real unity within the country, P. Skoropadskyi resorted to punitive actions against socialist-oppositionists and even worse against his own people to satisfy the "political appetites" of the German-Austrian occupiers and anti-Ukrainian chauvinistic circles, which redeeming from the Bolsheviks, had found asylum in Ukraine. Secondly, the cleavage in Ukrainian society had reached a critical point, beyond which it was hardly worth looking for effective ways to reconcile, and any struggle for power had inevitably evolved into open civil war. Under such circumstances, the Directory came to power. Having been formed quickly by the members of UNU to organize the uprising against P. Skoropadskyi, it did not have a distinct program of state formation. With the victory of the Directory and proclamation of the Ukrainian State of the UPR, there was a process of restoration by the national democratic forces that once formed the Central Rada and were responsible for its policies, a pro-socialist, as opposed to the abolished conservative, course of Ukrainian statehood.*

Key words: *authority, struggle, socialistic, conservative, party, opposition.*

Постановка проблеми. Беззаперечним фактом є те, що XIX ст. було пронизане гаслом «національної держави», а це в підсумку істотно змінило політичне обличчя Європи. А. Тойнбі стверджував: «Індустріалізм і націоналізм (більше, ніж індустріалізм та демократія) суть дві сили, котрі фактично панували в західному суспільстві протягом століття (приблизно до 1875 р.)» (Тойнбі, 1991, с. 16). На наш погляд, особливості процесів державотворення,

співзвучні з ідеями німецького вченого Ф. Майнеке, який свого часу висунув концепцію існування «держави-нації» та «нації-держави». На його думку, розвиток націй у країнах Східної Європи підпадає під формулу «нація-держава», через те що нація там визріває в надрах власної культури. Тому її визначення швидше культурологічне, ніж політичне. Тут немає проблем зі створенням своєї національної держави на базі забезпечення національної незалежності за умов постійного зростання національної свідомості.

Але інша справа в Україні, хоч вона і є частиною Європи. Тільки в 1917-1920 рр. українцям випала чергова нагода зробити крок у бік поновлення своєї самостійності, утворивши власну національну державу. Як підтвердження – думка відомого українського вченого В. Антоновича: «... трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни, бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури...» (Основи етнодержавознавства, 1997, с. 18-19).

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельною основою дослідження є документи слідчих органів Міністерства внутрішніх справ Української Держави доби П. Скоропадського, які знаходяться у фонді 1216 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Крім того, використано періодику політичних партій і державних органів влади доби Української революції. Події 1917-1920 рр. привертають велику увагу українських дослідників. З'явилося чимало фундаментальних історичних досліджень, які всебічно намагалися висвітлити причини, характер, перебіг і поразку Української революції, а також вплив на неї Першої світової війни. Серед них – Бавико О. Є. «Оформлення політичної опозиції гетьманському уряду П. Скоропадського та основні форми її діяльності» (Бавико, 2006, с. 183-201), Солдатенко В. Ф. «Українські партії і криза гетьманського режиму 1918 р.» (Солдатенко, 2017, с. 7-20), збірка «До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського» (До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського, 2018, 680 с.), збірка «Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський: погляд через 100 років» (Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський: погляд через 100 років, 2018, 336 с.). Сучасна українська історіографія активно опрацьовує важливі питання державотворення у 1917-1920 рр. На наш погляд, згадана проблематика потребує подальшого дослідження різноманітних питань українських національно-визвольних змагань доби Української революції.

Метою статті є дослідження форм і засобів політичної боротьби за владу в Україні у 1918 р. між протилежними ідеологічними таборами українського спрямування. Потребує аналізу й засадничі позиції українських соціалістичних і консервативних політичних сил відносно їхнього бачення збереження та захисту української державності в умовах завершення Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Загострення протиріч між соціалістичною Центральною Радою та німецьким окупаційним командуванням в Україні загрожувало останній втратою державності. Цим скористався П. Скоропадський. Він здобув владу, що свідчило про початок розбудови української державності на консервативних засадах. Країна знаходилася у кризовому стані. Дійсно, на момент державного перевороту ситуація в українському селі та в усій Україні, межувала з громадянською війною. Своє політичне завдання – врятування країни від національної катастрофи – Гетьман вбачав у пошуку компромісних рішень. Українська Держава 1918 р. була черговою спробою, після невдалої соціалістичної спроби, утворення незалежної країни консервативним шляхом. З метою досягнення соціального миру Гетьманат проводив політичні та економічні перетворення як цілеспрямовані реформи саме зверху.

Незважаючи на одностайне негативне ставлення до перевороту П. Скоропадського, знаходячись в опозиції до його влади, представники українських соціалістичних партій ще протягом травня 1918 р. жваво обговорювали свої подальші дії. «Перед революційними силами України, – пише В. Солдатенко, – після 29 квітня 1918 р. постала маса нових завдань. Чи не найголовнішим було чітке з'ясування стану, в якому опинилася нація, народ, революція, перспективи національно-визвольної боротьби взагалі, супротиву контрреволюційному режиму гетьманщини і австро-німецькій окупації, зокрема» (Солдатенко, 1999, с.63).

Невдалою спробою «пом'якшити» авторитаризм Гетьмана була зустріч делегації представників українських партій з останнім у середині травня. На вимогу делегатів проголосити Українську Державу президентською республікою та призначити термін скликання сойму П. Скоропадський відповів, що країну може врятувати лише диктаторська влада (Скоропадський, 1996, с.173-174).

Оговтавшись після нищівної поразки, просоціалістичні кола заходилися формувати організовану опозицію гетьманату. Першою такою спробою об'єднання розпоросених опозиційних українських політичних партій стало утворення 21 травня 1918 р. Українського Національно-державного Союзу (УНДС), до якого вступили соціалісти-федералісти, самостійники-соціалісти, хлібороби-демократи, трудова партія, Об'єднана Рада залізниць України і Головна Рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки. Завдання, які ставив перед собою УНДС, були такі: рятувати українську державність та консолідувати усі сили для розбудови незалежної України (Дорошенко, т. 2, с. 103). Очолив Союз есер А. Ніковський.

На окрему увагу щодо утворення УНДС заслуговують позиції таких впливових українських партій, як УПСР та УСДРП. Зауважимо, що есери та соціал-демократи, певною мірою, скептично ставились до появи УНДС. На той час вони відкидали ідею об'єднання. Тим більше на платформі соціального партнерства з такими фундаторами УНДС, як УХДП.

У день свого створення УНДС опублікувала «Меморіал», в якому зокрема йшлося: «Добрий державний лад може завести тільки національно-демократичний діловий кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які мали б повне довір'я широких українських мас» (Українська суспільно-політична думка в ХХ ст., т. 1, с. 390-394).

Заято критикуючи Гетьмана, УНДС апелює також до німців, намагаючись вплинути на П. Скоропадського за допомогою німецького окупаційного командування. Так, 30 травня оприлюднено «Звернення до німецького народу», в якому говорилося, що «об'єднані ненавистю до українського народу москалі, жиди і поляки добирають свій порятунок тільки в тім, щоб український нарід пересварити з німецьким ... Роздмухуючи деякі малозначні вчинки з діяльності німецького війська й надаючи тим вчинкам першорядне державне значення, вони систематично й свідомо провокували українсько-німецькі відносини. А тим часом і московсько-жидівська буржуазія почала нашіптувати проти українського народу, впевнюючи німецьке командування, що зрілої інтелігенції української немає, що увесь нарід український складається з простонароддя, дикого та некультурного... З другого боку, москалі й жиди посередньо й безпосередньо впевняли українського селянина, що Центральна Рада продала Україну німцям» (Українська суспільно-політична думка в ХХ ст., т. 1, с. 394-398).

За таких обставин УНДС звернулося до німецького народу та його держави з запевненням, що Берестейська угода має бути виконана, а за це просить «військове німецьке командування не втручатись до нашої внутрішньої боротьби, не підтримувати московську меншість, яка нині через Раду міністрів захопила владу в Україні!» (Мороз, 1997, № 5-6, с. 30).

Проте німці досить критично поставились до появи оформленої опозиції Гетьману в особі УНДС, вважаючи його діяльність проти П. Скоропадського за чергову політичну інтригу у суспільно-політичному житті України. До того ж генерал Гернер заявив, що окупаційне командування цілком задоволене існуючим урядом і не збирається його змінювати. Німці не переймались, хто саме буде біля керма влади в Україні – Гетьман чи хтось інший. Головне – виконання українською стороною Берестейських домовленостей щодо Німеччини.

За відносно короткий термін перебування при владі Гетьман зміг налаштувати проти себе переважаючу більшість українського суспільства. Така була вдача політичного режиму П. Скоропадського, який можна вважати за маріократичний. Гетьман здійснював державотворчі та соціально-економічні перетворення в Україні в заздалегідь програшній для себе ситуації як в середині країни, так і довкола неї. П. Скоропадський був заручником потужних зовнішніх сил, а тому, наприклад, під їх тиском організовував каральні експедиції проти українського селянства з метою виконання планів хлібозаготівлі для Німеччини. Цих каральних заходів проти селянства також вимагали великі землевласники здебільшого польського і російського походження. Згадана політика проти україн-

ських селян означала проголошення війни власному народові. Гетьмана не врятував навіть земельний закон, прийнятий у листопаді 1918 р.

Для досягнення певних політичних цілей Гетьманат вдався до масованого наступу на революційно-демократичні інституції та окремі верстви населення. Обмежувались політичні свободи, а ціла низка політичних партій, що діяла в Україні, опинилась поза законом (ЦДАВО України, ф. 1216, спр. 109, арк. 1-2; ф. 1216, спр. 111, арк. 76). Було заборонено проведення селянського та робітничого з'їздів, з травня припинили вихід деякі партійні часописи, обмежувалися функції профспілок тощо. Відбувалось брутальне порушення прав і свобод.

Як уже відзначалось, найбільш гострою була ситуація у селі. Уряд свідомо порушив хитку рівновагу в земельних відносинах, яка склалась навесні 1918 р., оголосивши відновлення приватної власності на землю і сільгоспземанент.

З остаточним приєднанням у липні 1918 р. до УНДС соціал-демократів та частини есерів стало зрозумілим, що соціальна база опозиції П. Скоропадському неухильно розширюється. Постає ще один опозиційний Гетьманату блок – Всеукраїнський союз земств (ВСЗ) на чолі з С. Петлюрою. Організаційно ВСЗ оформився ще у квітні 1918 р. З самого початку між гетьманською владою і місцевим самоврядуванням виникла ворожнеча. Земства знаходились у руках свідомих українських політичних сил. Вставши в опозицію, вони відверто ігнорували антидемократичні кроки офіційної влади, захищали інтереси селянства.

Таким чином, упродовж травня-липня 1918 р. йшов активний, хоча і досить неоднозначний, процес об'єднання національно-демократичних сил в опозицію до Гетьмана. Тривав також і процес узгодження позицій, дискусій, пошуку взаємних компромісів. Результатом такої копіткої роботи стало нове об'єднання на більш широкій основі, ніж в УНДС. Наприкінці липня – початку серпня виник Український Національний Союз (УНС), до якого увійшли УПСФ, УПСР (центральна фракція), УСДРП, самостійники-соціалісти. Поза УНС залишилися ліві есери та хлібороби-демократи.

УНС мав Статут, який фіксував ряд важливих положень. Метою УНС було утворення міцної самостійної української держави, боротьба за законну владу в Україні, відповідальну перед парламентом, боротьба за демократичний виборчий закон, оборона прав українського народу і держави у світі (Українська суспільно-політична думка в ХХ ст., т. 1, с. 401).

Аналіз Статуту в цілому засвідчує його загальний зміст як об'єднавчої програми різних політичних партій. Стає зрозумілим, що УНС визнавав офіційний уряд П. Скоропадського і збирався з ним боротися законним парламентським шляхом на засадах демократизму.

Звістка про появу УНС, публікація його Статуту спонукали до активізації об'єднавчих процесів різнокаліберних національно-демократичних партій, громадських об'єднань. Період же остаточної організації і оформлення

УНС як досить широкого національного антигетьманського фронту розтягнувся до середини вересня.

Зауважимо, що УНС з'явився в період жорстких політичних обмежень з боку Гетьмана, коли діяли цензура, переслідування за антиурядову пропаганду. А отже рішення про приєднання до УНС вимагало від політичних партій і організацій рішучості та пристосування своїх політичних прагнень до Статуту УНС.

Разом із тим виваженість ідей УНС, які передбачали саме правовий демократичний шлях перетворень у країні, залучила на бік національно-демократичного фронту й ліберальні громадські організації в особі Українського правничого товариства, Українського товариства економістів. Останнє вступило до УНС 30 серпня, а 2 вересня ще приєдналося Кирило-Мефодіївське братство. На початку вересня до УНС увійшла низка студентських об'єднань (Нова Рада, 1918, 1, 3, 8 вересня].

Певні підсумки організаційної роботи й об'єднання національно-демократичних сил в УНС підбив його Голова А. Ніковський у статті «Український Національний Союз», що вийшла в «Новій Раді» 11 вересня 1918 р. За словами автора, до УНС «входять українські соціалісти-революціонери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти... селянська спілка, всеукраїнська учительська спілка, юридичне товариство, союз залізничників, поштово-телеграфний союз, лікарська спілка, галицько-буковинська рада, холмський комітет, кирило-мефодіївське братство і мають увійти: центральний кооперативний комітет, бюро професійних союзів, «Селянська Громада», центральна «Просвіта», всеукраїнський земський союз, спілка лікарських помічників, політичний «Червоний хрест» та інші організації. На провінції вже засновуються філії Національного Союзу, як наприклад, велика організація Одеського округу, заснувались філії в Вінниці, в Кременчуці, в Кам'янець-Подільському, в Полтаві» (Нова Рада, 1918, 11 вересня).

Як бачимо, склалась досить представницька коаліція, її з впевненістю можна назвати центристською, тому що поза УНС залишились як крайні ліві, так і крайні праві. Стверджувати, що УНС – виразник усього українського загалу – перебільшення. УНС не став загальнонаціональним фронтом, бо «страждав» на яскраво виражений соціалістичний класовий характер. Це, в свою чергу, обмежувало членство в УНС саме тих політичних сил, які скоординували свою політичну платформу відповідно до Статуту або ж цілком поділяли погляди засновників УНС. Так, наприклад, ліва УПСР і хліборобидемократи відмежувались від новоствореної організації.

Отже, діяльність національно-демократичних сил у травні-вересні 1918 р. була спрямована на створення об'єднаного антигетьманського фронту.

В основному організація УНС закінчилась наприкінці вересня 1918 р., що істотно активізувало його діяльність. Антигетьманські виступи Союзу ставали дедалі гострішими, що свідчило про пожвавлення українського національного руху в цілому.

Восени 1918 р. ворожнеча між офіційним урядом Української Держави і УНС сягнула межі відкритого конфлікту. У вересні цього ж року стало зрозуміло, що Німеччина програє війну. Проросійські налаштовані міністри Уряду П. Скоропадського вже відверто вимагали ліквідації української державності.

Річ в тому, що в Україні з дозволу Гетьмана тоді досить відкрито і безперешкодно діяли різноманітні російські групи, які не визнавали існування української незалежності. На думку В. Солдатенка, «гетьманщина, по суті, стимулювала діяльність великодержавних, проросійських організацій в Україні» (Солдатенко, 1999, с. 85). Сподіваючись на перемогу Антанти, яка ставала дедалі все реальнішою, вони прагнули зробити Україну базою для повалення більшовиків і відбудови колишньої імперської Росії. Хоч вони діяли на українській землі з дозволу П. Скоропадського, проте вороже ставились до Української Держави, використовували всяку нагоду для виступів проти Гетьмана. Надавши притулок антиукраїнським силам, П. Скоропадський припустився фатальної політичної помилки. Від Гетьманату відвернулись навіть ті консервативні українські антисоціалістичні кола, які спочатку були готові йому допомогти.

З початку жовтня УНС, який 18 вересня 1918 р. очолив В. Винниченко, ставить за мету увійти до гетьманського уряду. П. Скоропадський сам був зацікавлений у порозумінні з національно-демократичними силами через загострення політичної ситуації в країні. Проте В. Винниченко вів подвійну гру. «Ставши по уступленню А. Ніковського головою Національного Союзу, – писав він у «Відродженні нації», – я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадились до свого моменту, до мого вступу в Н. Союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас... Єдиний чоловік з Н. Союзу, який так само як я розумів необхідність зазначених методів боротьби з гетьманщиною й визнавав учасність їх, був М. Шаповал. І вся наша тайна організація складалась тоді з двох чоловік: М. Шаповала й мене... Трохи згодом до підготовчої роботи було втягнуто так звану Раду залізничників з А. Макаренком і генералом Осецьким на чолі» (Винниченко, 1920, ч. 3, с. 87-90).

З усього видно, що в середині УНС існували сили, які ставили на антигетьманське повстання. Природно виникає питання: чи треба було тоді виступати проти П. Скоропадського? Це інша проблема, що має бути окремо досліджена. Реальністю було поступове набуття ідеї антигетьманського заклоту організованих рис.

Міжнародна ситуація вже у жовтні спричинила до урядової кризи в Україні. Гетьман опинився між молотом і ковадлом жорсткої політичної боротьби двох найвпливовіших, однак протилежних політичних сил. З одного боку – самостійницький УНС та хлібороби-демократи, з іншого – так звані федералісти. Представники обох течій намагалися прихилити до себе П. Скоропадського.

Переговори гетьманських урядовців з провідниками УНС про участь останніх в Уряді можна вважати за ширму, яка мала б приховати справжні наміри заколотників з УНС. Так, наприклад, в інтерв'ю «Робітничій газеті» В. Винниченко відхрещувався від новоствореного 24 жовтня коаліційного Уряду за участю УНС (Вістник літератури, політики й життя, 1918, № 43). М. Шаповал підтвердив, що процес підготовки повстання не припинявся (Шаповал, 1928, с. 121). Остаточно схилила шальки терезів на бік повстання згода шеститисячного корпусу Січових Стрільців підтримати УНС, яка була досягнута 30 жовтня. Вже ніщо не могло запобігти виступу проти Гетьманату.

Важливим кроком у діяльності УНС стало рішення його президії від 30 жовтня про скликання Національного Конгресу. Вже на наступному засіданні 2 листопада було визначено норми представництва і дату скликання – 17 листопада 1918 р. (Нова Рада, 1918, 3 листопада).

Гетьман, який ще у травні категорично заперечував скликання сейму, переймався тепер здебільшого зовнішньополітичними проблемами. На кінець жовтня міжнародна ситуація стала критичною для України. Перемога Антанти ставила великий знак запитання: чи існуватиме українська державність? Над країною нависла до того ж загроза більшовицької агресії. Загрозливо критичним був і внутрішній стан гетьманської влади. Коаліційний уряд був недієздатний. Гетьман відчайдушно шукав собі зовнішніх союзників від ймовірного наступу більшовиків на Україну.

П. Скоропадський вагався і не міг визначитись щодо скликання Національного Конгресу. Нарешті 13 листопада Гетьман вирішив заборонити його проведення. Це остаточно посварило національно-демократичні сили з Гетьманатом.

У відповідь того ж дня терміново було скликано збори УНС. Голова УНС повідомив, що проти П. Скоропадського готується повстання, дебати є марною тратою часу, то ж треба обрати Директорію і надати їй широкі повноваження на керівництво повстанням. Рішення про його початок не набрало більшості серед присутніх на зборах, тому вирішили виступити проти Гетьмана поза УНС. Однак у виборах Директорії взяли участь представники усіх партій та організацій.

Отже, на нелегальному засіданні УНС 14 листопада 1918 р. його члени сформували керівний орган боротьби за захоплення влади в Україні – Директорію. До її складу увійшли В. Винниченко (голова), С. Петлюра (УСДРП), Ф. Швець (УПСР, Селянська спілка), А. Макаренко (безпартійний, голова профспілки залізничників), П. Андрієвський (самостійник-соціаліст) (Нова Рада, 1918, 17 грудня).

Директорія, створена нашвидкуруч, не мала чіткого плану виступу, бракувало їй і політичної програми дій. Головне – ліквідація гетьманату. Кінцева мета повстання не була визначена цілком свідомо, аби до заколотників приєднались якнайширші верстви суспільства, налаштовані проти П. Скоропадського.

Після капітуляції Німеччини 11 листопада 1918 р. була остаточно зруйнована рівновага впливів на Гетьмана з боку Німеччини і внутрішніх апологетів «білої» Росії в Україні. Результатом тиску білогвардійців стала відставка 14 листопада уряду Ф. Лизогуба і формування нового на чолі з Ф. Гербелем, який складався лише з самих російських монархістів. Логічним підсумком зазначеного крену в політиці П. Скоропадського була грамота про «федеративну злуку» з майбутньою найбільшовицькою Росією.

Таким чином, 14 листопада 1918 року стало доленосним днем в історії України, бо саме в цей день відбулися непересічні події: утворена Директорія, пішов у відставку «поміркований» уряд Ф. Лизогуба, з'явився новий, консервативний. Останнє було не лише формальною зміною міністрів, а й свідчило про стратегічний вибір Гетьмана і, нарешті, було прийняття грамоти про федерацію з Росією. Саме в цей день Директорія почала повстання.

П. Скоропадський залишився сам-на-сам зі своїм ворогом – Директорією. Німцям було не до Гетьмана, а росіяни-білогвардійці, вважаючи П. Скоропадського зрадником ідеї «єдиної і неділимої Росії», вже не потребували його. За їх планами на місце Гетьмана мав стати граф Ф. Келлер, який проголосив би себе диктатором та сформував би у Києві просто «обласний» уряд. П. Скоропадський перетворювався у політичну маріонетку (Дорошенко, т. 2, с. 417). Так ліквідувалася б Українська держава.

Каталізатором, що прискорив хід подій, стало проголошення Гетьманом 14 листопада 1918 р. грамоти про «федеративну злуку» з майбутньою найбільшовицькою Росією. Розпочавши загальнонародне повстання проти політичного режиму П. Скоропадського, Директорія звинувачувала Гетьмана в придушенні демократії, зраді національних інтересів українців, дискредитації ідеї незалежності України, перетворенні країни в «експортну контору» з вивозу хліба та інших продуктів у Німеччину тощо. Оцінюючи усю складність міжнародної ситуації навколо України, що істотно впливала на розклад політичних сил, В. Винниченко писав у своєму щоденнику 18 листопада 1918 р.: «Надії на успіх мало. З східного півдня наступають дончаки. З Румунії, з Чорного моря от-от з'являться війська Антанти. З боку Галичини – поляки» (Винниченко, ч. 3, с. 516).

Єдиною перешкодою на шляху усунення Гетьмана від влади були окупаційні війська Німеччини в Україні. Згадаймо, що появу УНДС П. Скоропадський і німецьке командування вважали природною реакцією ображеної верхівки національно-демократичного руху, яку запрошували до гетьманського уряду лише на другорядні ролі. Отже, особливого значення спробам об'єднатися в антигетьманську коаліцію німці не надавали. Згодом розвиток міжнародної ситуації та події всередині України змусили німців заохочувати Гетьманат до пошуку компромісів із національним рухом.

Першим вдалим офіційним кроком УНС було відвідання 2 серпня саме генерального консула Німеччини в Києві Тіле з приводу вбивства генерала Ейхгорна. Цей красномовний факт засвідчив про зміну позиції німецької

сторони до антигетьманської коаліції. Більш того, Тіле вітав утворення УНС і висловив сподівання на порозуміння і довіру у відносинах між українським і німецьким народами (Нова Рада, 1918, 7 серпня).

Після капітуляції Німеччини командування окупаційних військ більше турбували власні проблеми, аніж розгортання громадянського конфлікту в Україні. Одночасно в Києві і Білій Церкві було опубліковано «Відозву» Директорії й «Універсал» С. Петлюри. Влада П. Скоропадського оголошувалась недійсною. Директорія брала на себе функції українського уряду і пропонувала гетьманським військам підкоритися новій владі (Дорошенко, т. 2, с. 418). За таких обставин німці обрали тактику нейтралітету, що, по суті, обумовило програш П. Скоропадського. Наприклад, німецькі гарнізони в Білій Церкві і Фастові оголосили нейтралітет. З 12 листопада у німецьких військах господарями були так звані «зольдатенрати» (солдатські ради), на чолі яких стояла Велика солдатська рада. З ними Директорії було легше домовитись, ніж зі старим командуванням. Тому 17 листопада у Білій Церкві німці уклали з Директорією угоду про взаємний нейтралітет. Залишався київський добре вишколений гарнізон німецького війська, котрий (єдиний в Україні) ще не оголосив про свій нейтралітет. Тому Директорія свідомо стримувала повстанську хвилю від передчасного і необачного штурму Києва, що могло спровокувати німців і тим самим зашкодити загальній справі повалення Гетьмана. Коли спеціально створений Осадний корпус оточив Київ, німці, нарешті, проголосили нейтралітет. Становище П. Скоропадського стало безнадійним.

13 грудня 1918 р. війська Директорії перейшли у рішучий наступ проти гетьманських збройних частин. 14 грудня Окремий загін Січових Стрільців під командуванням полковника Є. Коновальця після гарячого бою зайняв Київ. Того ж дня Гетьман зрікся влади. Це означало, що влада в Києві і в Україні перейшла до рук Директорії.

19 грудня 1918 року Директорія триумфально увійшла до Києва. З нею пов'язували надії на відродження Української держави, встановлення миру і злагоди в країні. Але майбутня доля України залежала не тільки від вдалої політики нової влади. Здебільшого саме зовнішні чинники суттєво впливали на подальший хід подій в УНР.

Оцінюючи феномен гетьманату 1918 р., можна дійти висновку, що це був типовий вияв українського автономізму, тільки вже на ґрунті консервативної ідеології. «Гетьманський переворот П. Скоропадського, – зауважує В. Солдатенко, – фактично передав владу окупантам, які спиралися на російські реставраторські кола» (Солдатенко, с. 51).

Зречення Гетьмана було результатом перемоги військ Директорії над тими збройними частинами, які гетьманський уряд, власне, тільки ще почав організовувати. Цей висновок напрошується сам по собі. Безперечно, ця зовнішня перемога не була єдиним вирішальним фактором. І як виникнення гетьманської влади, так і її повалення безпосередньо пов'язані із загаль-

ним міжнародним становищем і тими впливами, незалежно від їх походження, котрі виявились переважаючими в кожний з цих моментів.

Спрямовуючи нищівну критику проти політики П. Скоропадського і його уряду, винних у багатьох злигоднях та інших політичних та економічних прорахунках, які мали своє місце в період окупації німцями України, вожді Директорії замовчували те, що така доля була підготовлена молодій державі Берестейським миром, укладеним від імені України її попереднім соціалістичним урядом. До того ж слід зазначити, що прогерманська орієнтація УНР була ідеологічно обґрунтована ще Головою Центральної Ради М. Грушевським у його книзі «На порозі нової України».

«Проголошення повної самостійності Української Народної Республіки, – писав М. Грушевський, – було необхідно вимогою даного моменту, історичною необхідністю, через котру мусить пройти Україна та зробити з неї всі виводи. Пройде цей надзвичайно гострий і тяжкий момент, Україна перейде через всі потрясіння... От тоді буде час розглянутися по сусідах, які зорганізуються навколо України, та зміркувати, з ким буде по дорозі нашій селянсько-робітничій трудовій Народній Республіці. З тими, з ким буде по дорозі, вона й устави́ть федеративну зв'язь» (Народна Воля, 1918, 2 березня).

Чи не пожинала Українська Держава П. Скоропадського те, що було теоретично «засіяне» у свідомості українського політичного загалу ще ватажками Центральної Ради? Цікава, але дещо категорична думка з цього приводу професора В. Мороза: «Як бачимо, Скоропадський зробив лише те, про що мріяв Грушевський: розглянувся по сусідах, і як тільки випала зручна нагода – встановив з ними «федеративну зв'язь»... Отже: в цьому аспекті Скоропадський і Грушевський були абсолютно однакові, «як два лисі коні»... Різниця була лише в тому, що Грушевський «розглядався по сусідах», шукаючи «революційну демократію», тобто російські лівосоціалістичні кола, а Скоропадський шукав російські монархічні кола. Різниця була, як бачимо, чисто соціальна; однак з точки зору національно-державних інтересів України Скоропадський стояв на тому ж рівні, що й Грушевський: тобто «нижче ватерлінії» українського самостійництва» (Мороз, 1997, № 5-6, с. 35).

Крім того, доречно пригадати і те, що рішення німецького командування про розпуск Центральної Ради і встановлення влади Гетьмана було зустрінуто в Німеччині досить прохолодно навіть ліберальними колами, не кажучи вже про соціалістичні. Там особливо гостро сприйняли той факт, що повалено уряд, з яким Німеччина уклала мирний договір, який приніс їй велику користь; повалено уряд, який викликав в останньої загальну симпатію.

Так було на момент виникнення влади Гетьмана. Але на час, коли на чолі України знову стали представники Центральної Ради в особі Директорії, Німеччина та її союзники програли Першу світову війну. Загальна міжнародна ситуація змінилася настільки рішуче, що питання «орієнтації» заново ставилося на порядок денний, і його вирішення набувало, без перебільшення, доленосної ваги для майбутнього УНР. Перед новою українською владою по-

стало таке ж неминучої гостроти питання про орієнтацію, яке у свій час намагалися розв'язати і Центральна Рада, і Гетьман.

Висновки. Прихід УНС до влади в Україні за допомогою зброї наприкінці 1918 р. свідчив, принаймні, про два важливих моменти тогочасної історії національно-визвольних змагань українців у 1917-1920 рр. По-перше, доба Гетьмана П. Скоропадського, який, безперечно, мав значний вплив у розбудові української державності, виявився згубним для останньої. Це не могло не викликати до життя масової опозиції гетьманату, який так і не спромігся розв'язати нагальні, вкрай болючі проблеми політичного, економічного і соціального життя. Замість практичного пошуку реальної злагоди в середині країни П. Скоропадський вдався до каральних заходів проти соціалістів-опозиціонерів і ще гірше – проти власного народу, аби задовольнити «політичні апетити» німецько-австрійських окупантів та антиукраїнські шовіністичні кола, що, рятуючись від більшовиків, знайшли собі притулок в Україні. Країна все глибше занурювалась в економічний хаос, анархію. До цього також спричинила поразка Німеччини і її союзників у Першій світовій війні. Як відомо, саме за допомогою їхньої зброї політичний режим Гетьмана тримався «на плаву». Розклад політичного пасьянсу в світі по закінченні війни змушував українство шукати нові центри політичного тяжіння, які б допомогли закріпити здобутки національної революції. Це могла зробити, хоча б спробувати, лише нова влада, що не скомпрометувала себе тісною співпрацею з ворогом Антанти – Німеччиною. По-друге, розкол українського суспільства сягнув критичної межі, за якою навряд чи варто шукати дієвих способів примирення, а будь-яка боротьба за владу неодмінно переростала у відкриту громадянську війну.

За таких обставин до влади прийшла Директорія – дітище УНС. Утворена нашвидкуруч провідниками УНС з метою організації повстання проти П. Скоропадського, вона не мала чіткої програми державного будівництва. Головне завдання Директорії у перші години існування – захопити в країні владу. З перемогою Директорії і проголошенням замість Української Держави УНР йшов процес реставрації національно-демократичними силами просоціалістичного, на відміну від щойно ліквідованого консервативного, курсу розбудови української державності. Отже, соціалісти черговий раз отримали історичний шанс реалізувати не тільки свої ідеологічні постулати, а й розв'язати споконвічне питання щодо забезпечення умов існування власного народу у незалежній державі.

Список використаних джерел і літератури:

Бавико, О. Є. (2006). Оформлення політичної опозиції гетьманському уряду П. Скоропадського та основні форми її діяльності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, 32, 183–201.

Вістник літератури, політики й життя. (1918), (43).

Винниченко, В. (1920). *Відродження нації* (в 3 ч.). Київ-Відень: Друкарня Христофора Райсера Синів у Відні, 504 с.

До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського. (2018). Київ: Укр. прес-група, 680 с.

Дорошенко, Д. (1930). *Історія України 1917-1923 рр.* (в 2 т., Т.2). Ужгород: Друкарня «Свобода», 242 с.

Мороз, В. (1997). Доба гетьманату. *Універсум*, (5-6), 30–35.

Народна Воля. Орган ЦК Всеукраїнської ради селянських депутатів, газета щоденна, Кам'янець-Подільський.

Нова Рада. Орган ЦК УСДРП, Київ.

Основи етнодержавознавства. (1997). Київ: Либідь, 656 с.

Скоропадський, П. (1995). *Спогади.* Київ-Філадельфія: Друкарня «Книга», 493 с.

Солдатенко, В. Ф. (2017). Українські партії і криза гетьманського режиму 1918 р. *Гілея*, 119, 7–20.

Солдатенко, В. (1999). *Українська революція.* Київ: Видавн. центр «Просвіта», 508 с.

Тойнбі, А. (1991). *Постиження історії.* Москва: Прогресс, 736 с.

Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський: погляд через 100 років. (2018). Харків: Клуб сімейн. дозвілля, 336 с.

Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. (1983). (в 3 т.). Мюнхен: Сучасність, 1983.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

References:

Bavyyko, O. (2006). Oformlennya politychnoyi opozytsiyi het'mans'komu uryadu P. Skoropads'koho ta osnovni formy yiyi diyal'nosti [Formation of political opposition to the Hetman's government P. Skoropadsky and the main forms of its activities]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa*, 32, 183–201. [in Ukrainian].

Vistnyk literatury, polityky i zhyttya [Bulletin of literature, politics and life]. (1918), (43). [in Ukrainian].

Vynnychenko, V. (1920). *Vidrodzhennya natsiyi* [Revival of the nation] (v 3 ch.). Kyiv-Viden': Drukarnya Khrystofora Raysera Syniv u Vidni, 504 s. [in Ukrainian].

Do 100-littya Het'manatu Pavla Skoropads'koho [To the 100th anniversary of the Hetmanate of Pavel Skoropadsky]. (2018). Kyiv: Ukr. pres-hrupa, 680 s. [in Ukrainian].

Doroshenko, D. (1930). *Istoriya Ukrayiny 1917-1923 rr.* [History of Ukraine 1917-1923] (v 2 t., T.2). Uzhhorod: Drukarnya «Svoboda», 242 s. [in Ukrainian].

Moroz, V. (1997). Doba het'manatu [The days of the hetmanate]. *Universum*, (5-6), 30–35. [in Ukrainian].

Narodna Volya [People's Will]. Orhan TSK Vseukrayins'koyi rady selyans'kykh deputativ, hazeta shchodenna, Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].

Nova Rada [New Rada]. Orhan TSK USDRP, Kyiv. [in Ukrainian].

Osnovy etnodержавознавства [Fundamentals of ethno-state studies]. (1997). Kyiv: Lybid', 656 s. [in Ukrainian].

Skoropads'kyi, P. (1995). *Spohady* [Memoirs]. Kyiv-Filadel'fiya: Drukarnya «Knyha», 493 s. [in Ukrainian].

Soldatenko, V. F. (2017). Ukrayins'ki partiyi i kryza het'mans'koho rezhymu 1918 r. [Ukrainian parties and the crisis of the hetman's regime in 1918], *Hileya*, 119, 7–20. [in Ukrainian].

Soldatenko, V. (1999). *Ukrayins'ka revolyutsiya* [The Ukrainian revolution]. Kyiv: Vydavn. tsentr «Prosvita», 508 s. [in Ukrainian].

Toynbi, A. (1991). *Postizheniye istorii* [Comprehension of history]. Moskva: Progress, 736 s. [in Russian].

Ukrayins'ka Derzhava – zhorstki uroky. Pavlo Skoropads'kyy: pohlyad cherez 100 rokiv [Ukrainian State – hard lessons. Pavlo Skoropadsky: a view in 100 years]. (2018). Kharkiv: Klub simeyn. dozvillya, 336 s. [in Ukrainian].

Ukrayins'ka suspil'no-politychna dumka v XX st. [Ukrainian socio-political thought in the XX century]. Dokumenty i materialy. (1983). (v 3 t.). Myunkhen: Suchasnist', 1983. [in Ukrainian].

Tsentr'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychk orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny [Central State Archive of the highest authorities of Ukraine] (TSDAVO Ukrayiny). [in Ukrainian].

Отримано: 09.09.2021

DOI10.32626/2309-2254.2021-33.201–213

УДК 94(477.43)(=162.1) «17/19»

ХОПТЯР Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (khoptyar_uriy@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5164-6395>

ResearcherID I-4765-2020

КНОПТИАР Uriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of archive and special historical and judicial disciplines department, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (khoptyar_uriy@ukr.net).

ХОПТЯР Андрій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та туризму і готельно-ресторанної справи, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 161, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (divine.nokturnal@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7870-5778>

ResearcherID AAQ-4998-2021

КНОПТИАР Andrii – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of tourism and hotel management department, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilskyi, 61 Ohiienko str., Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine.

Бібліографічний опис статті: Хоптяр, Ю., Хоптяр, А. (2021). Поляки на Поділлі наприкінці XVIII – наприкінці 30-х рр. XX ст. (на матеріалах Ярмолинецького району Хмельницької області). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 201–213.

ПОЛЯКИ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НАПРИКІНЦІ 30-х рр. XX ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ЯРМОЛИНЕЦЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація. *Мета статті* – опираючись на наявну архівну джерельну базу та праці вітчизняних істориків, визначити вплив державної політики Російської імперії на життя польської громади, висвітлити окремі аспекти діяльності родової польської династії Орловських (чотири покоління), проаналізувати державну політику радянської влади відносно поляків. **Методологія дослідження.** Автори дотримувалися принципів історизму, системності, багатфакторності, конкретності, науковості та всебічності. Використано такі загальноісторичні методи: історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний, мікроісторичного аналізу. **Наукова новизна.** Автори статті використовують у дослідженні низку раніше неопублікованих архівних джерел та значну кількість наукових праць, що дозволяє претендувати на виявлення нових аспектів з історії польської громади на Поділлі, зокрема на Ярмолиниччині у вказаний проміжок часу. **Висновки.** У статті досліджено кілька історичних зрізів життєдіяльності представників польської національності на Поділлі, зокрема на Ярмолиниччині впродовж півтора століття. Перший із зрізів стосується перебування на теренах Ярмолиниччини польської родини Орловських від придбання Ярмолинець у 1798 р. і до 1917 рр. У вказаний період представники цієї польської родини здійснювали розбудову краю. Зусиллями Орловських з 1835 р. у Ярмолинях запрацював Петропавлівський ярмарок. Шляхом ведення нового будівництва споруд та шляхів сполучення накопичувався певний економічний потенціал Орловських. Швидкими темпами розвивалися започатковане А. Орловським будівництво нових культових споруд, виробничих приміщень, вапняковий і два цегельні заводи, гужове виробництво. Наступний зріз життя польського населення на Ярмолиниччині стосується 1930-х рр. XX ст. Зокрема, у вересні 1937 р. Ярмолиниччина увійшла до складу новосформованої Кам'янець-Подільської області і була віддзеркаленням політики «Великого терору» сталінського керівництва.

Ключові слова: насильство, Подільський край, поляки, польська родова династія, репресії, сталінське керівництво.

THE POLES IN PODILLYA AT THE END OF THE XVIII CENTURY – END OF THE 1930S (ON THE MATERIALS OF YARMOLINETS DISTRICT OF KHMELNYTSKYI OBLAST)

Abstract. *The aim of the work*, leaning on the available archive source base and works of native historians is to determine the influence of the state policy of the Russian Empire on the life of the Polish community, to cover certain aspects of the activity of the Polish family

dynasty of Orłowski (four generations), to analyze the state policy of the Soviet government toward the Poles. **The methodology of the research.** The authors adhered to the principles of historicism, systematics, multifactority, concreteness, scientificity and comprehensiveness. The following general historical methods are used: historical-comparative, retrospective, problem-based, and microhistorical. **Scientific novelty.** The authors of the article in their investigation use numerous previously unpublished archival sources and a significant number of scientific works, which allow claiming to the discovery of new aspects of the history of the Polish community in Podillya, in particular in Yarmolinetsk district. **Conclusions.** This article examines several historical periods of the life of the representatives of the Polish nationality in Podillya, in particular, in the Yarmolinetsk district over a century and a half. The first period concerns the stay of the Polish Orłowski family in Yarmolinetsk district from the purchase of Yarmolyntsi in 1798 and until 1917. The representatives of this Polish family performed the development of the region during the given period. Due to the efforts of the Orłowski family, Petropavlovskiy Fair was opened in Yarmolyntsi in 1835. Through the conduct of new construction of buildings and roads, a certain economic potential of the Orłowski accumulated. The construction of new religious buildings, production premises, a limestone and two brick factories, and cartage production, initiated by A. Orlovsky, developed rapidly. The next period of life of the Polish population in Yarmolynetsk district concerns the 1930s of the twentieth century. In particular, in September 1937, the Yarmolynetsk district became part of the newly formed Kamianets-Podilskiy Oblast and was a reflection of the policy of the “Great Terror” of Stalin’s governance.

Key words: violence, Podillya, the Poles, polish family dynasty, repressions, Stalin’s governance.

Постановка проблеми. В період визначення політичного курсу України на євроінтеграцію, утвердження України як демократичної, соціальної та правової держави, історичною наукою звертається особлива увага на об’єктивне та всебічне висвітлення подій, пов’язаних з історією певних регіонів. Переосмислення існуючої творчої спадщини дослідниками різних шкіл і напрямків, введення до наукового обігу нового джерельного матеріалу, сприяє всеохоплюючому аналізу історичного перебігу подій, у тому числі на Поділлі. Після утворення Подільської губернії у 1795 р., містечко Ярмолинці стало волосним центром у складі Проскурівського повіту. Внаслідок зміни ряду власників Ярмолинців, містечко перейшло до рук відомого польського роду – Орловських. Проведення ряду важливих економічних перетворень Орловськими упродовж XIX – початку XX ст., виділення коштів на розбудову містечка та його району, будівництво доріг є складовою частиною регіональної історії у її мікрівимірі. Після 1917 р. державна політика радянської влади відносно поляків не була послідовною і коливалася від ліберальної до тоталітарної із застосуванням репресій та терору, оскільки останні були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму. В ході спеціальних операцій на Ярмолинеччині з липня 1937 р. по листопад 1938 р., спрямованих на розгром, так званих «контрреволюційних національних контингентів» – поляків, а також масової депортації з прикордонних районів «неблагонадійного елементу», представники багатьох етнічних груп були репресовані як «шпигуни» іноземних держав.

Аналіз джерел та останні дослідження. Запропонована тема на мікрорівні не вивчалася, тому її актуальність у наш час, коли в Україні створюється суцільне історичне полотно без «білих плям», не викликає сумніву. Наше дослідження ґрунтується, як на архівних джерелах, почерпнутих у Державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, так і на опублікованих працях ряду істориків, краєзнавців. По дотичній над цією проблемою працювали дослідники: Л. Баженів (Баженів, 1990), Ю. Блажевич (Блажевич, 1999), Д. Бовуа (Бовуа, 1996), В. Васильєв (Васильєв, 1999), І. Винокур (Винокур, 1990), С. Калитко (Калитко, 1999), С. Карван (Карван, 1999), П. Слободянюк (Слободянюк, 2004), О. Снігур (Снігур, 2000), Ю. Хоптяр (Хоптяр, 2004), Ю. Шаповал (Шаповал, 1997) та ін. Незважаючи на значну кількість публікацій, з даної проблеми на сьогодні відсутні роботи, які б комплексно розкрили її сутність.

Мета статті. Опираючись на наявну архівну джерельну базу та праці вітчизняних істориків, визначити вплив державної політики Російської імперії на життя польської громади, висвітлити окремі аспекти діяльності родової польської династії Орловських (чотири покоління), проаналізувати державну політику радянської влади відносно поляків у вказаний проміжок часу.

Виклад основного матеріалу. Поляки, в Україні взагалі і на Поділлі зокрема, почали з'являтися ще в період раннього середньовіччя. Упродовж XIV-XVII ст. Поділля пережило кілька хвиль польської колонізації, що захоплювалася владою польської монархії. Про своє розселення в межах Правобережної України наприкінці XVIII ст. свідчать дані про населені пункти, де були костели і парафії, в яких налічувалося бл. 350 тис. поляків. Зрозуміло, у соціальному плані, поляки не були однорідними: одну частину становили «мазури» (бідні селяни), а іншу – «шляхта», що володіла маєтками та латифундіями (Блажевич, 1999, с. 21-22). Після поділів Речі Посполитої, внаслідок імперської політики Росії, поляки на Правобережжі, у т.ч. на Поділлі, трансформувалися з титульної нації на соціально пригнічений етнос. Уникнути такого положення вдалося польській шляхті, котра перейшла до російського дворянства і, тим самим, зуміла зберегти свої економічні та ряд соціальних позицій на місцях.

Після третього поділу Речі Посполитої та утворення Подільської губернії у 1795 р., містечко Ярмолинці стало волосним центром у складі Проскурівського повіту. На той час воно належало поляку Гнату Михайловичу Сцибор-Мархоцькому, який одержав це містечко у спадщину від свого бездітного дядька. У 1798 р. Ярмолинці, внаслідок обміну на села Маліївці і Слобідку-Малієвецьку, перейшли у власність до заможного польського шляхтича Івана Орловського. До 1917 р. поляки Орловські володіли землями та маєтками на Ярмолинеччині. До родової власності належали 4,3 тис. селян, три господарства (фільварки), кількома заводами (Хоптяр, 2007, с. 81).

Маючи чималі статки Орловські взялися за будівництво в Ярмолинцях у 1830-х рр. Петропавлівського костелу, до того ж спорудити помпезний палац у с. Маліївці, запустити суконну фабрику. На суконну фабрику привезли німецьких спеціалістів. Фабрика виробляла щомісяця 80 шт. (1700 м. – Авт.) сукна. Однак нестача води примусила німецьких майстрів перебратися до м. Дунаївці (Студії, 1929, т. 2, с. 111). Поступово містечко розросталось і у 1830 р. кількість дворів досягла 333 (Снігур, 2000, с. 11).

Після польського повстання 1830-1831 рр. посилюється імперська політика царизму щодо русифікації населення Поділля, частиною якої було закриття католицьких святинь, у т.ч. в Ярмолинцях. У 1831 р. Бернардинський монастир (будівництво якого тривало у 1761-1785 рр.) закрили, монахів виселили і 1832 р. вихрестили в православну церкву Св. Трійці. У 1835 р. новостворену церкву (колишній монастир – Авт.) капітально відремонтували, щоб надати їй належного вигляду православного храму, прибудували дзвіницю і один «купол» (баню – Авт.) (Хоптяр, 2007, с. 82).

Іншою частиною посилення імперської політики Росії став економічний та соціальний гніт відносно поляків та польської шляхти. Тому, щоб уникнути такого тиску, польська шляхта вдавалася до переходу до російського дворянства, що по суті означало поступову асиміляцію. Так, у червні 1835 р. Адам Стефан Орловський подав до подільського дворянського депутатського зібрання прохання про прийняття родини Орловських до російського дворянства та направлення у департамент Герольдії відповідних документів. Через рік, 20 серпня 1836 р. указом Герольдії №7859 Орловські стали російськими дворянами. Цей титул передавався по спадковості нащадкам роду Орловських (Держархів Хмельницької обл., ф. 230, оп. 1, спр. 4791, арк. 1, 11).

Важливе економічне значення у системі внутрішньої торгівлі, в тому числі Поділля, відігравали ярмарки, яких в Подільській губернії (1817 р.) налічувалося 250, або (10,6% ярмарків Російської імперії). Так, тільки в Ярмолинцях проходили – 8 ярмарок (Баженов, 1990, с. 119).

Помітний вплив на економічний розвиток Ярмолинців мало переведення сюди у 1835 р., за сприянням А. Орловського, з містечка Тинна Ущицького повіту найбільшого в Подільській губернії Петропавлівського ярмарку. Цей ярмарок збирався кожного року з 29 червня по 15 липня. Регулярно збирався в Ярмолинцях також ще один великий ярмарок – Миколаївський (у грудні). На Петропавлівський ярмарок прибувало до півтисячі купців із товаром на мільйони крб. У зв'язку з великим об'ємом торгівлі (до 3.2 млн. крб.) Петропавлівський ярмарок належав до першої, найвищої категорії ярмарків Російської імперії (Обзор Подольской губернии, 1887, с. 61).

Для розбудови інфраструктури під Петропавлівський ярмарок Адам Орловський завербував у Польщі чималу кількість майстрів будівельного профілю, які переїхали до Ярмолинець на постійне місце проживання. З того часу в містечку з'явилась чимала кількість родин з польськими прізвищами (Хоптяр, 2007, с. 118-119).

Ярмаркам приносили чималі прибутки родині Орловських, яким у середині XIX ст. уже належало 1578 дес. землі. Їх маєток розширився від трьох до п'яти фільварків, де експлуатувалися тисячі кріпосних селян (до 5 тис.). Близько десятка підприємств виготовляли різноманітну продукцію. Серед промислів виділялось бортництво, а однією з найчисельніших пасік у Проскурівському повіті, у якій налічувалося понад 120 вуликів, була пасіка власників Орловських.

Кріпаки Орловських зазнавали нищівної експлуатації, оскільки доводилося відробляти панщину щорічно більше півроку (182 дні). Фактично за кріпосною (урочною) системою відробляти доводилося набагато більше.

В холодну пору року Адам Орловський з родиною виїжджав за кордон, а саме у свій маєток у м. Ніцца (Франція). Однак, це не стало на заваді проводити Орловським широкомасштабне будівництво у Ярмолинцях. Варто зауважити, що деякі будівлі дожили до нині, а саме корпуси районного управління праці, санепідемстанції, банку і інші.

У 30-х рр. XIX ст. у м. Ніцца помер Адам Орловський, однак поховання відбувалося у Ярмолинцях біля Петропавлівського костелу. Для того, щоб поховати в костелі потрібний був дозвіл самого папи Римського і нащадки Орловських його таки отримали. Спадкоємцем власності Адама став його єдиний син Олександр, який вступив у шлюб із заможною нареченою Барбарою із с. Підгайці. Оскільки Олександр і Барбара постійно мешкали у Польщі (Варшава) і займатися господарством не мали змоги, тому для підтримки родової власності на місцях наймалися управляючі господарством. За родовою традицією будувати палаци, Олександр 1859 р. започаткував спорудження у центрі Ярмолинців нової споруди такого стибу. Поштовхом до цього став майбутній приїзд російського царя Олександра II (1818-1881). Цар і О. Орловський познайомилися ще у період армійської служби у м. Санкт-Петербург. Палац завдовжки у 50 м і завширшки 25 м. було збудовано всього за півроку (частина палацу збереглася донині), а тому у ньому таки відбулася зустріч давніх знайомих Олександрів. Під час зустрічі, крім спогадів про минуле, обговорювалася проблема земельного реформування. Після відвідин Ярмолинця російський монарх відправився до Кам'янця-Подільського (Снігур, 2000, с. 12-13).

У другій половині XIX ст. О. Орловський розширив свої володіння, прикупивши села Вербку-Муровану, Глушківці, Слобідку-Глушковецьку, Татаринці. На той час Олександр вдруге одружується з французькою княгиною, внаслідок чого отримав титул графа і чималий капітал. У новій сім'ї незабаром народилося три сини: Михайло, Мечислав, Ксаверій. Нащадки навчалися у кращих європейських університетах і проживали за кордоном. У 1893 р. новим потрясінням для родини Орловських стала смерть батька Олександра. Навіть після розподілу спадщини сини Олександра у своїх маєтках на Ярмолинеччині не проживали. Зокрема старший з братів Ксаверій знаходився на дипломатичній службі, а з відродженням Польщі у 1918 р.,

став послом у Бразилії, а пізніше в Іспанії. Його брат Михайло не виїжджав з Відня. Молодший брат Мечислав вступив у шлюб з американською нареченою і досить швидко, через борги продав свою частку спадщини, яку викупили Ксаверій.

У Подільській губернії в кінці XIX ст. розгорнулося шляхове будівництво. Так, у 1887-1891 рр. будувалася шосейна дорога Проскурів – Ісаківці через Ярмолинці. (Хоптяр, 2000, с. 181-185). У самих Ярмолинцях дорогу мостили у травні 1888 р. Власник Ярмолинців поляк Ксаверій Орловський активно сприяв будівництву шосе, виділяв безкоштовно землю під дорогу, надавав селян з підводами для доставляння будівельних матеріалів (Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп. 1, спр. 2776, арк. 1).

Поруч із будівництвом шосейних доріг упродовж 1897-1914 рр. відбувалося спорудження залізничного шляху Проскурів – Кам'янець-Подільський. Це будівництво вимагало виділення 226,5 дес. землі. Частина необхідних земель на Ярмолинеччині (23 дес.) знаходилася у володінні К. Орловського. На прохання подільського губернатора М. Семенякіна Ксаверій віддав свої землі під будівництво безкоштовно. У листопаді 1914 р. залізницю було здано в експлуатацію (Хоптяр, 1996, с. 70-72).

У той же час паралельно прокладалася телефонна лінія, яка з'єднала Ярмолинці з Проскуровим і Кам'янцем-Подільським. Телефонні апарати першими було встановлено у палаці Орловських (Снігур, 2000, с. 22-23).

У квітні 1915 р. в Ярмолинцях зупинявся останній російський імператор Микола II, якому Орловські влаштували належний прийом. Монарх залізницею дістався до ст. Гречани, однак до Кам'янця-Подільського через Ярмолинці монарх попрямував у автомобільному кортежі. Російський самодержець прибув у прифронтове Поділля з метою благодійництва (Подольские известия, 1915, 19 квітня).

Після більшовицького перевороту у Петрограді селяни Ярмолинців 11 листопада 1917 р. захопили і розгромили маєток Орловських. Саме тоді безслідно зникли з палацу Орловських усі цінності, в тому числі картини відомих художників. Колишні власники змушені були рятуватися на своїй етнічній батьківщині та теренах Європи. Так, XX ст. входило бурхливою ходою і вносило політичні і економічні зміни, через що пройшли ярмолинчани та родина Орловських.

Загалом із встановленням радянської влади в Україні, на Поділлі та прийняттям декларативних конституцій надії поляків на національне відродження у 1920-х рр. посилились. У 1923 р. уряд УСРР взяв курс на «коренізацію» державного апарату, а тому РНК прийняла постанову «Про виділення національних районів та рад». Документ передбачав організацію національних сілрад, а при їх формуванні враховувався не лише національний склад районів, а й побажання польського населення. Певні сподівання на кращу долю поляків поступово збувалися. На той час за сприяння радянської влади відкривалися польські школи, культурні заклади, формувалися польські національні ради,

видавалися польські газети і журнали, а поляки входили до складу партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та господарських органів. За даними перепису 1926 р. у Проскурівській окрузі проживало 58,5 тис. поляків (Блажевич, 1999, с. 22) і було утворено 16 польських рад (Карван, 1999, с. 336). Однак, з початку 1930-х рр. радянська влада запровадила політику згорнання роботи щодо забезпечення національно-культурних інтересів польського населення. Дуже скоро політика згорнання переросла у депортації, репресії і терор, що привело до значного зменшення кількості поляків на Поділлі внаслідок масового примусового переселення у східні райони України, Казахстан та інші віддалені території СРСР.

На різних етапах історії СРСР депортації, репресії та терор у різних формах використовувалися радянською державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму. Головною особливістю комуністичних репресій в Україні взагалі і на Ярмолинеччині зокрема, було їх «антинаціональне» забарвлення. Звинувачення у націоналізмі, «націоналістичній контрреволюції» надавали репресивно-каральним органам універсальний привід до фабрикації будь-якої справи (Шаповал, 1998, с. 5).

У зв'язку з цим, у прикордонних районах відбувалися депортації селянства до віддалених районів півночі Росії, Уралу, Сибіру, Казахстану, що за формами проведення були воєнними операціями ДПУ України. Такі антинародні акції здійснювалися відповідно до директиви від 5 березня 1930 р. «Про польські поселення в прикордонних областях», авторами якого були Голова РНК СРСР О. Риков і Голова ОДПУ Г. Ягода (Васильєв, 1999, с. 45). Виконуючи вказане рішення, в серпні 1936 р., тільки з Ярмолинечького району готувалися до виселення 200 польських родин до Казахстану (Калитко, 1999, с. 342).

Намагаючись перекласти відповідальність за провали економічної політики, що призвели до Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, комуністичний режим застосував широкомасштабні репресії проти міфічних «ворогів народу», в тому числі до поляків. Тому, цілком слушна точка зору ряду дослідників відносно того, що для України 1937-й р. розпочався саме в період Голодомору. Достатньо відзначити, що у Вінницькій області (Ярмолинеччина входила до складу Вінницької області з лютого 1932 р. по вересень 1937 р. – Авт.) ДПУ за листопад – грудень 1932 р. ліквідувало 121 «контрреволюційну групу» в складі 548 осіб, з яких 75 осіб були кваліфіковані як «петлюрівці», а 61 – «колишні бандити». Серед репресованих було чимало поляків (Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 1, спр. 27, арк. 42).

В умовах «ворожого оточення» і створення «залізної завіси» з боку СРСР, ті представники етнічних груп, які мали своїх родичів чи земляків у сусідніх державах, стали підозрілими і потенційно небезпечними в очах радянського керівництва. В ході спеціальних операцій з липня 1937 р. по листопад 1938 р. по розгрому, так званих «контрреволюційних національних контингентів», до складу яких входили як поляки, так і представники інших народів (латиші, естонці, фіни, греки, іранці, китайці, румуни), а також масової депортації з при-

кордонних районів «неблагонадійного елементу», представники багатьох етнічних груп були репресовані як «шпигуни» іноземних держав. У цьому сенсі місце та роль Вінницької, а згодом і новоутвореної Кам'янець-Подільської області, які на той час були прикордонними, дуже показові.

Пік політичних репресій припав на 1937-1938 рр. Тоді були прийняті рішення про проведення етнічних чисток і депортацій. Зокрема, 9 серпня 1937 р. затвердили наказ НКВС «Про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій «Польської організації військової» (далі «ПОВ»). Так, значна кількість репресованих поляків і українців району «проходила» по статтях 54-2, 54-9, 54-11 КК УРСР яким інкримінували членство у «ПОВ». Фабрикуючи справу «ПОВ», органи НКВС вказували, що на Ярмолинеччині вказана організація ніби виникла у 1921 р. зусиллями ксьондза Чирського і мала за мету організувати диверсії, підпали, займатися шкідництвом. До завдань «ПОВ» входила організація повстання в тилу Червоної армії під час війни з Польщею. «ПОВ» мала свою мережу «боївок», якими командували Станішевський, Полянський, Радий. Влітку 1937 р. учасники «ПОВ», ніби, здійснювали потрави 46 коней у колгоспі с. Куява та вели ворожу пропаганду. На підставі сфабрикованої справи про участь у «ПОВ» репресували І. Станішевського, 1904 р.н., що родом з м. Легичів, за національністю поляка. До арешту він був членом ВКП(б) і займав посаду третього секретаря райкому партії у Ярмолинцях. Для «визнання» своєї вини до Сташевського піддали тортурам.

По справі «ПОВ» 28 вересня 1938 р. було репресовано 77 осіб, серед яких з Ярмолинського району знаходилися поляки: Й. Войт, І. Долинський, А. Войцехівський, Й. Врублевський, Й. Зарицький, М. Зарицький, І. Качуровський, Ф. Малий, Й. Морозович, В. Пшелуцький, С. Поплавський, Й. Рудковський, Г. Савицький, П. Стожик, М. Тишинський, І. Цвігун, С. Цішковський, Ф. Шедловський та багато інших. Більшість репресованих (87,1%) склали поляки, вихідці з робітників (11, 8%), селян (77,9%), службовців (10,3%). Переважали малоосвічені (55,4%) і безпартійні (81,8%). Вікові показники репресованих знаходилися в межах від 25 років і до 64 років (Слободянюк, Хоптяр, 2004, с. 485-495).

Всі арештовані у справі «ПОВ» 15 жовтня 1938 р. були розстріляні відповідно до рішенням «трійки» НКВС по Кам'янець-Подільській області. Серед виконавців вироку лейтенанти Льовкін, Самогородський та Резницький. Лише через 18 років постановами №44-У-77 та №44-У-147 президії Хмельницького обласного суду у складі Блискавки, Ємельянової, Прокopenко, Очеретко, Татрасюка, від 8 вересня та 29 грудня 1956 р. всі репресовані по справі «ПОВ» були реабілітовані. У постановках вказувалося, що попереднє слідство по справі було проведено з грубими порушеннями, поверхнево, не об'єктивно, тенденційно в бік явного обвинувачення, без достатніх на те підстав (Слободянюк, Хоптяр, 2004, с. 490-495).

Висновки. Таким чином, нами досліджено кілька історичних зрізів життєдіяльності представників польської національності на Поділлі, зокрема на Ярмолинеччині впродовж майже півтора століття. Перший із зрізів стосується перебування на теренах Ярмолинеччини польської родини Орловських від придбання Ярмолинців у 1798 р. до 1917 рр. У вказаний період державна політика Російської імперії спрямовувалася на пригноблення поляків, як й інших нацменшин. Щоб уникнути утисків царського уряду польська шляхта вдавалася до переходу у російське дворянство, як це відбулося із родиною Орловських, представники якої були причетні до розбудови краю. Зусиллями Орловських з 1835 р. у Ярмолинцях запрацював Петропавлівський ярмарок – найбільший у Подільській губернії, який належав до першої, найвищої категорії ярмарків в Російській імперії з фінансовим потоком до 3,2 млн. крб. Шляхом ведення нового будівництва споруд та шляхів сполучення накопичувався певний економічний потенціал Орловських. Швидкими темпами розвивалися започатковане А. Орловським будівництво нових заводів, виробничих приміщень, культових споруд й інше. Зауважимо, що розбудова краю Орловськими проводилася за рахунок жорсткої експлуатації залежного місцевого селянства. Криза в економіці держави, невирішене аграрне питання, антинаціональна політика царського уряду, агітація революціонерів, усе це та інше привело у 1917 р., до нової хвилі революційного руху, яка змусила Орловських емігрувати за кордон.

Після утвердження радянської влади в Україні, на Поділлі та широкого декларування прав і свобод, поляки сподівалися на своє національне відродження. Певні надії на кращу долю польського населення навіть збувалися. У 1920-х рр. за сприяння радянської влади формувалися польські національні ради, відкривалися польські школи, культурні заклади та інше. Однак, з початку 1930-х рр. радянська влада запровадила політику згортання роботи щодо забезпечення національно-культурних інтересів польського населення. Дуже скоро така політика переросла у депортації, репресії та терор, що привело до значного зменшення кількості поляків на Поділлі внаслідок масового примусового переселення у східні райони України, Казахстан тощо. Зокрема, у вересні 1937 р. Ярмолинеччина увійшла до складу Кам'янець-Подільської області, де розгорнулися масштабні репресії. Так, чимало репресованих поляків району були засуджені за участь у контрреволюційній організації «ПОВ».

Список використаних джерел і літератури:

Баженов, Л. & Винокур, І. та ін. (1990). *Нариси історії Поділля*. Хмельницький, 157 с.

Блажевич, Ю. (1999). Формування етнічного складу населення і сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*. Хмельницький: Поділля, 19–31.

Бовуа, Д. (1996). *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)*. Переклад з франц. мови. Київ, 456 с.

Васильєв, В. & Калитко, С. та ін. (1999). *Політичні репресії на Поділлі в 20-30-х рр. XX ст.* Вінниця, 6–45.

Васильєв, В. & Хоптяр, Ю. (1997). Встановлення прикордонної зони у Вінницькій області. *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля*, (1). Кам'янець-Подільський, 35–36.
 XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18-23 січня 1923 р. *Стенографічний звіт.* (1924). Харків, 79 с.

Державний архів Вінницької області.

Державний архів Хмельницької області.

Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. (1971). Київ: УРЕ, 705 с.

Калитко, С. (1999). Політика керівництва компартії щодо польської національно-меншини наприкінці 20-х-30-х рр. (на матеріалах Вінницької області). *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.* Хмельницький: Поділля, 338–343.

Карван, С. (1999). Деякі матеріали до історії Гречанської польської сільради (20-ті – 30-ті роки XX ст.). *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.* Хмельницький: Поділля, 335–338.

Обзор Подольской губернии за 1886 г. (1887). Санкт-Петербург, 387 с.

Подольские известия. (1915). 19 апреля.

Слободянюк, П. & Хоптяр, Ю. (2004). *Місцеве самоврядування Хмельниччини: нарис історії місцевих громад Ярмолинецького району.* Хмельницький: Поділля, 503 с.

Снігур, О. (2000). *Ярмолинці (короткі історичні нариси).* Хмельницький, 64 с.

Студії з історії України. (1929). (2). Київ, 347 с.

Хоптяр, А. & Хоптяр, Ю. (2020). Утворення та розвиток військового містечка на залізничній станції Ярмолинці (1930-1940 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (30). Кам'янець-Подільський, 387–396.

Хоптяр Ю. (1996). Залізничне будівництво на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету*, (2). Кам'янець-Подільський, 72–73.

Хоптяр, Ю. (2000). Шляхове будівництво в Подільській губернії у 70-90-х рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (6). Кам'янець-Подільський, 181–185.

Хоптяр, Ю. (2007). *Родовід Хоптярів.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 147 с.

Хоптяр, Ю. (2019). Залізничне будівництво на Поділлі (II пол. XIX – початок XX ст.) (на матеріалах Дунаєвського району). *Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*, (7). Дунаївці-Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г., 181–186.

Шаповал, Ю. (1998). *В очікуванні Нюрнбергу.* Київ: Наукова думка, 55 с.

Шаповал, Ю., Пристайко, В. & Золотарьов, В. (1997). *ЧК-ГПУ-НКВС в Україні: особи, факти, документи.* Київ: Наукова думка, 347 с.

References:

Bazhenov, L. & Vynokur, I. та ін. (1990). *Narysy istorii Podillia* [Outline of the history of Podillia]. Khmelnytskyi, 157 s. [in Ukrainian].

Blazhevych, Yu. (1999). Formuvannya etnichnoho skladu naseleння i suchasni etnokulturni protsesy na Khmelnychchyni [The formation of the ethnic makeup and modern ethnocultural processes in Khmelnytskyi region]. *Poliaky na Khmelnychchyni: pohliad kriz viky.* Khmelnytskyi: Podillia, 19–31. [in Ukrainian].

Bovua, D. (1996). *Shliakhtych, kripak i revizor. Polska shliakhta mizh tsaryzmozom ta ukrainskymy masamy (1831-1863)* [A nobleman, a serf and an auditor. Polish gentry between tsarism and the Ukrainian masses (1831-1863)]. *Pereklad z frants. movy*. Kyiv, 456 s. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V. & Kalytko, S. ta in. (1999). *Politychni represii na Podilli v 20-30-kh rr. XX st.* [Political repression in Podillya in the 20-30's of the twentieth century.]. Vinnytsia, 6–45. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V. & Khoptiar, Yu. (1997). *Vstanovlennia prykordonnoi zony u Vinnytskii oblasti* [Establishment of the frontier zone in Vinnytsia Oblast. Kamianets in the context of the history of Podillya]. *Kamianechchyna v konteksti istorii Podillia*, (1). Kamianets-Podilskyi, 35–36. [in Ukrainian].

XII zizd Komunistychnoi partii (bilshovykiv) Ukrainy. 18-23 sichnia 1923 r. Stenohrafichnyi zvit [The Twelfth Congress of the Russian Communist Party (Bolshevik). Stenographic Report, 17-23 January 1923]. (1924). Kharkiv, 79 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Oblast]. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [The State Archives of Khmelnytskyi Oblast]. [in Ukrainian].

Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR. Khmelnytska oblast [History of towns and villages of the Ukrainian SSR. Khmelnytskyi Oblast]. (1971). Kyiv: URE, 705 s. [in Ukrainian].

Kalytko, S. (1999). *Polityka kerivnytstva kompartii shchodo polskoi natsionalnoi menshyny naprykyntsi 20-kh-30-kh rr. (na materialakh Vinnytskoi oblasti)* [The policy of the Communist Party leadership towards the Polish national minority in the late 20's and 30's (based on materials from Vinnytsia Oblast)]. *Poliaky na Khmelnychchyni: pohliad kriz viky*. Khmelnytskyi: Podillia, 338–343. [in Ukrainian].

Karvan, S. (1999). *Deiaki materialy do istorii Hrechanskoj polskoi silrady (20-ti – 30-ti roky XX st.)* [Some materials on the history of the Hrechan Polish Village Council (20s – 30s of the XX century)]. *Poliaky na Khmelnychchyni: pohliad kriz viky*. Khmelnytskyi: Podillia, 335–338. [in Ukrainian].

Obzor Podol'skoy gubernii za 1886 g. [Overlook of the Podillya province for 1886] (1887). Sankt-Petersburg, 387 s. [in Russian].

Podol'skiye izvestiya [Podillya Izvestiya (bulletin)]. (1915). 19 aprelya. [in Russian].

Slobodianiuk, P. & Khoptiar, Yu. (2004). *Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyny: narysy istorii mistsevykh hromad Yarmolynetskoho raionu* [Local self-government of Khmelnytskyi region: outlines of the history of local communities of Yarmolyntsi district]. Khmelnytskyi: Podillia, 503 s. [in Ukrainian].

Snihur, O. (2000). *Yarmolyntsi (korotki istorychni narysy)* [Yarmolyntsi (short historical outlines)]. Khmelnytskyi, 64 s. [in Ukrainian].

Studii z istorii Ukrainy [Discussion group on the history of Ukraine]. (1929). (2). Kyiv, 347 s. [in Ukrainian].

Khoptiar, A. & Khoptiar, Yu. (2020). *Utvorennia ta rozvytok viiskovoho mistechka na zaliznychnii stantsii Yarmolyntsi (1930-1940 rr.)* [Establishment and development of a military town at the Yarmolyntsi railway station (1930-1940)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky*, (30). Kamianets-Podilskyi, 387–396. [in Ukrainian].

Khoptiar Yu. (1996). Zaliznychnе budivnytstvo na Podilli v kintsі XIX – na pochatku XX st. [Railway construction in Podillya in the late XIX – early XX centuries.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu*, (2). Kamianets-Podilskyi, 72–73. [in Ukrainian].

Khoptiar, Yu. (2000). Shliakhove budivnytstvo v Podilskii hubernii u 70-90-kh rr. [Road construction in the Podillya province in the 70's and 90's.]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu: istorychni nauky*, (6). Kamianets-Podilskyi, 181–185. [in Ukrainian].

Khoptiar, Yu. (2007). *Rodovid Khoptiariv* [The genealogy of the Khoptiar's family]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 147 s. [in Ukrainian].

Khoptiar, Yu. (2019). Zaliznychnе budivnytstvo na Podilli (II pol. XIX – pochatok XX st.) (na materialakh Dunaievetskoho raionu) [Railway construction in Podillya (second half of the 19th – beginning of the 20th century) (based on materials from Dunaivtsi district)]. *Dunaievchchyna ochyma doslidnykiv, uchasnykiv i svidkiv istorychnykh podii*, (7). Dunaivtsi-Kamianets-Podilskyi: PP Zvoleiko D.H., 181–186. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (1998). *V ochikuvanni Niurnberhu* [In anticipation of Nuremberg]. Kyiv: Naukova dumka, 55 s. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu., Prystaiko, V. & Zolotarov, V. (1997). *ChK-HPU-NKVS v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty* [Cheka-GPU-NKVD in Ukraine: people, facts, documents]. Kyiv: Naukova dumka, 347 s. [in Ukrainian].

Отримано: 12.09.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.213–225

УДК 94 (477):305-055.2+007«192»

ЛАБУР Ольга – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського», пр-т Перемоги, 37, м. Київ, індекс 03056, Україна (dddolga787@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0194-0419>

ResearcherID J-1535-2017

LABUR Olha – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Faculty – Faculty of Sociology and Law, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, 37, Prosp. Peremohy, Kyiv, index 03056, Ukraine (dddolga787@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Лабур, О. (2021). «Результативність та успішність»: жінки та більшовики в комунікативній взаємодії другої половини 1920-х рр. в Україні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 213–225.

«РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ТА УСПІШНІСТЬ»: ЖІНКИ ТА БІЛЬШОВИКИ В КОМУНІКАТИВНІЙ ВЗАЄМОДІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х рр. В УКРАЇНІ

Анотація. *Мета дослідження* – показати радянську гендерну політику другої половини 1920-х років у контексті комунікативних інтеракцій більшовиків та жінок, змодельовати та описати існуючі тоді мережі комунікації, їх ефективність та системність дії. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, цілісності та системності, а також на використанні гендерно-історичного підходу та комунікативних концепцій. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в історіографії виділено інформативні потоки в комунікації, показано рух інформації повідомлення та реакція на неї від її відправника до отримувача, а також окреслено відмінність визначеного періоду від інших в комунікативній та інформативній взаємодії. **Висновки.** Залучення комунікативних теорій дозволило констатувати первісну відмінну налаштованість та очікування комунікаторів та адресатів взаємодії. Предмет спілкування – «жіноче розкріпачення» – бачився та оцінювався по різному. Якщо для влади воно розумілося як важливий інструмент пропаганди, ідеології, аргумент у внутрішньому партійному протистоянні кінця 1920-х років та легітимації існуючого ладу, то для жінок – довгоочікувана можливість самореалізації та владної підтримки. Натомість влада зосередилася на формальних показниках результативності та успішності своїх дій. Виявлений формалізм та небажання зворотного зв'язку викривляли комунікативну взаємодію, робили її неефективною та маніпулятивною. Жінки все очевидніше відчували, що реальні процеси, складнощі, перепони чи виклики, що ставали перед ними, владу зовсім не цікавили. Знайшлися ті, що висловлювали свої думки, проте більшість залишалася мовчазною, прилаштовуючись до умов життя. Спрогнозуємо, що такий тихий супротив міг підготувати чи стати передвісником «бабських бунтів» початку 1930-х років. Залучені ж до комунікації жінки мали цензурувати свої думки та виголошувати єдність із владою. Ймовірно з цього періоду започатковується практика жіночого самоцензурування у висловах та представленнях, настільки виявлена в 1930-х роках в стаханівських ударницях.

Ключові слова: жінки, більшовики, успішність, дієвість, гендерна політика «жіночого розкріпачення», комунікація, рух інформації, формалізм.

“EFFICIENCY AND SUCCESS” OF WOMEN AND THE BOLSHEVIKS IN THE COMMUNICATIVE INTERACTIONS OF THE SECOND HALF OF THE 1920S IN UKRAINE

Abstract. *The research aims* to show the Soviet gender policy of the second half of the 1920s in the context of the communicative interactions of the Bolsheviks with women, to simulate and to describe the existed networks of communications, their effectiveness and consistency of actions. **The research methodology** is based on the principles of historical method, objectivity, integrity and systematics, as well as on the use of gender-historical approach and communicative concepts. **The scientific novelty** consists in the fact that for the first time in historiography the informational flows in communication are highlighted, the movement of information in a message and a reaction on it from the sender to the receiver is shown, and the difference bet-

ween the certain period and others in communicative and informative interaction is outlined. **Conclusions.** The involvement of communicative theories allowed us to state the first difference in readiness and expectations of communicators and intended recipients of interactions. The topic of communication is emancipation, perceived and evaluated differently. If for the government, it was understood as an important tool of propaganda, ideology, an argument in the internal party's confrontation of the late 1920s and the legitimisation of the existing system, then for women – a long-awaited opportunity for self-realization and support of the authorities. Instead, the authorities focused on formal indicators of the effectiveness and success of their actions. Exposed formalism and reluctance to feedback distorted communicative interaction, making it inefficient and manipulative. Women evidently felt that the authorities were not at all interested in the real processes, difficulties, obstacles or challenges that were facing women. There were some people who spoke their thoughts, but most remained silent, adjusting to living conditions. We could predict that such a quiet resistance could have prepared or become a harbinger of the “grandma’s riots” of the early 1930s. Involved in the communication women had to censor their opinions and declare unity with the authorities. Probably, from the given period the practice of female self-censoring in statements and representations began, so found in the 1930s in the Stakhanovite shock women.

Key words: women, the Bolsheviks, success, efficiency, gender policy of “women’s emancipation,” communication, information flow, formalism.

Постановка проблеми. Амбітні заяви більшовиків по «знищенню останніх слідів нерівності жінки» та оголошення окремої політики «жіночого розкріпачення» в Програмі ВКП(б) 1919 року (Мітін, 1949, с. 287) ознаменували нову практику емансипаційних процесів, зокрема в Україні. Виразно про її «інакшість» від попередньої практики висловилися сучасні дослідники жіночої історії Н. Пушкарьова (Пушкарева, 2007), М. Баклі (Бакли, 2004), О. Кісь (Кісь, 2008) та інші: «тернистий шлях до жіночого звільнення» (Бакли, 2004, с. 353). Авторки зацентрували на сучасні наслідки від цієї «інакшості» для більшості жінок. Тож, фіксуємо чіткі трансформаційні процеси рубежу 1920-х років щодо емансипації.

Утім, ситуація, на наш погляд, була дещо складнішою. По суті зміна влади різними політичними силами впродовж 1917-1921 років призвела до своєрідних змагань у гендерній політиці. Не встигли в 1917 році започаткувати довгоочікуваний перегляд деяких дискримінаційних автоматизмів, а політикум – вводити жінок до своєї політичної орбіти, більшовики проголосили про нову парадигму жіночого розкріпачення. А вислів «кухарки можуть управляти державою» (літо, 1917 рік) спочатку прозвучав як аргумент у дискусії з есерами, а потім через п’ять років став провідним та легітимним пропагандистським гаслом (Лабур, 2019, с. 53). З наступного 1918 року більшовики все більше привидлялися до гендерної політики, своєї та чужої, аналізували, проговорювали, визначали. Як визнав пізніше Я. Свердлов, «ЦК РКП(б) цілком усвідомлювала свої недопрацювання та необхідність цієї роботи» (Свердлов, 1939). З моменту розколу на більшовиків і меншовиків вийшли тільки декілька робіт О. Коллонтай та одна брошура Н. Крупської. Фактично партія визнала недосконалість, спорадичність та периферійність

своєї активності в цій сфері. Більшовики були вимушені налагоджувати ново масову комунікацію із жінками. А тому погодилися на створення при всіх партійних комітетах особливих комісій з пропаганди та агітації серед жінок. В подальшому з 1919 року вони інституційно називалися жінвідділами, а їх діяльність – робота серед жінок. Але далеко не всіх, виключно робітниць та селянок. Зі встановленням радвлади і проголошенням союзу більшовицька політика «розкріпачення жінок» стала домінуючою в Україні.

Це змушує замислитися над деякими питаннями соціальної інженерії (Гапова, 2008), зокрема такими: Як, не маючи сталих навичок комунікації із жінками, більшовики їх формували? До яких форм вдавалися? Чи витворили свої унікальні механізми взаємодії? Якою була їхня ідеологічна складова? Нам також цікаво зрозуміти, чи підходить вислів Ж. Рожневої про заданість з 1920-х рр. певних «правил відбору і переробки інформації» в цій комунікації та небажання влади отримати реальні відомості щодо її результатів (Рожнева, 2003). Відповідно є запит до виявлення спільності емансипаційної мети як для більшовиків, так і жінок, наскільки були відвертими, щирими та зрозумілими у взаємодії, хто мав домінуючу позицію та наскільки все було формалізовано. Чи зацікавило та почули (та саме як?) його «кухарки»? – очевидно, що деякі «так», якщо лунали в губпарткомі Харкова запитання «Чому нас не організують? (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 268, арк. 84 зв.)»¹.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельною базою представлено дослідження слугуватимуть директивні документи, актова звітність жінвідділу та періодика. Більша частина джерел зосереджена в архівах України, зокрема таких: Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державних архівах Київської, Харківської, Вінницької, Миколаївської та Дніпропетровської областей. На сьогодні проблематику «жіночого розкріпачення», нової радянської жінки та дотичні до них теми розглядали зарубіжні та українські дослідники: М. Баклі (Бакли, 2004), Б. Клементс (Clements, 1994), Б. Енгел (Engel, 2004), М. Іліч (Іліч, 2020), Р. Стайтс (Staitts, 2004), О. Гапова (Гапова, 2007), М. Вороніна (Вороніна, 2011), І. Савченко (Савченко, 2018), К. Кобченко (Кобченко, 2010), А. Бородіна (Бородіна, 2000) та ін. Втім, незважаючи на значний масив наукової літератури, радянська гендерна політика 1920-х рр. в контексті комунікативної взаємодії більшовиків та жінок не розглядалася.

Дане дослідження є продовженням попередніх робіт, насамперед про інформаційну заданість джерел (Лабур, 2013). Проте, наразі цікаво проаналізувати їх у контексті комунікативних теорій: 1) про передачу інформації (комунікатор, повідомлення, канал передачі, комунікант) та «ланку зворотного зв'язку» Н. Віннера (Виннер, 1983); 2) про циклічність та взаємодію в комунікації В. Шрамма (Schramm, 1971); 3) про мову як медіум соціальної

¹ Доповідь про це див.: «Жіночі виміри минулого». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5qHffsUA0TM>

інтерації та комунікаційної інженерії М. Хеллідея (Halliday, 1964). Вони дозволять змодельовати та описати мережі комунікації, їх ефективність, системність дії. А також зрозуміти зворотну реакцію жінок, ким вони себе відчували, наскільки сприймали меседжі влади, їх розуміли та усвідомлювали. Нам здається, що комунікаційну лінзу можна використати як своєрідний орієнтир, за допомогою якого масштабніше проглядаються зміни в соціальній інженерії, відкритість та відвертість влади щодо жіночої емансипації, збереження чи руйнацію гендерної ієрархії влади, наряду пов'язану із гендерною дискримінацією. Тож, методологічно дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, цілісності та системності, а також на використанні гендерно-історичного підходу та комунікативних концепціях.

Оговоримо також хронологічні рамки аналізу, які обмежуються другою половиною 1920-х років. Такий вимір витікає з аналізу повторів, кліше, фреймів, інформаційної заданості першоджерел (Лабур, 2017). Визначена зміна тексту та мовних засобів комунікації між більшовиками та жінками вказує, на нашу думку, на цікавий та більш інформативний простір. Він здається чутливішим до можливих коливань настроїв та реакцій як влади, так і самих жінок. Намагаючись виділити цей період, для нас критичнішим стає його смислова спрямованість ніж формальні та умовні рамки.

Мета дослідження – показати радянську гендерну політику другої половини 1920-х років у контексті комунікативних інтерацій більшовиків та жінок, змодельовати та описати існуючі тоді мережі комунікації, їх ефективність та системність дії.

Виклад основного матеріалу. З 1925-1926 років спостерігаємо «впакування» показників ефективної діяльності влади в комунікацію із жінками. Так звані «цифри на руках» почали активно застосовувати жінорганізатори у виступах на зібраннях жінок (Держархів Дніпропетровської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 2269, арк. 121), зростає кількість числових вимірювань у жіночій пресі (Наш порадник, с. 32-35), та активізувалася масштабна статистична діяльність (Грищенко, 2010). Найбільшого вимірювання зазнали участь жінок у профрухові, подолання радянською владою жіночого безробіття, підвищення кваліфікації та доходів, ліквідацію неписьменності та залучення до органів влади. Вони мали переконати жіночі маси в своєму щирому бажанні «розкріпачення».

Акцент робився не лише на наявні та конкретні дії, а їхню динаміку. В результаті конструювалися фрейми про достатність/недостатність та нарощування темпів залучення жінок у соціальну інженерію (Держархів Харківської області, ф. р. 1010, оп. 1, спр. 537, арк. 3). Неочікувані спади, як то вступ до партії жінок у 1927 р. на десятиріччя Жовтня, мали бути терміново виправлені. Одразу ж з'явилися циркуляри по покращенню результатів. В інструкціях по роботі окружних партосередків напередодні свята 8 березня 1928 р. наголошувалося на невідкладному виправленні ситуації (Держархів Дніпропетровської області, ф. 416, оп. 4, спр. 25, арк. 87). Було запропоновано

скоротити процедуру підготовки через термінові та скорочені курси по «вивченню Статуту та Програми партії» (Держархів Дніпропетровської області, ф. 11, оп. 1, спр. 539, арк. 17). Критичність цих показників була настільки загрозливою, що вступ до партії став офіційним брендом святкової кампанії. Популістські гасла ототожнювали його із «найкращим» подарунком жінкам, а матеріали в ЗМІ повідомляли про конкретні вдалі кроки влади в цьому «обдаровуванні» (8-е березня, с. 2). Тож, влада всіяко намагалася через формальні показники засвідчити жінкам свою спроможність та дотримання обіцяних заяв. Святкування 8 березня перетворилося на найбільш тісний комунікативний канал, що мав найширше інформативне наповнення. Тому, більшість статистичних джерел були сформовані, опубліковані чи поінформовані саме напередодні чи в період святкування 8 березня.

Зосередженість влади на показниках ефектної діяльності збільшила масив директивних документів (постанов, директив, інформаційних листів, циркулярів, інструкцій, анкет). В результаті до комунікативної взаємодії залучався новий контингент управлінських структур і одиниць. У прийнятті та виконанні резолюцій брали участь керівники і представники різних відомчих установ окривділів, інспектур, створювалися спеціальні наради та комісії (по жінпраці, по святкуванню жіночого свята). Вони вносили нові інформативні тенденції, нове бачення «досягнень» в комунікативний процес. Документи наповнилися виправданням дій по їх невиконанню, характеристикою перепон для зростання показників, намаганням віднайти мінімальні чи дріб'язкові успіхи. Діапазон варіювався від «не дивлячись на специфічні умови роботи, все ж таки є низка досягнень» до звинувачень на місцях про невиконання директив («не дивлячись на перераховані досягнення все ж нарада вважає, що на місцях недостатньо засвоїли директиву») (Держархів Миколаївської області, ф. 161, оп. 1, спр. 548, арк. 101). Фрейму «досягнень» поступово перетворився на єдину інформативну оптику, єдиний критерій оцінювання. Тому, почастишали випадки мовної еквілібристики та суперечливих суджень. Поряд із пошуком досягнень висловлювалася зневіра в професійних здібностях жінок. Номенклатурний формалізм викривляв комунікацію, знижував її ефективність та порушував комунікативний зв'язок. Ще одним паралельним майданчиком донесення інформації про свою результативність стали ЗМІ. Після констатації досягнень, навіть незначних, у директивних і звітних документах обов'язковим стала примітка про їхню подальшу публікацію в періодиці. Спочатку це була переважно жіноча преса: «висвітлити в місцевій пресі всі заходи та досягнення», «провести точний підрахунок досягнень і матеріали помістити в пресі» (Держархів Миколаївської області, ф. 161, оп. 1, спр. 548, арк. 102-102 зв.). Проте, вже з 1926 року раптово почала з'являтися колонка чи розділ, присвячений успіхам влади і самих жінок в доволі несподіваних галузях виробництва. Так, журнал «Кооперативний бюлетень» щонумера впродовж 1926-1927 рр. публікував статті про «прогресивні» результати залучення жінок до кооперативного руху (Д-ський, 1926, с. 23). Причому

статті зазвичай не містили в собі ґрунтовної аналітики, їх назви за рік майже не змінювалися, переважно висвітлювали загальні положення офіційної схеми «жіночого розкріпачення» (Чорногірська, 1927, с. 11). Як відверто зазначали автори статей, досягнення жінок в кооперації «враховуємо і популяризуємо» (Мацюра, 1926, с. 3). У 1925 р. навіть вийшов додатковий номер журналу «Біднота» під назвою «Сільська жінка». А з 1928 р. спостерігаємо вже появу постанов ВУЦВК із зобов'язанням висвітлювати на сторінках таких масових журналів як «Червоне село» та «Радянська Україна» роботу із «втягнення жінок в радянське будівництво» (Держархів Вінницької області, ф. р-489, оп. 1, спр. 932, арк. 52зв, 57зв.). Тоді ж була започаткована традиція на 8 березня при різних виданнях створювати додаткові одноденні присвячені жінкам газети, де висвітлювалися отримані досягнення. Змінилися також чисельність і наповнення давно існуючих жіночих журналів. Уже з січня 1926 р. збільшилися тиражі видань «Комунарки» і «Селянки» – перейшли з щомісячного на двотижневий номери та збільшили тираж в 5 разів. За переконаннями редакторок виникла потреба у розширенні інформації «про роботу місцево» після невідповідності значних успіхів у «керівництві вихованням широких безпартійних жіночих мас» та розповсюдженням журналів (Держархів Дніпропетровської області, ф. П-11, оп. 1, спр. 539, арк. 1). Для контролю було виділено навіть «спеціальну активістку, яка б слідувала за розповсюдженням жіночої преси» (Держархів Київської області, ф. р-427, оп. 1, спр. 172, арк. 48). Тож, у другій половині 1920-х рр. ЗМІ стають потужним каналом комунікації між більшовиками і жінками. Зі всіх газет масово лунали статистичні дані про успіхи по «роботі серед жінок», роздуваючи «досягнення» і приховуючи «проблеми». В результаті у пересічних жінок складалося враження справжньої еволюції щодо емансипації жінок.

Важливість цього меседжу для влади стала критичною у 1927-1929 роках. На XV партз'їзді ідея «переможного будівництва соціалізму» в СРСР, висловлена Сталіним, започаткувала протистояння у владі, відоме як боротьба із троцькістською опозицією. Терміново потрібні були аргументи про успішність та результативність нової соціальної інженерії, а тема «жіночого розкріпачення» була доволі зручним інструментом. Тому нова генеральна лінія отримала цілковиту та запрограмовану циклічність, а також тільки один очікуваний результат. Інших варіантів не могло бути, а отже комунікація із жінками визначалася виключно у цьому критерії. Красномовно про це свідчать виправлення в докладах керівників на жіночих зібраннях. Так, голова Вінницької інспектури народної освіти у підготовленому виступі на зібранні жінок 8-го березня 1928 року замінив «загальну політику і зауваження, які висуваються до жінок» на дописану від руки зверху «участь жінок у соцбудівництві» (Держархів Вінницької області, ф. р. 847, оп. 1, спр. 80, арк. 119). Схожа ситуація була і на Дніпропетровщині, і на Запоріжжі, коли єдиним виправленням у друкованих матеріалах до свята жінки 1928 року став допис від руки «втягнення жінок-біднячок» до радянського господарювання.

Очевидно, що посилена директивність та звітність формалізували комунікативну взаємодію. Прикладом розриву між стратегією масового втягнення жінок у суспільне виробництво та реальним тактичним виконанням є аналіз руху інформації по жіночій праці. Відправною точкою були постанови ВУЦВКА та РНК УСРР від 1925 року та інформаційні листи Наркомпраці. Свій подальший пакет директив мали розробити новостворена Центральна комісія по жінпраці. В її обов'язки входили також збирання звітності по анкетах і вироблення узагальнених висновків. Однак у документах червоною лінією проходить доволі кволий процес звітності. У відповідь на ключове питання анкети «Які причини заважають залученню жіночої праці?» керівники підприємств робили зазвичай відписки (відсутність перспектив, підготовлених жіночих кадрів, низька ефективність). Навіть на республіканському рівні (у докладній записці ВРНГ України) «просакували думки» про невігідність жіпраці (Держархів Харківської області, ф. р. 865, оп. 1, спр. 505, арк. 16). Тим не менш, в короткі терміни надрукували збірку «Жіноча праця в Україні» (Кустелян, 1926), де першочергово наводилися оцінки успішності залучення жінок до суспільного виробництва. Але подальша історія зі збіркою остаточно підтверджує тезу Ж. Рожневої (Рожнёва, 2003) про заданість виробленої інформації та небажання влади отримати реальні відомості щодо емансипації жінок. Після видання збірки моніторинг жіночої праці значно зменшився («ослабло керівництво з центру, немає звітів, роботу перекинуто на штатних інспекторів по жінпраці»), як рівень її розповсюдження («поганий і недостатньо популяризований») (Держархів Київської області, ф. р. 427, оп. 1, спр. 172, арк. 93-93зв.).

Проаналізована ситуація та запрограмованість на конкретний вигідний для влади результат засвідчили про порушення в комунікативній взаємодії, перевагу одного ланцюга комунікації від влади до жінок над іншим (зворотнім). Логічно виникає питання: Чи фіксували та висловлювали це жінки? Чи була спроба привернути увагу влади на їхні реальні проблеми із працевлаштування? Чи такою ж формальною ставала їхня реакція на дії влади? Здається, відповідь на ці питання демонструє історія артілі «Жіноча праця» на Сумщині. На свято 8-го березня перед жіночим зібранням «райжінвідділом підноситься прапор артілі і обіцяється широке сприяння». А вже за тиждень артіль повністю ліквідовують, причому жінвідділ «не придав цьому ніякого значення» навіть після численних звернень. Безумовно, самоорганізована жіноча артіль в умовах масової колективізації й індустріалізації була приречена на знищення, але, на наш погляд, показовою є поведінка представниць жінвідділів як комунікативного посередника. Бажання угодили владі, формально зафіксувати показники успішності ніж реально захисти жіночий трудовий колектив показує розірваність комунікативної взаємодії. Жінвідділ в даному випадку порушив посередницькі функції, надав перевагу одному комунікатору над іншим. Негативним наслідком стало входження лише 12-ти жінок із двісті артіловок до СОЗу «Вперед до соціалізму» і сприй-

няття радянської влади такою, яка виступала «проти організації жіночої праці» (Кульчицький, 1993, с. 167-168). Зауважимо, що більшість із них були батрачками, на яких й було в першу чергу розрахована політика «жіночого розкріпачення».

Висновки. Отже, залучення комунікативних теорій дозволило констатувати первісну відмінну налаштованість та очікування комунікаторів та адресатів взаємодії. Предмет спілкування – «жіноче розкріпачення» – бачився та оцінювався по різному. Якщо для влади воно розумілося як важливий інструмент пропаганди, ідеології, аргумент у внутрішньому партійному протистоянні кінця 1920-х років та легітимації існуючого ладу, то для жінок – довгоочікувана можливість самореалізації та владної підтримки. Натомість влада зосередилася на формальних показниках результативності та успішності своїх дій. Виявлений формалізм та небажання зворотного зв'язку викривляли комунікативну взаємодію, робили її неефективною та маніпулятивною. Жінки все очевидніше відчували, що реальні процеси, складнощі, перепони чи виклики, що ставали перед ними, владу зовсім не цікавили. Знайшлися ті, що висловлював свої думки, проте більшість залишалася мовчазною, прилаштовуючись до умов життя. Спрогнозуємо, що такий тихий супротив міг підготувати чи стати передвісником «бабських бунтів» початку 1930-х років. Залучені ж до комунікації жінки мали цензурувати свої думки та виголошувати єдність із владою. Ймовірно з цього періоду започатковується практика жіночого самоцензурування у висловах та представленнях, настільки виявлена в 1930-х роках в стаханівських ударницях.

Список використаних джерел і літератури:

8-е березня. (1928). *Міська газета, присвячена Міжнародному Жіночому Дню*, (8 березня), 1–2.

Бакли, М. (2004) Политика большевиков и женотделы в 1920-х годах. Ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочкина. *Гендерная реконструкция политических систем* (с. 355–380). Санкт-Петербург: Алетейя.

Бородин, А. & Бородин, Д. (2000). Баба или товарищ? Идеал новой советской женщины в 20–30-х годах. Ред. В. И. Успенская, *Женские и гендерные исследования в Тверском государственном университете* (с. 45–61). Тверь: Изд-во ТГУ.

Винер Н. (1983). *Кибернетика, или управление и связь в животном и машине, 1948-1961, пер. с англ.* (Поваров Г.Н. (пер.). (2-е изд., доп.) Москва: Наука, 344 с.

Вороніна, М. (2011). 8 Березня та більшовики в 1917–1924 рр. (Георгологічне дослідження). *Українознавчий альманах*, 6, 75–79.

Вороніна, М. С. & Лабур, О. В. (2021). «Підводне каміння» більшовизація/радянська жіноцтва Олександрівського повіту (Запоріжжя) у 1900-1920-х рр. *Сторінки історії*, 51, 158–175.

Гапова, Е. *Революция и гендерный контракт, или Может ли комсомолка отказать комсомольцу?* URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2008/4/revolyucziya-i-gendernyj-kontrakt-ili-mozhet-li-komsomolka-otkazat-komsomolczu.html> (дата звернення: 19.09.2021).

Грищенко, Т. Р. (2010). Державотворча діяльність М. М. Вольфа на посаді керівника Центрального статистичного управління України (1926–1928 рр.). *Історія науки і біографістика*, 4, 57–64. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-4/10> (дата звернення: 18.09.2021).

Державний архів Вінницької області.

Державний архів Дніпропетровської області.

Державний архів Київської області.

Державний архів Миколаївської області.

Державний архів Харківської області.

Десятирічний ювіляр. (1929). *Одноразова газета Червоно-Чегелівського райкому*, Харків, 4 с.

Д-ський, Гн. (1926). Жіноцтво в яечно-птахівній справі. *Кооперативний бюлетень Проскурівщини*, 1, 23–24.

Кись, О. С. (2008). Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідах жінок України за матеріалами проекту «Україна ХХ століття у пам'яті жінок». *Схід/Захід. Спеціальне видання*, 11–12, 283–307.

Кобченко, К. (2010). Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СРСР у 1920–1930 рр. *Українознавчий альманах*, 4, 106–115.

Кульчицький, С. В. (1993). *Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.: збірник документів і матеріалів*. (2-ге вид., стер.). Київ: Наукова думка, 736 с.

Кустелян, М. (відп. ред.). (1926). *Женский труд на Украине. Сборник статей по женскому труду*. Полтава, 89 с.

Лабур, О. (2013). «Жіноче розкріпачення» в Радянській Україні: особливості формування джерел. *Інтелегенція і влада. Серія: Історія*, 28, 181–190.

Лабур, О. (2019). «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з лютого 1917 року в Україні. *Сторінки історії*, 49, 42–58.

Лабур, О. (2017). Цільова заданість історичних джерел більшовицького «розкріпачення жінок» в Україні (1925–1930 рр.). *Гуржійські історичні читання*, 11, 56–61.

Мацюра, А. (1926). Женищина и кооперативное строительство. *Кооперативний бюлетень Проскурівщини*, 1, 3–4

Мігін, М. Б., Поскъобишев, О. М. & Поспелов, П. М. (1949). *ВКП(б) в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК*. (в 2 ч., Ч.1, 6-е вид., доп.). Київ: Державне видавництво політ. літератури УРСР, 732 с.

Наш порадник. (1929). *Безплатний додаток до журналу «Комунарка України»*. Харків: вид-во «Комуніст», 97 с.

Пушкарева, Н. (2007). *Гендерная теория и историческое знание*. Санкт-Петербург: Алетейя; АНО «Женский проект Спб», 496 с.

Рожнёва, Ж. А. (2003). К вопросу об особенностях информационных процессов в советском обществе. *Открытый Междисциплинарный электронный журнал «Гуманитарная информатика»*, 1(9), 47–51. URL: <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/1/rojneva.htm>. (дата звернення: 17.10.2013).

Савченко, І. (2018). Жінки та реалізація радянського емансипаційного проекту на сторінках газети «Червоне Запоріжжя» у 1920-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 50, 378–381.

Свердлов, Я. М. (1939). *Избранные статьи и речи*. URL: <http://www.biografia.ru/about/sverdlov51.html>. (дата звернення: 17.09.2021).

Стайтс, Р. (2004). *Женское освободительное движение в России. Феминизм нигилизм и большевизм. 1860-1930.* пер. с англ. (И. Школьников, О. Шнырова (ред. пер.). Москва: РОССПЭН, 616 с.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Чорногірська, І. (1927). Жінка та кооперація. *Кооперативний бюлетень Проскувищини*, 7, 11-12.

Engel, B. A. (2004). *Women in Russia, 1700-2000.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

The Users and Uses of Language (1964). (2007). In Halliday, M. Webster, J.J. (Eds.). *Language and Society: Volume 10* (pp. 5–38). London: Bloomsbury Academic. Retrieved September 26, 2021, from <http://dx.doi.org/10.5040/9781474211901.ch-001>

Schramm, W. *The Process and Effects of Mass Communication.* Retrieved: <https://worldradiohistory.com/BOOKSHELF-ARH/Education/The-Process-and-Effects-of-Mass-Communications-Schramm-1971.pdf>

Ilic, M. (2020). *Soviet Women – Everyday Lives* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429330117>

Clements, B. E. (1994). *Daughters of revolution: A history of women in the U.S.S.R.* Arlington Heights, Ill: Harlan Davidson.

References:

8-е березня [March 8th]. (1928). *Miska hazeta prysviachena Mizhnarodnomu Zhinochomu Dniu*, (8-e bereznia), 4. [In Ukrainian].

Buckley, M. (2004). Politika bolshevikov i zhenotdely v 1920-kh godakh [Bolshevik Politics and Women's Departments in the 1920s]. In N. M. Stepanova, E. V. Kochkina (Eds.). *Gendernaia rekonstruktsiia politicheskikh sistem* (pp. 353-380). St. Petersburg, Russia: Aleteiia. [In Russian].

Borodina A. & Borodin, D. (2000). Baba ili tovarishch? Ideal novoy sovetskoy zhenshchiny v 20–30-kh godakh [Woman or comrade? The ideal of a new Soviet woman in the 1920s and 1930s]. In V. I. Uspenskaya. *Zhenskie i gendernyye issledovaniya v Tverskom gosudarstvennom universitete* (pp. 45-51). Tver: Izd-vo TGU, 45–51. [In Russian].

Viner N. (1983). *Kibernetika, ili upravlenie i svyaz v zhitotnom i mashine, 1948-1961* [Cybernetics, or control and communication in an animal and a machine]. *per. s ang.* (Povarov G.N., Trans.) (2-e izd., dop.). Moskva: Nauka, 344 s. [in Russian].

Voronina, M. (2011). 8 Bereznia ta bilshovyky v 1917–1924 rr. (Heortolohichne doslidzhennia) [March 8 and the Bolsheviks in 1917–1924 (Georthological Study)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 6, 75–79. [in Ukrainian].

Voronina, M. S. & Labur, O. V. (2021). «Pidvodne kaminnia» bilshovyzatsiia/radianizatsiia zhynotstva Oleksandrivskoho povitu (Zaporizhzhia) u 1900-1920-kh rr. [Pitfalls of Bolshevik / Soviet Ideologization in Womanhood of Oleksandrivskiy County (Zaporizhzhia) in the 1900–1920s]. *Storinky istorii*, 51, 158–175. [in Ukrainian].

Gapova, Ye. (n. d.). *Revolutsiia i gendernyy kontrakt, ili Mozhet li komsomolka otkazat komsomoltsu?* [Revolution and gender contract, or Can a Komsomol member refuse a Komsomol member?]. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nz/2008/4/revolyucziya-i-gendernyj-kontrakt-ili-mozhet-li-komsomolka-otkazat-komsomolczu.html> [in Russian].

Hryshchenko, T. R. (2010). Derzhavotvorcha diialnist M. M. Volfa na posadi kerivnyka Tsentralnoho statystychnoho upravlinnia Ukrainy (1926–1928 rr.) [State-building activity of

MM Wolf as the head of the Central Statistical Office of Ukraine (1926–1928s)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 4, 57–64. Retrieved from <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-4/10> [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. [The State Archives of Dnipropetrovsk Region]. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [The State Archives of Kyiv Region]. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Mykolaiivskoi oblasti [The State Archives of Nikolaev Region]. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [The State Archives of Kharkiv Region]. [in Ukrainian].

Desiatyrichnyi yuviliar. (1929). *Odnorazova hazeta Chervono-Chehelivskoho raikomu* [Ten-year anniversary. One-time newspaper of the Chervono-Cheheliv district committee]. Kharkiv, 4 s. [in Ukrainian].

D-skyi Hn. (1926). Zhinotstvo v yaiechno-ptakhivnii spravi [Women in egg-poultry business]. *Kooperatyvnyi biuleten Proskurivshchyny*, 1, 23–23. [in Ukrainian].

Kis', O. S. (2008). Retseptsiia radianskoi vlady ta nezalezhnosti v avtobiografichnykh opovidiakh zhinok Ukrainy za materialamy proektu «Ukraina KhKh stolittia u pamiaty zhinok» [Reception of Soviet power and independence in autobiographical stories of Ukrainian women based on the materials of the project «Ukraine of the twentieth century in the memory of women»]. *Skhid/Zakhid. Spetsialne vydannia*, 11–12, 283–307. [in Ukrainian].

Kobchenko, K. (2010). Emansypatsiia po-radiansky: zhynky v fizychnii kulturi ta sporti v SSSR u 1920-1930 rr. [Emancipation in the Soviet way: women in physical culture and sports in the USSR in 1920-1930.]. *Ukrainoznavchyyi almanakh*, 4, 106–115. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S.V. (Ed.). (1993) *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini 1929-1933 rr.: zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Collectivization and famine in Ukraine 1929-1933: a collection of documents and materials]. (2-he vyd., ster.). Kyiv: Naukova dumka, 736 s. [in Ukrainian].

Kustelian, M. (Ed.). (1926). *Zhenskyi trud na Ukrayne. Sbornyk statei po zhenskomu trudu* [Women's labor in Ukraine. Collection of articles on female labor]. Poltava, 89 s. [in Russian].

Labur, O. (2013). «Zhinoche rozkripachennia» v Radianskii Ukraini: osoblyvosti formuvannia dzherel [«Women's emancipation» in Soviet Ukraine: features of the formation of sources]. *Intelihentsiia i vlada. Seriia: Istoriia*, 28, 181-190. [in Ukrainian].

Labur, O. (2019). «Vikno mozhyvostei?»: henderna sytuatsiia na khyvli revoliutsiinoi polityky z Liutoho 1917 roku v Ukraini [«Window of Opportunities?» Gender in the Wake of the February Revolution's Policy in the 1917's Ukraine]. *Storinky istorii*, 49, 42-58. [in Ukrainian].

Labur, O. (2017). Tsilova zadanist istorychnykh dzherel bilshovytskoho «rozkripachennia zhinok» v Ukraini (1925–1930 rr.) [Target setting of historical sources of Bolshevik “emancipation of women” in Ukraine (1925-1930s)]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*, 11, 56–61. [in Ukrainian].

Matsyura, A. (1926). Zhenshchina i kooperativnoe stroitelstvo [Woman and building of cooperative]. *Kooperatyvnyi biuleten Proskurivshchyny*, 1, 3–4. [in Russian].

Mitin, M.B., Poskobyshev, O.M. & Pospelov, P.M. (1949). *VKP(b) v rezoliutsiiaakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK.: u 2 ch.* [CPSU(b) in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee] (Vol. 1, 6th ed.). Kyiv, Ukraine: Derzhavne vydavnytstvo polit. literatury URSR. [In Ukrainian].

Nash poradnyk [Our guide]. (1929). *Bezplatnyi dodatok do zhurnalu «Komunarka Ukrainy»*. Kharkiv: vyd-vo «Komunist», 97 s. [in Ukrainian].

Pushkareva, N. (2007). *Gendernaya teoriya i istoricheskoe znanie* [Gender theory and historical knowledge]. Sankt-Peterburg: Aleteyya; ANO «Zhenskiiy proekt Spb», 496 s. [in Russian].

Rozhnova, ZH. A. (2003). K voprosu ob osobennostyakh informatsionnykh protsessov v sovetskom obshchestve. *Otkrytyy Mezhdistsiplinarnyy elektronnyy zhurnal «Gumanitarnaya informatika»*, 1(9), 47–51. Retrieved from <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/1/rojneva.htm> [in Russian].

Savchenko, I. (2018). Zhinky ta realizatsiia radianskoho emansypatsiinoho proektu na storinkakh hazety «Chervone Zaporizhzhia» u 1920-kh rr. [Women and the implementation of the Soviet emancipation project on the pages of the newspaper «Chervone Zaporizhzhia» in the 1920s]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 50, 378–381. [in Ukrainian].

Sverdlov, Ya. M. (1939). *Izbrannyye stati i rechi Gos. Izd-vo Politicheskoy Literatury*, [Selected articles and speeches]. Retrieved from <http://www.biografia.ru/about/sverdlov51.html> [in Russian].

Stays, R. (2004). *Zhenskoye osvoboditel'noye dvizheniye v Rossii. Feminizm nigilizm i bolshevizm. 1860-1930*. [The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930], per. s ang. (I. Shkol'nikov, O. Shnyrova (red. per.). Moskva: ROSSPEN, 616 s. [in Russian].

Tsentralnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Chornohirska, I. (1927). Zhinka ta kooperatsiia [Woman and building of cooperative]. *Kooperatyvnyi biuleten Proskurivshchyny*, 7, 11. [in Ukrainian].

Engel, B. A. (2004). *Women in Russia, 1700-2000*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. [in English].

The Users and Uses of Language (1964). (2007). In Halliday, M. Webster, J.J. (Eds.). *Language and Society: Volume 10* (pp. 5–38). London: Bloomsbury Academic. Retrieved September 26, 2021, from <http://dx.doi.org/10.5040/9781474211901.ch-001> [in English].

Schramm, W. *The Process and Effects of Mass Communication*. Retrieved: <https://worldradiohistory.com/BOOKSHELF-ARH/Education/The-Process-and-Effects-of-Mass-Communications-Schramm-1971.pdf> [in English].

Ilic, M. (2020). *Soviet Women – Everyday Lives* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429330117> [in English].

Clements, B. E. (1994). *Daughters of revolution: A history of women in the U.S.S.R.* Arlington Heights, Ill: Harlan Davidson. [in English].

Отримано: 23.09.2021

КЛІЩИНСЬКИЙ Павло – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kpasha_istfak@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6600-7833>

ResearcherID ABB-1865-2021

KLISHCHYNSKYI Pavlo – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (kpasha_istfak@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Кліщинський, П. (2021). Трансформаційні процеси у сфері освіти Хмельниччини в період незалежності України: історико-статистичний аналіз. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (33), 226–241.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СФЕРІ ОСВІТИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. *Мета дослідження* – спираючись на широкую джерельну базу та наявний доробок дослідників розкрити особливості трансформаційних змін в освітній сфері Хмельницької області, простежити основні проблеми у роботі закладів освіти регіону різного рівня та проаналізувати специфіку їх реформування й реорганізації. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу – історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-статистичного, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в історіографії комплексно показано стан, умови функціонування, проблеми та перспективи розвитку освітньої галузі як складової соціальної інфраструктури Хмельниччини в період незалежності України. **Висновки.** Освіта, без сумніву, відіграє ключову роль і має особливе значення для процесу реформ в Україні. Жодна секторальна реформа не буде успішною, якщо не зміняться цінності і ставлення громадян. Останні формуються за допомогою якісної освіти. Складна економічна та несприятлива демографічна ситуація в країні загалом і на Хмельниччині зокрема, призвели до щорічного зменшення контингенту здобувачів освіти. Це проявляється у поступовому кількісному скороченні мережі освітніх закладів регіону усіх типів. Зважаючи на це, обласна територіальна диференціація наповнюваності закладів освіти та відсоток охоплення дітей позашкільною освітою залишається проблемною. Представникам освітньої сфери та громадських організацій, варто розробити обласну програму з оптимізації чисельності закладів середньої освіти із залучення молоді до закладів вищої і передвищої

фахової освіти. Це дасть можливість наповнити існуючі освітні структури та підвищити рівень розвитку освітньої складової у загальному розвитку інфраструктури Хмельницької області.

Ключові слова: дошкільна освіта, заклади середньої освіти, заклади вищої освіти, позашкільна освіта, заклади професійної (професійно-технічної) освіти, заклади фахової передвищої освіти, реформи, Хмельниччина.

RANSFORMATION PROCESSES IN THE EDUCATION SECTOR OF KHMELNYTSKYI OBLAST DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE: HISTORICAL AND STATISTICAL ANALYSIS

Abstract. *The research traces the changes in the main structural elements of the education sector of Khmelnytskyi Oblast during the years of independence, to analyze the ways and specificity of the reorganization of the education sector of the region and its consequences. The methodology of the research is based on the principles of the concrete-historical approach – historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, systematics, the methods of analysis and synthesis, historical-statistical, historical-comparative, problem-chronological are used. The scientific novelty is in the fact that for the first time in historiography the state, conditions of functioning, problems and prospects of development of the education sector as a component of the social infrastructure of Khmelnytskyi Oblast during the independence of Ukraine are comprehensively shown. Conclusions.* Education without doubt plays a key role and has a peculiar meaning for the reform process in Ukraine. No one sectoral reform would be successful if the values and attitudes of citizens did not change. The latter are formed through quality education. The difficult economic and unfavourable demographic situation in the country in general and in Khmelnytskyi oblast, in particular, led to an annual decrease in the number of students. It is shown in a gradual reduction in the number of the network of educational institutions in the oblast of all types. Taking it into consideration, the regional territorial differentiation of the occupancy of educational institutions and the percentage of out-of-school enrolment of children remain problematic. The representatives of the education sector and public organizations should develop a regional program to optimize the number of secondary education institutions to attract young people to institutions of higher and higher professional education. It would give an opportunity to fill the existing educational structures in and increase the level of development of the educational component in the overall development of the infrastructure of Khmelnytskyi Oblast.

Key words: preschool education, establishments of secondary-level education, higher education establishments, out-of-school education, establishments of vocational education (professional and technical), professional pre-higher education institutions, reforms, Khmelnytskyi Oblast.

Постановка проблеми. В умовах розбудови незалежної Української держави ключовим є побудова свідомого громадянського суспільства. В цьому контексті вкрай важливим аспектом постає проблема формування якісної, конкурентоспроможної системи освіти, яка надасть підростаючому поколінню необхідні умови для повного розкриття талантів, забезпечить йому успішне та щасливе майбутнє. Крім того, заклади освіти різного рівня є одним із ключових елементів соціальної інфраструктури держави та її регіонів,

а їх стан та функціональна готовність – свідченням продуманості та ефективності державної соціальної політики.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дана публікація ґрунтується переважно на статистичних даних, почерпнутих на офіційному сайті Головного управління статистики в Хмельницькій області та матеріалах, опублікованих у відповідних статистичних збірниках; нормативно-правових документах, які визначають державну регіональну політику в сфері освіти і управління; стратегічних програмах розвитку Хмельницької області. Значний фактичний матеріал містять публікації в мережі **Internet**, які відображають різні сторони освітніх процесів у регіоні. Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення в енциклопедичних виданнях (Енциклопедія освіти Хмельниччини, 2017) та у дослідженнях О. Завальнюка та О. Комарницького (Завальнюк, Комарницький, 2008, 2011, 2012), М. Дарманського (Дарманський, 1997, 2001), П. Слободянюка (Слободянюк, 1995), присвячених становленню та розвитку вищої освіти в регіоні, системі управління освітою та загальній характеристиці культурних процесів на Хмельниччині у досліджуваний період.

Мета статті. Спираючись на широку джерельну базу та наявний доробок дослідників розкрити особливості трансформаційних змін в освітній сфері Хмельницької області, простежити основні проблеми у роботі закладів освіти регіону різного рівня та проаналізувати специфіку їх реформування й реорганізації.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі державотворення питання регіонального розвитку регулюються низкою законів та підзаконними нормативно-правовими актами, Планом заходів з реалізації стратегії регіонального розвитку Хмельницької області на 2015-2017, 2021-2027 роки, щорічними програмами соціально-економічного розвитку області та низкою цільових програм, затверджених Хмельницькою обласною радою. Не зважаючи на значну кількість таких планів та програм (станом на кінець 2016 р. їх було аж 54) (Інфраструктура регіонів, 2017, с. 84), рівень розвитку інфраструктури області залишається бути одним з найнижчих в Україні. За результатами комплексного дослідження низки показників, проведеного у 2015 р. фондом імені Фрідріха Еберта за участі цілої низки регіональних громадських організацій, Хмельниччина посіла 19 місце з 22-х можливих (Стан та перспективи, 2015). За індексом розвитку культурної та освітньої складової Хмельницька область займає відповідно останнє та передостаннє місце у республіці. Головна причина цього є різке зниження відвідуваності театрів, музеїв, концертів та інших закладів культури мешканцями області. Одним з найнижчих в Україні на Хмельниччині є показник освітнього складника. Через скорочення кількості учнів закладів професійно-технічної освіти та студентів закладів вищої освіти, у 2015 р. Хмельницька область зайняла пе-

редостанне 21 місце у республіканському рейтингу (Інфраструктура регіонів, 2017, с. 85).

Отже, у структурному відношенні система освіти області, як і країни загалом, передбачає наявність таких складових як дошкільна освіта, загальна середня освіта, професійна (професійно-технічна) освіта, фахова передвища освіта, вища і позашкільна освіта.

Складні політичні та економічні процеси становлення української державності та реформування в країні негативно позначилися на стані освіти у регіонах. Зі здобуттям державної незалежності розпочинається модернізація всієї системи освіти України, в тому числі й дошкільної. Зокрема, функціонування закладів дошкільної освіти (ЗДО) на початок 90-х рр. позначалося негативними тенденціями, що були зумовлені переходом на ринкові відносини і розривом економічних зв'язків. Одним із ключових факторів у цьому відношенні стало зменшення витрат підприємств і відомств на фінансування дошкільної галузі. До того ж, негативна демографічна ситуація в країні й масова внутрішня трудова міграція, призвели до гальмування розвитку мережі дошкільних закладів як у містах, так і у селах України (Венгловська, 2016, с. 14-15). Тому у більшості областей країни, в тому числі і у Хмельницькій, простежується негативна динаміка у кількісних показниках мережі дошкільних навчальних закладів. Так, за даними статистики, у 1990 р. на території Хмельницької області діяло 864 заклади дошкільної освіти (Статистичний щорічник, 2006, с. 347-348), роботою яких було охоплено 66314 дітей віком від 1 до 6 (7) років (Статистичний щорічник, 2013, с. 318). До початку 2000-х років ці кількісні показники, в силу різних причин, постійно зменшувались. У 2000 р. в області, для прикладу, функціонувало лише 757 дошкільних закладів із контингентом у 34136 дітей (Статистичний щорічник, 2006, с. 349). При цьому відсоток охоплення дітей закладами дошкільної освіти відносно загальної кількості дітей відповідного віку залишався практично незмінним – на рівні 44-45% (Офіційний сайт Головного статистичного управління).

Повного руйнування системи дошкільного виховання значною мірою вдалося уникнути завдяки передачі відомчих і частини державних дитячих садків до комунальної власності. 19 лютого 1996 р. уряд рекомендував місцевим органам влади взяти у своє підпорядкування ЗДО. І хоча в перші роки цей процес відбувався доволі повільно (у 1996 р. лише 471 ЗДО на всю країну) (Пісоцька, 2013, с. 550), то вже на сьогодні абсолютна більшість ЗДО Хмельницької області перебуває у власності місцевих громад (728 із 749) (Хмельницька область).

Погіршення ситуації в освітній галузі вимагало пошуку шляхів виходу з кризи та визначення напрямів модернізації освіти, зокрема й дошкільної, як на державному, так і на регіональному рівнях. Велике значення для подальшого розвитку дошкільного виховання мало прийняття у 2001 р. Закону України «Про дошкільну освіту» (останні зміни і доповнення внесені 16 січня 2020 р.) (Закон України «Про дошкільну освіту»). У ньому визначалася

державна політика у сфері дошкільної освіти і наголошувалось, що держава визнає важливу роль дошкільної освіти для подальшого становлення особистості та створює належні умови щодо її реалізації. У 2003 р. на основі цього закону було розроблено і затверджено нове «Положення про дошкільний навчальний заклад», яким визначено 7 типів дошкільних навчальних закладів. Крім того, у 1998 р. вперше створено, а 2012 р. – оновлено, державний стандарт дошкільної освіти. Законодавчі аспекти регулювання, а також відносна стабілізація економічної ситуації в країні на початку 2000-х, справили позитивний вплив на стан дошкільної освіти Хмельниччини. За матеріалами статистики, з 2001 по 2013 рр. кількість ЗДО в області поступово збільшилася із 766 до 832, зростають і кількісні показники контингенту (з 34107 до 46388) та охопленості дітей (з 45% до 64%) (Статистичний щорічник, 2006, с. 348; Статистичний щорічник, 2015, с. 312). Починаючи з 2014 р., кількість закладів цього типу поступово зменшується до 739 у 2019 р. при відносному збереженні загальної кількості дітей (45209) та зростанні відсоткового охоплення їх вікового складу (72%). За даними статистики станом на кінець 2020 р. у Хмельницькій області налічувалось 749 ЗДО (42212 вихованців) (Офіційний сайт). Таким чином, в останні роки в області існує проблема перевантаження ЗДО: на 100 місць у сільській місцевості виховуються 116 дітей, у містах – 137. У 2019 р. фактично існувала черга на влаштування дітей віком від 3 до 6 років у ЗДО в кількості 1750 осіб. Відсутні дошкільні заклади у 30 населених пунктах області з наявним контингентом дітей віком від 3 до 6 років у кількості 15 осіб і більше. Демографічна ситуація та міграція населення із сільської місцевості у міста призвела до перенаповнення ЗДО останніх та створення черги на влаштування дітей до них. Так, якщо у сільських ЗДО черга на влаштування у дитсадки становила 38 осіб, то у міських – 1712 (Стратегія розвитку, 2019, с. 45). Окрім зазначеного виникає й питання про скорочення контингенту працівників закритих ЗДО, їх подальшого працевлаштування.

Керівництвом області вживалися і вживаються заходи задля покращення цієї ситуації, проте невирішених завдань залишається багато. Для прикладу, у звіті про виконання програми соціально-економічного розвитку Хмельницької області на 2018 р. зазначається, що за звітний період було відкрито 1 новобудову комунального закладу дошкільної освіти у м. Хмельницький, 2 приватних заклади дошкільної освіти (м. Кам'янець-Подільський, м. Хмельницький), реконструйовано 1 дошкільний заклад у м. Полонне та відкрито 7 додаткових груп у функціонуючих закладах. Разом із тим, у 2018 р. було закрито 15 закладів дошкільної освіти у сільській місцевості у зв'язку з демографічною ситуацією (Звіт про виконання, 2019, с. 48).

Створення приватних ЗДО, хоч і відбувається досить повільними темпами, є одним із варіантів вирішення проблеми охопленості виховним процесом дошкільнят. У ст. 19 Закону України «Про дошкільну освіту» зазначається, що місцеві органи виконавчої влади (обласні, районні) мають право проводити ліцензування приватних дошкільних навчальних закладів,

юридичних і фізичних осіб на право надання освітніх послуг (Закон України «Про дошкільну освіту»). Складно простежити динаміку їх створення, проте на кінець 2020 р. в області нараховувалося 9 приватних ЗДО, 7 з яких – в обласному центрі (Хмельницька область. Інформаційна система).

Аналогічна ситуація простежується і з закладами середньої освіти (ЗСО), на кількості та функціонуванні яких негативно позначились економічна та демографічна ситуація в країні. Кількість останніх невпинно зменшується, а падіння контингенту учнів, призупинившись у 2013/2014 навчальному році (н.р.), поступово зростає. Так, якщо у 1995/1996 н.р. в області функціонувало 1099 загальноосвітніх навчальних закладів (Навчальні заклади Хмельниччини, 2013, с. 15), то у 2015/2016 – лише 783 (Навчальні заклади Хмельниччини, 2020, с. 16). За цей час більш ніж у двічі скоротилася кількість учнів ЗСО – з 265,5 тис. (Статистичний щорічник, 2006, с. 351) до 128,3 тис. (Статистичний щорічник, 2018, с. 127). На кінець 2020/2021 н.р. ситуація була такою: кількість ЗСО зменшилася до 621, а учнівський контингент зріс до 138,4 тис. (Заклади загальної середньої освіти).

Одним з аспектів реформи децентралізації, що активно впроваджується в регіонах України, стала й реорганізація закладів середньої освіти. Вагомим механізмом реформування загальної середньої освіти й засобом для подолання розриву між якістю освіти в містах і сільській місцевості є створення опорних шкіл із сучасним рівнем матеріально-технічного й кадрового забезпечення, які мають надати рівний доступ до якісної освіти усім особам. Хмельниччина була однією з перших областей, яка відреагувала на реформи уряду, а саме модернізацію сільських регіонів, оскільки саме в них накопичилася значна кількість проблем. З поміж них ключовими були і залишаються такі як: велика кількість малокомплектних сільських шкіл, які не могли забезпечити якісну освіту дітей шкільного віку; класи з малим наповненням не давали змоги розвивати у них важливі компетенції для сучасного глобалізованого суспільства – уміння працювати в команді, активність в умовах конкуренції, готовність до постійного навчання, що диктується динамічними змінами на ринку праці; застаріла і неекономічна архітектура шкільних будівель, технічне зношення інфраструктури та непропорційна завантаженість навчальних приміщень зумовлювали додаткові витрати на утримання мережі шкіл тощо. Як зазначала у 2018 р. начальниця відділу загальної середньої та дошкільної освіти департаменту освіти і науки Хмельницької обласної державної адміністрації В. Блажиевська, система освіти є одним із найбільших роботодавців у сільській громаді, що забезпечує близько 20-25% постійних робочих місць (Офіційний сайт Хмельницької ОДА). Тому реорганізація малокомплектних шкіл спричинила соціальне напруження серед учителів. Необхідність оптимізації шкільної мережі, пониження статусу середнього загальноосвітнього навчального закладу, перевезення учнів помилково асоціювалось у сільських жителів з початком зникнення їхнього села. Однак простий аналіз рівня народжуваності у селі точно показав кількість

учнів, які реально підуть до школи впродовж найближчих 6 років і, відповідно, перспективу школи. На думку керівництва профільного міністерства та області, це вимагало ефективної оптимізації шкільної мережі на основі моделі «опорних шкіл» (Постанова Кабінету Міністрів України, 2020). Тому у ролі регіонального партнера для пілотної роботи Міністерством освіти і науки України було запропоновано Департамент освіти і науки Хмельницької ОДА. Експерти цього проєкту провели регіональні семінари у 18 областях України, розробили методичні рекомендації, підготували команди регіональних консультантів (Реформа децентралізації, 2018).

Як наслідок, уже впродовж 2018 р. кількість опорних закладів середньої освіти в області зростає до 20, 11 з яких – в об'єднаних територіальних громадах, 9 – у районах. Цей процес триває і сьогодні. При опорних закладах функціонує 23 філії. У них навчається 7658 школярів, що становить 5,7% від загальної кількості учнів у області. В області стовідсотково забезпечено підвезенням дітей та медпрацівників до навчальних закладів. Воно організовано для 15346 учнів і дітей та 2426 педагогічних працівників. Парк шкільних автобусів становить 412 одиниць, з яких 381 – задіяний у підвезенні (Стратегія розвитку, 2019, с. 46).

Важливою складовою освітньої галузі регіону є заклади професійної (професійно-технічної) освіти (ЗП (ПТ)О), які теж перебувають у скрутному становищі. У 1990/1991 н.р. у 42 таких закладах освіти налічувалося 19,7 тис. студентів (Статистичний щорічник, 2006, с. 358). За роки незалежності їх кількість скоротилася майже вдвічі і станом на квітень 2021 р. кількісні показники склали відповідно 26 і 9,1 тис. (Заклади професійної).

Аналіз ситуації дає підстави визначити декілька ключових причин таких показників: 1) політична нестабільність і скорочення темпів виробництва промислової продукції в регіоні; 2) зменшення кількості економічно активного населення; 3) проблема працевлаштування та закріплення на робочих місцях, «тіньова» зайнятість випускників системи ЗП (ПТ)О; 4) незадовільне матеріально-технічне забезпечення закладів освіти даного типу; 5) невідповідність попиту і пропозиції робочої сили, нестача якісних робочих місць на ринку праці з гідними умовами та оплатою праці, недостатня кількість робочих місць на селі; 6) тенденція до зменшення загальної чисельності педагогів у зв'язку з оптимізацією мережі закладів професійної освіти і скороченням студентського контингенту. Проблемою залишається низький соціальний статус педагогів, зумовлений, у першу чергу тим, що рівень оплати їх праці у 2,5 рази нижчий, ніж середня заробітна плата у промисловості; 7) значне відставання отриманих фахових знань від техніко-технологічних процесів, які активно запроваджуються у структурі виробництва області тощо.

Скорочення кількості такого типу закладів освіти відбувалося внаслідок закриття (6 припинили існування після 2008 р.) і реорганізації (Навчальні заклади, 2013, с. 33). Упродовж 2016-2018 рр. відбулася модернізація мережі ЗП(ПТ)О, а саме: укрупнення 4 закладів шляхом приєднання до

них інших та, відповідно, створено заклади освіти нового типу – 4 професійних центри: державні навчальні заклади Хмельницький центр професійно-технічної освіти сфери послуг, Ярмолинецький агропромисловий центр професійної освіти, Полонський агропромисловий центр професійної освіти та Деражнянський центр професійної освіти (Стратегія розвитку, 2019, с. 46). Три заклади професійно-технічної освіти м. Кам'янець-Подільського реорганізовано шляхом об'єднання у сучасний регіональний багатoproфільний «Подільський центр професійно-технічної освіти». Хмельницький політехнічний коледж увійшов до складу Національного університету «Львівська політехніка» (Туринський процес).

В останні роки залишаються невирішеними низка проблем, пов'язаних із станом професійно-технічної освіти у регіоні. По-перше, складним є питання працевлаштування випускників, які якщо і знаходять роботу, то тривалий час на ній не затримуються. Серед причин, які спонукають їх залишити перше робоче місце за отриманою професією – відсутність соціальних гарантій, належних умов праці та оплати, незабезпеченість житлом (особливо для випускників з числа соціально незахищених категорій). Крім того, значна кількість випускників працюють на підприємствах «тіньової економіки», через що до закладів освіти працевлаштовані випускники не подають документи, що підтверджують факт їхнього працевлаштування (Розпорядження Хмельницької обласної державної адміністрації №665, 2015) (Туринський процес).

По-друге, немає механізму впливу на роботодавців, які мають надати можливість випускникам відпрацювати на користь держави ті кошти, які були закладені на підготовку молодих спеціалістів. Це призводить до відтоку молоді за кордон, де є попит на робітничі професії. Таким чином, через не продуману державну політику ми постачаємо кадри для сфери економіки сусідніх держав.

По-третє, досить гострим є питання фінансування закладів системи професійно-технічної освіти. До 2016 р. вони фінансувалися за рахунок державної субвенції з обласних бюджетів. Проте з часом цей тягар ліг на обласні та місцеві бюджети. Для прикладу, у 2019 р. обсяг фінансування профтехосвіти в Хмельницькій області склав майже 229,5 млн. грн., із них лише 36,8 млн. – з державного бюджету (Профтехосвіта – підготовка). За рахунок бюджетних коштів фінансуються лише заробітна плата, стипендії, комунальні послуги та харчування студентів пільгових категорій. Очевидно, що фінансування професійної освіти не можна покласти повністю на регіони, адже у таких питаннях, як формування кадрів, держава теж має власний інтерес. Варто запровадити систему багатоканального фінансування.

У контексті перспективи розвитку професійно-технічної освіти Україна бере участь у т. зв. Туринському процесі (Європейський фонд освіти в удосконалення національної системи професійно-технічного навчання) з моменту його започаткування у 2010 р. Наша держава підготувала національні звіти «Туринський процес. Україна» 2010, 2012, 2014 рр. У 2013-2014 рр. було

успішно впроваджено пілотний проєкт «Туринський процес – розвиток потенціалу регіонів» у п'яти регіонах України – Вінницькій, Дніпропетровській, Сумській, Хмельницькій областях і в м. Києві (Туринський процес). Це, в перспективі, дасть можливість підвищення ефективності професійного навчання з використанням нових технологій, досвіду інших країн, академічної мобільності для студентів тощо.

Загалом, останнім часом зберігається тенденція щодо зменшення контингенту здобувачів освіти у ЗП(ПТ)О області, що, у свою чергу, призводить до збільшення кількості малокомплектних закладів і, як наслідок, нестача фахівців робітничих професій. Актуальною проблемою залишається оновлення змісту професійно-технічної освіти відповідно до запитів замовників освітніх послуг, змін у техніці та технологіях сучасного виробництва.

Заклади фахової передвищої та вищої освіти Хмельниччини, відповідно до ст. 4 Закону України «Про фахову передвищу освіту» (Закон України «Про фахову...») та ч. 2 ст. 5 Закону України «Про вищу освіту» (Закон України «Про вищу...»), дають можливість здобувачам освіти пройти всі можливі освітні ступені, а саме: молодшого бакалавра, бакалавра, магістра, доктора філософії (доктора мистецтв) та доктора наук. За даними Хмельницької обласної ради станом на кінець 2019 р. мережу закладів вищої освіти (ЗВО) та фахової передвищої освіти формували 33 заклади усіх рівнів акредитації та форм власності, у тому числі 6 університетів, 2 академії, 3 інститути, 19 коледжів, 2 училища та 1 філія Донецького національного університету імені В. Стуса «Бізнес-інноваційний центр «ДонНУ-Поділля» (Стратегія розвитку, 2019, с. 47).

Трансформації фахової передвищої і вищої освіти в Україні розпочалися на початку 90-х рр. У травні 1991 р. в дію вступає новий Закон України «Про освіту» (зміни до якого вносилися до травня 2017 р.), за яким середню спеціальну освіту (I-II рівень акредитації) приєднали до вищої і створили кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста. Згідно із ст. 34 цього Закону: «...вищими навчальними закладами є: технікум (училище), коледж, інститут, консерваторія, академія, університет та інші» (Сумбаєва, 2019, с. 136-137). У 1990/1991 н.р. на території Хмельниччини функціонувало 18 ВНЗ I-II рівня акредитації, освіту в яких здобували 15998 студентів (Статистичний щорічник, 2006, с. 135). З початку 2000-х років кількість закладів цього типу і здобувачів освіти у них дещо зменшилася (у 2000/2001 н.р. – 15 і 9,6 тис. відповідно) (Статистичний щорічник, 2018, с. 135).

У редакції Закону України «Про освіту» від 6 вересня 2014 р. (Закон України «Про освіту») формально було об'єднано рівні вищої освіти. Однак, згідно із Законом України «Про вищу освіту», прийнятим у тому ж 2014 р., вища освіта поділяється на п'ять окремих рівнів – початковий, бакалаврський, магістерський, освітньо-науковий і науковий (Закон України «Про вищу...»). Тому у 2014 р. було встановлено певний перехідний період, у ході якого кожний заклад освіти I-II рівня акредитації мав обрати своє майбут-

не – залишатися у системі вищої освіти за правилами і вимогами, які встановлено для вищої освіти, чи переходити до системи професійної освіти. При цьому закон також надавав коледжам право перейти від підготовки молодших спеціалістів до підготовки молодших бакалаврів і залишитися в системі вищої освіти, якщо вони будуть здатні виконати відповідні вимоги.

6 червня 2019 р. Верховною Радою України прийнято Закон України «Про фахову передвищу освіту», який, сподіваємось, стане дієвим механізмом у регулюванні та реалізації прав і обов'язків громадян в отриманні якісних освітніх послуг у сфері фахової передвищої освіти (Закон України «Про фахову»). Законом також передбачено ключові вимоги до організації освітнього процесу, визначено основні особливості реалізації доступу до якісної фахової передвищої освіти, окреслені головні напрямки реформування галузі тощо. Відповідно до цього закону вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації набувають статусу закладів фахової передвищої освіти із типом закладу – фаховий коледж і здійснюватимуть підготовку фахових молодших бакалаврів, а за наявності ліцензії, здійснюватимуть підготовку за коротким циклом вищої освіти або першим (бакалаврським) рівнем. Згідно інформації з сайту Хмельницької ОДА, оновленої у травні 2021 р., на території області функціонує 21 заклад фахової передвищої освіти (Офіційний сайт Хмельницької ОДА), освіту в яких здобуває 2,1 тис. осіб (Заклади вищої освіти).

Із здобуттям незалежності, заклади вищої освіти (ЗВО) Хмельницької області працюють над реалізацією сучасної політики та стратегії держави, спрямованої на розбудову національної системи вищої освіти, адаптацію її до соціально-орієнтованої економіки, інтеграцію у світове та європейське співтовариство. Цьому сприяє і новий Закон України «Про вищу освіту», що вступив у силу 6 вересня 2014 р.

Станом на 2020 р. мережу закладів вищої освіти Хмельницької області склали 12 освітніх різних форм власності (4 – державної, 2 – комунальної і 6 приватної) (Офіційний сайт Хмельницької ОДА). Аналіз статистичних даних вказує на те, що в досліджуваний період значна частина населення Хмельниччини прагнула здобути вищу освіту. Це, відповідно, позначалося на значному збільшенні кількості закладів освіти цього типу. Так, у 1990/1991 н.р. на Хмельниччині діяло 3 ЗВО, в яких навчалися 16498 студентів; у 2000/2001 н.р. – це вже відповідно 10 ЗВО і 28706 здобувачів освіти (Статистичний щорічник, 2006, с. 360). До 2010/2011 н.р. кількість закладів не збільшилась, однак контингент студентів зріс до 43400 осіб (Статистичний щорічник, 2018, с. 135). Вкрай низький рівень народжуваності у 1992-2001 рр. в Україні загалом, і на Хмельниччині зокрема, суттєво вплинув на скорочення мережі закладів загальної середньої освіти, зменшення середньої наповненості класів і шкіл та, як наслідок, на формування контингенту здобувачів вищої освіти. Тому з 2011/2012 н.р. спостерігається тенденція до значного зменшення їх кількості. Станом на початок 2020/2021 н.р. у 12 закладах вищої освіти області навчалось 25,3 тис. здобувачів освіти (Заклади вищої освіти).

Загалом, в останнє десятиліття спостерігається наростання кризових явищ в системі вищої освіти України і Хмельницької області, зокрема. Розвиток галузі неможливий без економічної та фінансової підтримки держави, яка щороку зменшується; тенденційним є постійне збільшення чисельності студентів, які навчаються за рахунок державного, обласного та міського бюджетів, натомість зменшується кількість здобувачів освіти, які навчаються за власні кошти, що, в свою чергу, позбавляє ЗВО можливості покращити своє фінансове становище і своїх працівників. Недостатньою залишається участь у підготовці кадрів роботодавців, яка підтверджується показниками кількості і динаміки вступників за кошти юридичних осіб тощо.

Позашкільна освіта є складовою системи безперервної освіти, визначеної основними діючими нормативно-правовими актами України, і спрямована на розвиток здібностей і обдарувань вихованців, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні. Осередком дитячої творчості на Хмельниччині є мережа позашкілля. Наприкінці 2019 р. в області функціонувало 75 закладів, підпорядкованих сфер освіти (47 позашкільних і 28 ДЮСШ), де займалася 51571 дитина (41%), крім того 50568 учнів (40%) охоплено гуртковою роботою при закладах загальної середньої освіти (Стратегія розвитку, 2019, с. 47). З поміж них вирізняються 5 закладів загальнообласного характеру з доволі розгалуженою мережею: Хмельницькі обласні еколого-натуралістичний центр учнівської молоді, центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, науково-технічної творчості учнівської молоді, фізичного виховання учнівської молоді і естетичного виховання учнівської молоді.

Висновки. Таким чином, у процесі реформування різних сфер суспільного життя в країні, надзвичайно важливе значення відіграє якісна і доступна система освіти, за допомогою якої у зростаючого покоління формуються моральні цінності і громадянські принципи. Складна економічна та несприятлива демографічна ситуація в країні загалом, і на Хмельниччині зокрема, призвели до щорічного зменшення контингенту здобувачів освіти. Це впливає на поступове скорочення мережі освітніх закладів регіону усіх типів. Зважаючи на це, обласна територіальна диференціація наповнюваності закладів освіти та відсоток охоплення дітей позашкільною освітою залишається проблемною. Представникам місцевих громадських організацій та освітньої сфери Хмельниччини, варто розробити обласну програму з оптимізації чисельності закладів середньої освіти із залучення молоді до освітнього процесу різного рівня.

Список використаних джерел та літератури:

Венгловська, О. (2016). Розвиток дошкільної освіти в незалежній Україні (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Актуальні проблеми та перспективи розвитку дошкільної освіти: професійної підготовки педагогічних кадрів у контексті євро інтеграційних процесів*: матеріали науково-практичної конференції (сс. 14–18). Чернівці.

Дарманський, М. М. (2001). Підвищення фахового рівня педагогів початкової ланки освіти – об'єкт турботи регіональних органів державної влади та регіонального самоврядування. *Вісник Української Академії державного управління при Президентові України*, 2, 477–485.

Дарманський, М. М. (1997) *Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні*: монографія. Хмельницький: Поділля, 384 с.

Дарманський, М. М. (2001) Хмельницький гуманітарно-педагогічний інститут. *Мистецтво та освіта*, 4, 23.

Енциклопедія освіти Хмельниччини. (2017). Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 460 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2011). *До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1918-2010 рр.)*: довідк.-статист. матеріали. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 112 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2012). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.)*: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 340 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2008). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 768 с.

Заклади загальної середньої освіти (на початок 2020/2021 навчального року). URL: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm> (дата звернення 10.09.2021).

Заклади професійної (професійно-технічної) освіти. URL: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm> (дата звернення 10.09.2021).

Заклади вищої та фахової передвищої освіти. URL: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm> (дата звернення 10.09.2021).

Закон України «Про вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення 10.09.2021).

Закон України «Про дошкільну освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2628-14> (дата звернення 10.09.2021).

Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 10.09.2021).

Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 9.09.2021).

Закон України «Про фахову передвищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2745-19> (дата звернення 10.09.2021).

Звіт про виконання Програми соціально-економічного розвитку Хмельницької області на 2018 р. (2019). Хмельницький, 76 с.

Інфраструктура регіонів України. Пріоритети модернізації. Аналітичне дослідження. (2017). ГО «Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень», Фонд імені Фрідріха Еберга. Київ, 108 с.

Навчальні заклади Хмельниччини 2012. Статистичний збірник. (2013). Хмельницький: Головне управління статистики в Хмельницькій області, 63 с.

Навчальні заклади Хмельниччини 2019. Статистичний збірник. (2020). Хмельницький: Головне управління статистики в Хмельницькій області, 72 с.

Обласні центри позаікільної освіти Хмельницької області. URL: https://www.adm-km.gov.ua/?page_id=74856 (дата звернення 10.09.2021).

Офіційний сайт Головного управління статистики в Хмельницькій області. URL: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm> (дата звернення 9-11.09.2021).

Офіційний сайт Хмельницької обласної державної адміністрації. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/> (дата звернення 9-11.09. 2021).

Пісоцька, Л. С. (2013). Початкові етапи зародження і становлення суспільного дошкільного виховання в Україні. *Педагогічний дискурс*, 15, 549–553.

Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. за № 385 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF/print1446542150663211#Text> (дата звернення 11.09.2021).

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр.». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/695-2020-%D0%BF> (дата звернення 11.09.2021).

Профтехосвіта – підготовка кадрів для закордону? URL: <https://ngp.ua.info/2019/11/42539> (дата звернення 11.09.2021).

Реформа децентралізації в одному руслі з освітньою реформою на Хмельниччині. URL: <http://tetiiv.osv.org.ua/news/11-19-04-23-07-2018/> (дата звернення 10.09.2021).

Слободянюк, П. Я. (1995). *Культура Хмельниччини*. Хмельницький: Поділля, 332 с.

Соціально-економічне становище Хмельницької області за січень-серпень 2021 р. Статистичний бюлетень. URL: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm> (дата звернення 11.09.2021).

Стан та перспективи розвитку інфраструктури регіонів України. (2015). URL: <https://polis.oa.edu.ua/portfolio/stan-ta-perspektyvy-rozvytku-infrastruktury-regioniv/> (дата звернення 9.09.2021).

Статистичний щорічник Хмельницької області 2005. (2006). Хмельницький: Головне управління статистики в Хмельницькій області, 441 с.

Статистичний щорічник Хмельницької області 2012. (2013). Хмельницький: Головне управління статистики в Хмельницькій області, 413 с.

Статистичний щорічник Хмельницької області 2017. (2018). Хмельницький: Головне управління статистики в Хмельницькій області, 514 с.

Статистичний щорічник Хмельницької області 2019. (2020). Хмельницький: Головне управління статистики в Хмельницькій області, 458 с.

Стратегія розвитку Хмельницької області на 2021-2027 рр. (2019). URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/strategiya-rozvytku-hmelnyczkoyi-oblasti-na-2021-2027-roky.pdf> (дата звернення 10.09.2021).

Сумбаєва, Л. П. (2019). Коледжі в системі національної освіти – шлях становлення та реформ. *Вчені записки університету «КРОК»*, 1, 132–138.

Туринський процес – аналіз політики у галузі професійно-технічної освіти і навчання. URL: <https://pon.org.ua/novyny/3165-turinskij-proces-analiz-politiki-u-galuzi.html> (дата звернення 12.09.2021).

Хмельницька область. Інформаційна система управління освітою. URL: <https://isuo.org/> (дата звернення 10.09.2021).

References:

Venhlovska, O. (2016) *Rozvytok doshkilnoi osvity v nezalezhnii Ukraini (kinets XX – pochatok XXI st.) [Development of preschool education in independent Ukraine (end of XX – beginning of XXI century)]. Aktualni problemy ta perspektyvy rozvytku doshkilnoi osvity*

profesiinoi pidhotovky pedahohichnykh kadriv u konteksti yevro intehratsiynykh protsesiv: materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (ss. 14–18). Chernivtsi.

Darmanskyi, M. M. (2001) Pidvyshchennia fakhovoho rivnia pedahohiv pochatkovoï lanky osvity – ob'ekt turboty rehionalnykh orhaniv derzhavnoi vlyady ta rehionalnoho samovriaduvannia [The professional development of primary school teachers is an object of concern of regional public authorities and regional self-government]. *Visnyk Ukrainiskoi Akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*, 2, 477–485. [in Ukrainian].

Darmanskyi, M. M. (1997) *Sotsialno-pedahohichni osnovy upravlinnia osvitoiu v rehioni* [Socio-pedagogical government base of education in the region]: monohrafiia. Khmelnytskyi: Podillia, 384 s. [in Ukrainian].

Darmanskyi, M. M. (2001) Khmelnytskyi humanitarno-pedahohichniy instytut [Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Institute]. *Mystetstvo ta osvita*, 4, 23. [in Ukrainian].

Entsyklopediia osvity Khmelnychchyny [Encyclopedia of Education of Khmelnytsky Region]. (2017). Khmelnytskyi: FOP Melnyk A.A., 460 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2011) *Do istorii Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka (1918-2010 rr.)* [To the history of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (1918-2010)]: **dovidk.-statyst. materialiv**. Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 112 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2012) *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka (1918-2012 rr.)* [Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (1918-2012)]: *istorychnyi narys*. Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 340 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2008) *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka u dobu nezalezhnoi Ukrainy* [Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University in the era of independent Ukraine]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 768 s. [in Ukrainian].

Zaklady zahalnoi serednoi osvity (na pochatok 2020/2021 navchalnoho roku) [Institutions of general secondary education (at the beginning of the 2020/2021 academic year)]. Retrieved from <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm> [in Ukrainian].

Zaklady profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity [Establishments of vocational education (vocational and technical)]. Retrieved from <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm> [in Ukrainian].

Zaklady vyshchoi ta fakhovoi pered vyshchoi osvity [Professional pre-higher education institutions]. Retrieved from <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» [The Law of Ukraine “On Higher Education”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro doshkilnu osvitu» [The Law of Ukraine “On Preschool Education”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/2628-14> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [The Law of Ukraine “On Education”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro profesiinu (profesiino-tekhnichnu) osvitu» [The Law of Ukraine “On vocational (professional and technical) education”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro fakhovu peredvyshchu osvitu» [The Law of Ukraine “On Professional Higher Education”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/2745-19> [in Ukrainian].

Zvit pro vykonannia Prohramy sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Khmelnytskoi oblasti na 2018 r. [The report on the implementation of the Program of social and economic development of Khmelnytskyi Oblast for 2018]. (2019). Khmelnytskyi, 76 s. [in Ukrainian].

Infrastruktura rehioniv Ukrainy. Priorytety modernizatsii. Analitychne doslidzhennia [Infrastructure of Ukrainian regions. Modernization priorities. Analytical study]. (2017). HO «Poliskyi fond mizhnarodnykh ta rehionalnykh doslidzhen», Fond imeni Fridrikha Eberta. Kyiv, 108 s. [in Ukrainian].

Navchalni zaklady Khmelnychchyny 2012. Statystychnyi zbirnyk [Educational institutions of Khmelnytskyi Oblast 2012. Statistical book]. (2013). Khmelnytskyi: Holovne upravlinnia statystyky v Khmelnytskii oblasti, 63 s. [in Ukrainian].

Navchalni zaklady Khmelnychchyny 2019. Statystychnyi zbirnyk [Educational institutions of Khmelnytskyi Oblast 2019. Statistical book]. (2020). Khmelnytskyi: Holovne upravlinnia statystyky v Khmelnytskii oblasti, 72 s. [in Ukrainian].

Oblasni tsentry pozashkilnoi osvity Khmelnytskoi oblasti [Regional centers of extracurricular education in Khmelnytskyi Oblast]. Retrieved from https://www.adm-km.gov.ua/?page_id=74856 [in Ukrainian].

Ofitsiyni sait Holovnoho upravlinnia statystyky v Khmelnytskii oblasti [Official site of the Main Department of Statistics in Khmelnytskyi Oblast]. Retrieved from <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm> [in Ukrainian].

Ofitsiyni sait Khmelnytskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii [Official site of the Khmelnytskyi Regional State Administration]. Retrieved from <https://www.adm-km.gov.ua/> [in Ukrainian].

Pisotska, L. S. (2013). Pochatkovi etapy zarodzhennia i stanovlennia suspilnoho doshkilnoho vykhovannia v Ukraini [Initial stages of the emergence and formation of public preschool education in Ukraine]. *Pedahohichnyi dyskurs*, 15, 549–553. [in Ukrainian].

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 6 serpnia 2014 r. za № 385 «Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na period do 2020 roku» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 6, 2014 under № 385 “On approval of the State Strategy for Regional Development for the period up to 2020”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF/print1446542150663211#Text> [in Ukrainian].

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na 2021-2027 rr.» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On approval of the State Strategy for Regional Development for 2021-2027”]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/695-2020-%D0%BF> [in Ukrainian].

Proftekhosvita – pidhotovka kadriv dlia zakordonu? [Vocational education – training for foreign countries]. Retrieved from <https://ngp-ua.info/2019/11/42539> [in Ukrainian].

Reforma detsentralizatsii v odnomu rusli z osvitnoiu reformoiu na Khmelnychchyni [Decentralization reform is in the same vein with educational reform in Khmelnytskyi Oblast]. Retrieved from <http://tetiiv.osv.org.ua/news/11-19-04-23-07-2018> [in Ukrainian].

Slobodianuk, P. Ia. (1995). *Kultura Khmelnychchyny* [Culture of Khmelnytskyi region]. Khmelnytskyi: Podillia, 332 s. [in Ukrainian].

Sotsialno-ekonomichne stanovyshe Khmelnytskoi oblasti za sichen-serpen 2021 r. Statystychnyi biuleten [Socio-economic situation of Khmelnytskyi Oblast in January-August 2021. Statistical Bulletin]. Retrieved from <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm> [in Ukrainian].

Stan ta perspektyvy rozvytku infrastruktury rehioniv Ukrainy [State and prospects of the development of infrastructure of the regions of Ukraine]. (2015). Retrieved from <https://polis.oa.edu.ua/portfolio/stan-ta-perspektyvy-rozvytku-infrastruktury-regioniv> [in Ukrainian].

Statystychnyi shchorichnyk Khmelnytskoi oblasti 2005 [Statistical Yearbook of Khmelnytskyi Oblast for 2005]. (2006). Khmelnytskyi: Holovne upravlinnia statystyky v Khmelnytskii oblasti, 441 s. [in Ukrainian].

Statystychnyi shchorichnyk Khmelnytskoi oblasti 2012 [Statistical Yearbook of Khmelnytskyi Oblast for 2012]. (2013). Khmelnytskyi: Holovne upravlinnia statystyky v Khmelnytskii oblasti, 413 s. [in Ukrainian].

Statystychnyi shchorichnyk Khmelnytskoi oblasti 2017 [Statistical Yearbook of Khmelnytskyi Oblast for 2017]. (2018). Khmelnytskyi: Holovne upravlinnia statystyky v Khmelnytskii oblasti, 514 s. [in Ukrainian].

Statystychnyi shchorichnyk Khmelnytskoi oblasti 2019 [Statistical Yearbook of Khmelnytskyi Oblast for 2019]. (2020). Khmelnytskyi: Holovne upravlinnia statystyky v Khmelnytskii oblasti, 458 s. [in Ukrainian].

Stratehiia rozvytku Khmelnytskoi oblasti na 2021-2027 rr. [Development Strategy of Khmelnytsky Region for 2021-2027]. (2019). Retrieved from <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/strategiya-rozvytku-hmelnytskoyi-oblasti-na-2021-2027-roky.pdf> [in Ukrainian].

Sumbaieva, L.P. (2019). Koledzhi v systemi natsionalnoi osvity – shliakh stanovlennia ta reform [Colleges in the system of national education – the path of formation and reform]. *Vcheni zapysky universytetu «KROK»*, 1, 132–138. [in Ukrainian].

Turynskyi protses – analiz polityky u haluzi profesiino-tekhnichnoi osvity i navchannia [The Turin process – policy analysis in the field of vocational education and training]. Retrieved from <https://pon.org.ua/novyny/3165-turinskij-proces-analiz-politiki-u-galuzi.html> [in Ukrainian].

Khmelnytska oblast. Informatsiina systema upravlinnia osvitoiu [Khmelnytskyi Oblast. Educational Management Information System]. Retrieved from <https://isuo.org/> [in Ukrainian].

Отримано: 14.09.2021

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.32626/2309-2254.2021-33.242–247

ФІЛІНЮК Анатолій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (afilinyuk@ukr.net)

ORCID 0000-0002-2659-114X

FILINYUK Anatoly – Doctor of Historical Sciences, Professor, the Head of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (afilinyuk@ukr.net)

ІВАНЕВИЧ Л. А. ТРАДИЦІЙНА НОША УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ПОДІЛЛЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.): ІСТОРІЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ, КОНСТРУКТИВНО-ХУДОЖНІ ТА РЕГІОНАЛЬНО-ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ: МОНОГРАФІЯ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ФОП МЕЛЬНИК А. А., 2021. 797 с.: іл.

Одним із пріоритетних напрямків розвитку сучасної вітчизняної історичної науки є посилення уваги до проблем регіональної та локальної історії українського народу, в межах якого фокусується увага на дослідженні мезорівня територіальних зв'язків, проміжного між національним і локальним, завдяки чому вимальовується предметне поле на перетині кількох відповідних парадигм соціогуманітарного знання. Адже етнологічна парадигма визначає параметри етногенезу, соціологічна – демогенезу і міграційних процесів, семіотична (психометрична) – орієнтує на вивчення ментальних процесів, комунікативно-культурна – визначає ієрархію культурних типів і різновиди комунікативних зв'язків.

Об'єктно-предметна сфера історичної регіоналістики сфокусована навколо дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у межах історично сформованих регіонів на основі не лише загальних рис і ознак, а й передусім врахування особливостей, специфіки освоєння простору, характеру розселення, територіальної структури, урбанізованості території, збереженості чи розмитості комплексів традиційної культури. З огляду так званої історії повсякденності, яка нині вводить у контекст історичного пізнання деталі приватного життя, побуту, щоденних турбот людини, актуальним як з теоретичного, так і практичного боку є дедалі глибше пізнання та розкриття ролі і місця традиційних комплексів убрання в історико-культурній спадщині українського народу. Оскільки сенс його полягає не лише в теоретичному вивченні процесів формування й розвитку народних строїв, а передусім у практичному використанні національних традицій українців на сучасному етапі. Це пояснюється і тим, що

наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у вітчизняній історіографії намітилася чітка тенденція репрезентації регіонального характеру в наукових історико-етнографічних студіях з метою подальшого розвитку культури та духовності української нації з урахуваннями їх регіонально-локальних рис і відмінностей. В означеному контексті й полягає актуальність монографічної роботи кандидата історичних наук Л. Іваневич, присвяченої візії щодо історії, класифікації, конструктивно-художніх і регіонально-локальних особливостей традиційної ноші українських селян Поділля.

Композиційно монографічне дослідження на тему «Традиційна ноша українських селян Поділля (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості», проведене впродовж більше десяти років, складається з вступу, п'яти розділів із їх структуруванням на 23 підрозділи, висновків до кожного розділу, прикінцевих висновків, списку використаних джерел, численних додатків і переліку умовних скорочень. Дослідниця зробила доволі ґрунтовний аналіз історіографії проблеми, докладно охарактеризувала можливості джерельного комплексу, професійно визначила теоретико-методологічні засади роботи (історіографічний огляд і стан наукової розробленості теми; характеристика джерельної бази; концептуально-методологічні аспекти дослідження; особливості визначення територіальних меж Поділля); всебічно проаналізувала історичні та соціально-економічні передумови і чинники формування, розвитку, уніфікації й модифікації традиційного вбрання українців Поділля (включаючи особливості становлення, вдосконалення й видозмін народних строїв подолян другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.); компонентів подільського народного костюма другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (запропонована єдина узагальнена класифікація усіх компонентів народної ноші українців Буковинського, Західного, Східного й Центрального Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; створено розширені класифікації натільного, поясного, плечового й верхнього одягу, головних уборів, взуття, прикрас, поясів і доповнень до одягу); матеріалів та конструктивно-художніх ознак комплексів традиційної ноші українських селян Поділля (подано класифікацію й характеристику різновидів матеріалів для виготовлення та оздоблення складових народного строю подолян; характерні способи крою й конструкції компонентів вбрання; прийоми й техніки нанесення і розміщення декору; розкрито орнаментику та колористику прикрашання подільської ноші, а також класифіковано техніки вишивання за ознакою частота використання та домінантні орнаментальні мотиви за ознаками час виникнення й походження); регіонально-локальних рис народних строїв подільських українців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (висвітлено загальнонаціональні та особливі регіональні ознаки щоденного, святкового й обрядового традиційних костюмів подолян; специфічні субрегіональні та локально-зональні композиційні методи створення українських селянських комплексів буденного, святкового й обрядового вбрання Буковинського, Західного, Східного та Центрального Поділля).

Важливо підкреслити, що монографія Л. Іваневич є першим у вітчизняній історіографії спеціальним історико-етнографічним дослідженням в форматі цілісного комплексного вивчення і наукового відтворення традиційної

ноші українських селян Поділля у національно-культурному житті українського народу впродовж тривалого хронологічного періоду з другої половини XIV – до початку XXI ст. Анонсована праця вирізняється науковою новизною завдяки реконструкції нових й маловідомих аспектів історії, класифікації, конструктивно-художніх і регіонально-локальних особливостей подільських народних комплексів убрання усіх локальних зон одного з найстрокатішого за національним складом населення із різновеликими етнічними групами Подільського краю, що, за словами сучасних російських істориків, перебував і розвивався в орбіті російської, а після 20-х рр. XX ст. – радянської державності й розглядався як перша арена урядової колонізації та зросійщення, і тим самим цілком об'єктивно поставило корінну подільську спільноту перед фактом зростаючих контактів із представниками різних етнічних і конфесійних груп.

У монографії узагальнено й проаналізовано значний обсяг історіографічних надбань з означеного питання, число яких сягає майже 700 позицій. Відзначивши про появу наукового зацікавлення до народної ноші поділля в XIX ст., котре продовжується донині, та виокремивши чотири основних його періоди, авторка критично переосмислила значний масив напрацьованих українських і зарубіжних авторів другої половини XIX – початку XXI ст. В численому доробку дослідників, які вивчали проблему, найбільший акцент зроблено на праці німецького медика, етнографа і мандрівника І. Георгі, французького інженера і картографа Гійома Левассера де Боплана і сучасних учених М. Білан, Л. Булгакової-Ситник, З. Васіної, В. Винничук, Н. Волянюк, О. Воробей, Г. Врочинської, А. Заволокіної, Г. Гримашевич, Г. Івашкової, Т. Кара-Васильєвої, Я. Кожолянко, О. Кулинич-Стахурської, О. Косміної, А. Кульчицької, М. Куценко, Т. Ніколаєвої, М. Олійник, Г. Пащенко, Л. Пономар, Є. Причепій, Т. Причепій, В. Радкевич, Г. Скрипник, Г. Стельмашук, Н. Стеф'юк, К. Судак, Г. Щербій, В. Щирбі, Ю. Шестопаєвої та інших. Їх аналіз дав можливість зробити справедливий висновок про те, що зусиллями багатьох поколінь створено значний масив фактичного матеріалу, однак це не привело до написання узагальнюючої, комплексної розробки.

Слід особливо наголосити, що розкриття обраної для дослідження проблеми в книзі спирається на потужний джерельний комплекс, представлений чотирма групами різнотипних документів і матеріалів. Одну з них складають неопубліковані документи і матеріали з рукописних фондів й маловідомих архівних документів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України та Державного архіву Хмельницької області. Іншу групу представляють собою власноруч опрацьовані авторкою експонати подільських народних ансамблів із фондів та експозиційних колекцій 31-го музею різних рівнів, статусів і напрямків роботи, 6-ти приватних збірень, 2-х центрів і польових матеріалів 2-х етнографічних лабораторій закладів вищої освіти (понад 2300 світлин). До третьої належить приватне листування української інтелігенції другої половини XIX – середини XX ст. Нарешті, ще одну групу джерел представляють публікації в періодиці, наукових збірниках, рідкісні видання і закордонні часописи. На окрему увагу заслуговує доволі потужний масив джерел, залучених із фондів державних архівів, музеїв, центрів етнографічних лабораторій і приватних колекцій, зна-

чна кількість з яких вперше вводяться до наукового обігу. Масштабність залучення до аналізу широкого спектру джерел і літератури досить масштабного хронологічного періоду дали можливість автору повноцінно реалізувати дослідницькі завдання й досягти поставленої мети.

Істотною рисою дослідження є той факт, що в плані територіальних меж у ньому вперше для повноцінного пізнання характерних рис і відмінностей традиційного костюма усіх субрегіонів Поділля виокремлено 64-х адміністративних районів 9 областей, зокрема: 8-ми центральних і південно-східних районів Тернопільської, 14-ти центральних і південних районів Хмельницької, всіх 27-ми районів Вінницької, 3-х південних районів Житомирської, 3-ти західних районів Кіровоградської, 1-го західного району Миколаївської, 3-х північних районів Одеської, 3-х західних районів Черкаської та 2-х північних районів Чернівецької областей.

Грунтовно аналізуючи історичні та соціально-економічні умови формування, розвитку і модифікації традиційного убрання українців Поділля в другому розділі, історик докладно розкриває умови та чинники, котрі визначили напрями, зміст, характерні риси й специфіку змін їх традиційного одягу. Підкреслюючи багатогілкові міжгнітні взаємини корінних подолян, авторка наголошує на проникненні їх у матеріали, з яких виготовляли різні види одягу, на крій, способи їх виробництва і навіть на появі деяких мотивів, техніки та кольоровій гамі орнаментів. Не заперечуючи, що в другій половині XIX ст., особливо після Січневого польського повстання 1863–1864 рр., найпоширенішим критерієм для визначення етнічної належності місцевих подолян й усього населення Правобережної України поступово ставала мова, якою говорила від народження головна її маса, дослідниця особливо акцентує не лише на тягlostі, фізичному і естетичному, а й ментальному значенні традиційного одягу українців Поділля. Істотним, на наше переконання, є обґрунтування, що сталість замкнутого циклу домашнього виробництва широкого спектру конструктивних форм переважної більшості компонентів одягу народної ноші українців різних регіонів України та локальних зон Поділля сприяли появі довершених комплексів убрання. Важливо особливо наголосити, на відзначенні великої кількості різноманітних форм одягу, використанні певних видів доповнень до неї, внаслідок чого воно склалося й розвивалося як яскраве, самодостатнє, культурологічне явище.

В третьому розділі рецензованої книги увага приділена найважливішим компонентам подільського народного костюма другої половини XIX – початку XX ст., передусім через запропоновану класифікацію компонентів – основного комплексу допоміжного убрання, верхнього або станового одягу і головних уборів, котрі, в свою чергу, поділені на групи і підгрупи за ознакою функціонального призначення традиційного комплексу одягу українців краю та характеристики настільного, поясного, плечового, верхнього одягу, головних уборів, взуття, прикрас. Завдяки цьому в роботі систематизована існуюча література і джерела щодо різновидів одягу й полегшено пошук у них фактичного матеріалу про конкретний складник народного строю подільських українців. Опрацювавши численні праці та спираючись на теоретичні висновки В. Білецької, зроблений наприкінці 20-х рр. минулого століт-

тя, дослідниця особливо підкреслила роль і значення жіночих й чоловічих сорочок Поділля як своєрідного чинника етнічного, соціального та вікового стану сільського населення, а також їх естетичного смаку й походження. Принциповим є і те, що в розділі проведено думку про те, що убрання подолян поєднували в собі як загальноукраїнські риси, так і багату регіональну, локальну та локально-зональну специфіку.

Підвищений інтерес у роботі викликає четвертий розділ, присвячений науковій реконструкції невичерпної скарбниці різновидів матеріалів для виготовлення та оздоблення, широкого спектру оригінальних способів крою і конструктивно-художніх рис комплексів традиційної ноші, компонентів убрання, прийомів, стилістики та техніки нанесення й розміщення декору, орнаментування і колористичного наповнення народного строю подолян із тонким декоративним смаком, які підтримували й будили в подолян почуття гармонії, єднання з природою. На важливості цього аспекту слід особливо наголосити, оскільки, входячи до композитних держав, якими були Російська імперія, а після 1920-х рр. – Радянський Союз, Поділля істотно вирізнялося в етнокультурному відношенні, однак зазнавало поступової та цілеспрямованої уніфікації. Проводячи тезу про зумовленість класифікації матеріалів та декорування складових народного строю українців-подолян проблемою розташування зібраної інформації, дослідниця акцентує увагу на внутрішніх закономірностях і взаємозв'язках ознак народного комплексу убрання, проаналізованих у численних населених пунктах краю.

Розкриваючи характерні способи крою та конструкції компонентів убрання, історикиня простежує їх залежність від зменшення частки народних промислів і зростання питомої ваги й обсягів фабричного виробництва. На її переконання, це проявлялося як у модифікації та видозмінах крою, так і в конструкції й орнаментуванні жіночих і чоловічих компонентів одягу повсякденного і особливо святкового вжитку. Окремий підрозділ роботи присвячено висвітленню прийомів і техніки нанесення і розміщення декору ноші українців-подолян у залежності від функціонального призначення, способів носіння і навіть гармонійності колористичного та естетично-декоративного поєднання у комплекси. Важливим тут є наголошення, що подільські українці вишивкою прикрашали практично всі різновиди традиційного комплексу жіночого і чоловічого убрання, які мали вузько локальні технологічні, оздоблювальні, декоративні, орнаментальні та колористичні відмінності. До того ж, вишиті вироби, передусім сорочки, за обґрунтуванням авторки, «були символом української ментальності, ідентичності, неповторності, високого розвитку культурного смаку, самобутності, оригінальності, гармонійності та виразником однієї з найпрекрасніших морально-естетичних традицій подолян».

У п'ятому розділі дослідниці вдалося всебічно з'ясувати потужні самобутні культурно-мистецькі традиції, загальнонаціональні та особливо регіонально-локальні риси повсякденного, святкового й обрядового одягу українських подолян, а також простежити специфіку субрегіональних і локально-композиційних методів створення українських селянських комплексів вбрання Буковинського, Західного, Східного, Центрального Поділля через призму накопичення практичного досвіду розвитку цього художньо-

прикладного ремесла під впливом міжрегіональних і міжетнічних взаємин й межування з різнохарактерними історико-етнографічними регіонами.

В праці червоною ниткою проходить теза про традиційний одяг українців Поділля – одного з шести українських комплексів: Середньої Наддніпряни, Карпат, Полісся, Слобожанщини і Півдня України, що відзначається такими спільними рисами вбрання, зокрема незмінним набором предметів для жінок і чоловіків, увиразненим орнаментациєю вишивки, художніми тканинами, елементами крою та пріоритетами вихідного матеріалу тощо. Ключовим в основній частині праці є обґрунтування автором положення про те, що, не зважаючи на складні умови відсутності чіткої державної тягlosti та за наявності поліетнічності й полікультурності, з одного боку, і з другого – на перманентні заборони, процеси нівеляції, руйнування, вимушеної консервації, відмову від національних традицій, уніфікацію, поступову модифікацію, подоляни зберегли конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості народного убрання.

На наше переконання, важливе практичне значення у роботі мають розроблені науковицею численні додатки, представлені такими різновидами, як: термінологічний словник народних назв елементів подільського строю (загалом 553 йменування); графічні карти-схеми побутування характерних компонентів традиційного комплексу вбрання подолян (разом 11 карт); 89 малюнків типів крою та декорування одягу; 31 таблицю оздоблювальних орнаментальних мотивів українців Поділля; художні реконструкції народної ноші другої половини ХІХ – початку ХХ ст., проекти сучасних моделей одягу з використанням подільських традицій, а також давні і сучасні світлини компонентів костюму українців Поділля та їх цілісних комплексів (всього 45 малюнків і 565 світлин).

Висновки, результати й твердження, подані у тексті монографії, вже були частково оприлюднені в раніше опублікованих роботах автора, виступах і доповідях на міжнародних, всеукраїнських й регіональних форумах (конгресах, конференціях, круглих столах тощо), що свідчить про багатоаспектну й достатньо широку апробацію результатів виконаного історико-етнографічного дослідження.

Загалом, поява фоліанту Лілії Іваневич «Традиційна ноша українських селян Поділля (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості» представляє собою важливу віху в сучасній українській історіографії у царині дослідження та осмислення місця та ролі традиційного одягу українців Поділля. Це потужне монографічне дослідження є справді цілісною, самостійною, завершеною, ґрунтовною комплексною працею, в якій відображає тенденції, вагомї зміни, трансформації та модифікації самобутнього й колоритного народного одягу як винятково важливого елемента культури життєзабезпечення подолян упродовж останніх більш як півтора століття культурно-мистецької історії Подільського краю як органічної складової України.

Отримано: 26.09.2021

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 33

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ЗАВАЛЬНЮКА

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 30.09.2021 р. Гарнітура «Minion Pro».

Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.

Умовн. друк. арк. 14,4. Обл.-вид. арк. 18,8.

Тираж 100. Зам. № 947.

Кам'янець-Подільський національний університет

імені Івана Огієнка,

вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.

Свідодство серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом

в друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,

свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.

Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.